

Az Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae új kiadványsorozata

KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

A városi jogállás peremén –
Városthörténeti tanulmányok

2024 II. ÉVFOLYAM
1. SZÁM

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI INTÉZET
ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM

New series of Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae

*EAST CENTRAL EUROPEAN
HISTORICAL STUDIES*

On the Edge of Urban Status –
Urban History Studies

VOLUME 2
NUMBER 1 2024

INSTITUTE OF HISTORY
ESZTERHÁZY KÁROLY CATHOLIC UNIVERSITY

*KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK*

*A városi jogállás peremén –
Várostörténeti tanulmányok*

LÍCEUM
KIADÓ

Eger, 2024

FŐSZERKESZTŐ / EDITOR-IN-CHIEF

Pap József, PhD, dr. habil (EKKE)

SZERKESZTŐK / EDITORS

Bajnok Dániel, PhD, (EKKE); Ballabás Dániel, PhD, (EKKE); Balogh Judit, PhD, dr. habil, (EKKE); Borbély Zoltán, PhD, (EKKE); Kristóf Ilona, PhD, (EKKE); Majtényi György, DSc, (EKKE)

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR / EDITORIAL SECRETARY

Nagy Andor, PhD (EKKE)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / EDITORIAL BOARD

Dobszay Tamás, PhD, dr. habil (Eötvös Lóránd Tudományegyetem); Gebei Sándor, DSc (EKKE); Hermann Róbert, DSc (Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár); Kalmár János, CSc, dr. habil (EKKE); Kármán Gábor, PhD (HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Történelemtudományi Intézet); Makai János, PhD, dr. habil (EKKE); Pál Judit, MTA külső tagja (EKKE); Püski Levente, DSc (Debreceni Egyetem); Rainer M. János, MTA tagja (EKKE); Romsics Ignác, MTA tagja (EKKE); C. Tóth Norbert, DSc (Magyar Nemzeti Levéltár, HUN-REN-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport); Valuch Tibor, DSc (EKKE); Verók Attila, PhD, dr. habil (EKKE); Vlad Popovici, PhD (Babeş–Bolyai Tudományegyetem)

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓK / ADVISORY BOARD

Börries Kuzmány (egyetemi docens, Bécsi Egyetem, Kelet-Európa Történelme Intézet), Dini Metro-Roland (professzor, Western Michigan Egyetem, Kalamazoo), John L. Rury (professzor, University of Kansas), Judy Biber (professzor, Új-Mexikói Egyetem Történettudományi Intézete, Albuquerque), Konrad Gündisch (professzor, Délkelet-Európa Német Kulturális és Történeti Intézete, Ludwig-Maximilians-Universität, München, Németország), Maciej Górny (professzor, igazgató-helyettes, Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Varsó), Michel Figeac (professzor, Bordeaux-3 [Michel de Montaigne] Egyetem Történeti Intézete), Olga Khavanova (professzor, Orosz Akadémia Történettudományi Intézete, Moszkva), Pertti Aho (professzor, Jyväskyläi Egyetem, Jyväskylä), Peter Konya (professzor, Eperjesi Egyetem Történelemtudományi Intézete, Eperjes), Stanislav Holubec (professzor, osztályvezető helyettes, Cseh Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Prága), Tuomas Laine-Frigren (kutató, egyetemi docens, Tamperei Egyetem)

INDEXÁLVA / INDEXED / ABSTRACTED IN

EPA

OLVASÓSZERKESZTŐ / PROOF READER

Báthory Kinga

ISSN 3004-0981 (PRINT)

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó

TANULMÁNYOK / STUDIES

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A középkor végi mezővárosi vezetőréteg jellemzői és vizsgálatának
módszertani kérdései..... 11

PAKUCS MÁRIA

Honterus Reformációskönyve és ennek hatása az erdélyi városi
magisztrátusokra.....39

LOVAŠ ELDINA

Viribus unitis: Eszék útja a szabad királyi városi rang elnyeréséig 57

CSELENKÓ BORBÁLA

Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolata a püspökség megalapítása
utáni első évtizedekben 81

BERECZ ANITA

„Városunkba jó reménység alatt befogadtatik” A rimaszombati polgárjog
(1798–1848)..... 107

KÓNYA ANNAMÁRIA

A zempléni mezővárosok vallási és nemzetiségi összetétele
a 18–19. században.....129

FODOR JÁNOS

Kormány- és impériumváltások hatása Marosvásárhelyen – A város vezetése
a huszadik század első évtizedeiben..... 151

MŰHELY / WORKSHOP

ŠTEFLOVÁ LUCIA

Az 1831-es kolerajárvány hatása egyes evangélikus gyülekezetekre
a Magyar Királyság északi területein..... 175

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

SZÁDOCZKI BÁLINT

„Balsamum est illud?” Fejezetek az olasz–magyar kapcsolatok történetéből 193

PAP JÓZSEF

Városlakók a fogalmak útvesztőiben – Eger és „polgársága” a 19. században..... 199

Számunk szerzői.....205

Szerkesztői előszó

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete 2023-ban új folyóiratot indított Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok címmel, a 49 számot megélt tudományos folyóiratának – legutóbbi elnevezése szerint: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae* – jogutódjaként. A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című folyóirat egy lektorált (double blind peer review), nyílt hozzáférésű periodika, melynek célja tudományos fórumot biztosítani a hazai és határon túli Kelet-Közép Európára vonatkozó kutatásokat folytató kollégák számára. A folyóirat három fő rovatból áll. A Tanulmányok rovat tartalmazza az adott szám tematikusan összekapcsolódó munkáit. A Műhely rovatban jelenhetnek meg a tematikához közvetlenül nem kapcsolódó írások. A Történelmi irodalom rovatban pedig recenziókat közlünk. A folyóirat hazai és külföldi szerzőktől is fogad cikkeket. Az első évfolyamban két szám jelent meg. A második évfolyamban szintén kettő számot szándékozunk összeállítani. Az első várostörténettel, a második pedig birtoktörténettel foglalkozik.

A 2024-es első szám tematikája tehát a várostörténet, pontosabban olyan településeket választottunk ki tematikus blokkunkba, melyek funkciójukat tekintve városok voltak ugyan, de nem tartoztak a szabad királyi városok közé. Számunk szerzőit arra kértük, hogy az általuk kutatott – térben és időben igen heterogén – települések esetében készítsenek olyan alapvetően társadalomtörténelmi jellegű tanulmányokat, melyek az adott közösség vezetőrétegét, esetleg a szabad királyi városi polgársághoz hasonló polgári közösségét mutatják be. A szám első összefoglaló jellegű, módszertani ihletettséggű tanulmányát *Gulyás László Szabolcs* (Nyíregyházi Egyetem) írta „A középkor végi mezővárosi vezetőréteg jellemzői és vizsgálatának módszertani kérdései (Az Észak-magyarországi régió tanulságai)” címmel. A szerző szerint az eddigi szakirodalom foglalkozott ugyan a középkori mezővárosokkal, azonban a kutatók érdeklődését általában nem az oppidumok népessége, nem annak vezetői rétege keltette fel, hanem sokkal inkább a települések története, azoknak a településhálózatban elfoglalt helyzete. A tanulmány áttekinti a kutatástörténelmi előzményeket, a mezővárosok tipologizálását. Ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a mezővárosi vezetőréteget a lakóhely gazdasági hátterének alapos ismeretében érdemes vizsgálni, ami miatt különösen indokoltnak látja az oppidumok közötti különbségek feltárását és egy új mezővárosi „kategóriarendszer” kialakítását, amelynek segítségével a mezővárosi társadalmat a jövőben belső struktúrájának figyelembevételével lehet majd megérteni. *Pakucs Mária* (Román Tudományos Akadémia „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézete) „Honterus Reformációskönyve és ennek hatása az erdélyi városi magisztrátusokra” című

tanulmányában a Szász Univerzítás által 1547-ben elfogadott rendeletnek a városi előljárók politikai diskurzusára és tevékenységére gyakorolt hatását vizsgálja. A szerző azt az új szókinccset is bemutatja, mely a szász politikai és egyházi szervek együttműködése során alakult ki, és mely által a városi előljárók felismerték és elfogadták hatósági szerepüket és isteni küldetésüket. *Lovaš Eldina* (Horváth Történelemtudományi Intézet) „Viribus unitis: Eszék útja a szabad királyi városi rang elnyeréséig” című tanulmányában a szabad királyi városi rangért folytatott küzdelmet mutatja be a városi magisztrátus jegyzőkönyvei alapján. A folyamat Eszék esetében is több évtizedet vett igénybe ugyan, de a kamarai státusz végül segítette a városi lakosságot céljai elérésében, és 1809-ben Eszék elnyerte az áhított kiváltságot. A szerző a rendelkezésre álló források alapján áttekintést ad az 1809-es első helyhatóság tagjainak társadalmi és demográfiai jellemzőiről is. *Cselenkó Borbála* (Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár) „Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolata a püspökség megalapítása utáni első évtizedekben” című írásában Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolatát elemzi a püspökség 1777-es megalapítása utáni első évtizedekben. A város az első püspök, Szily János számára elsősorban reprezentatív jelentőséggel bírt. Az építkezéseket és intézményalapításokat illetően ez volt az alapítást követő 70 év legtermékenyebb időszaka. Ekkor alakultak ki a mezőváros és földesurai közötti kapcsolat meghatározó alapvető szabályai is. Ezt a kapcsolatot konfliktusok sorozata is kísérte. A szerző e konfliktusok összegző elemzése mellett bemutatja azt is, hogy Szily püspök várossal folytatott küzdelme hogyan határozta meg utódainak Szombathellyel való kapcsolatát. Szintén egy mezőváros témája *Berecz Anita* (EKKE) „»Városunkba jó reménység alatt befogadtatik« A rimaszombati polgárjog (1798–1848)” című dolgozatának. A munka középpontjában az a kérdés állt, hogy Rimaszombat mezővárosban milyen jelentőséget tulajdonítottak a polgárjognak, és ennek használatával miként differenciálódott a lakosság. Rimaszombat egyike volt annak a pár településnek, amely még az 1840. évi 7. törvénycikk előtt megkísérelte – sikertelenül – a földesúri tartozások, szolgáltatások és adózások örökös megváltását. A szerző az 1796 és 1848 közötti időszakot tekinti át, megvizsgálja a polgárjog szerepét a város életében, valamint kitért a polgárnak tekintett lakosok társadalmi összetételére is. *Kónya Annamária* (Eperjesi Egyetem) „A zempléni mezővárosok vallási és nemzetiségi összetétele a 18–19. században” című írásában három település, Homonna, Nagymihály és Gálszécs példáján tekinti át a társadalmi átalakulást. Az írás elsősorban a lakosság felekezeti és etnikai összetételének megváltozását vizsgálja, döntően állami és egyházi statisztikai források segítségével. A változás irányát a 18–19. század fordulóján elsősorban a protestáns jelenlét folyamatos visszaszorulása, a 19. század második felében pedig a magyarosodás jellemezte. Egyedül *Fodor János* (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) tanulmánya – „Kormány és impériumváltások hatása Marosvásárhelyen – A város vezetése a huszadik század első évtizedeiben” – foglalkozik klasszikus értelemben vett szabad királyi várossal, Marosvásárhellyel. Az írás

kronologikusan is kissé kilóg a tematikából. Annak alapján azonban, hogy a szerző alapvetően egy városi elit átalakulását vizsgálja, úgy gondoltuk, hogy a tematikus blokkban helyezzük el a szöveget. A szerző úgy látja, hogy a marosvásárhelyi elit, az egyéb erdélyi települések vezetői rétegéhez hasonlóan, a kiszolgáltatottsága ellenére is igyekezett aktívan befolyásolni az eseményeket. A román hatalom berendezkedése után a korábbi politikai vezetők gyakran visszakapcsolódtak a politikai folyamatok alakításába. Erre jelent kiváló példát Bernády György alakja, akit a szerző több munkájában is jellemzett. A szám Műhely rovatában szerepel egy, a tematikához szorosan nem kapcsolódó írás, *Šteflová Lucia* (Eperjesi Egyetem) „Az 1831–es kolerajárvány hatása egyes evangélikus gyülekezetekre a Magyar királyság északi területein” című munkája. A szám két recenziót is tartalmaz. Az első a Kristóf Ilona által szerkesztett kötetet (*Chapters from the History of Italian–Hungarian Relations*. Eger, 2023.), a második pedig Berecz Anita monográfiáját (*Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Budapest, 2023.) mutatja be.

Pap József

TANULMÁNYOK / STUDIES

A középkor végi mezővárosi vezetőréteg jellemzői és vizsgálatának módszertani kérdései

(Az Észak-magyarországi régió tanulságai)

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Abstract. Characteristics of the Late Medieval Market Town Leadership and Methodological Issues in Its Study (Insights from the Northern Hungary Region)

This study examines the research opportunities and characteristics of the elite of late medieval market towns. The analysis of medieval market towns and their societies gained prominence in Hungarian historiography in the mid-20th century. However, after several decades of relative neglect, interest was renewed around the turn of the millennium, largely due to the work of András Kubinyi. The study of this topic is significantly hindered by a relative scarcity of sources; the most valuable information on this social stratum is found in the charters issued by market towns.

The study outlines the available sources and highlights the perspectives that can be utilized in understanding the leadership of market towns. Drawing primarily on sources from the northern Hungarian region, while also providing a national overview, it presents the key characteristics of this social group: their participation in town councils, property ownership, artisanal and trading activities, and the occasional inclusion of intellectuals within their ranks. It also raises the question of whether the nobility could have been an integral part of this leadership class.

The study provides examples to illustrate the importance of considering the varying economic backgrounds of different market towns (such as wine-producing, salt-mining, or trading towns), which played a crucial role in shaping the wealth of the market town elite.

Keywords: social history, medieval Kingdom of Hungary, medieval urban development, market town society

A jobbágyság történetével, azon belül a mezővárosokkal kapcsolatos kutatások viszonylag későn indultak meg a magyar középkortudományban. Elsőként gyakorlatilag Szabó István, majd Mályusz Elemér, később Fügedi Erik voltak azok, aki szisztematikusan, széles forrásbázist felhasználva és elemezve foglalkoztak az oppidumok kérdésével, és ezt úgy tudták megtenni, hogy sokakkal szemben sikerült kellőképpen távol tartaniuk magukat a történelmi materializmustól is.¹ A kezdeti viszonylagos érdektelenségből következők, hogy a mezővárosok társadalmi rétegei, még inkább népességüknek az elitje viszonylag későn, akkor is csak esetleges jelleggel került a kutatás figyelmének középpontjába. A mezővárosi társadalommal kapcsolatos elemzések sokkal inkább törekedtek egyfajta átfogó kép kialakítására: főként arra keresték a választ, hogy e sajátos településtípus jobbági lakossága az oppidum adta gazdasági és jogi lehetőségeket kihasználva hogyan haladt előre a polgárosodás útján – már amennyiben előrehaladt egyáltalán –, valamint hogy a mezőváros milyen küldetést „teljesített be” a magyar gazdaság- és társadalomfejlődésben – már amennyiben „beteljesített” ilyet.

Nem véletlen, hogy a témával főként a marxista történetírás képviselői foglalkoztak legtöbbit, ők is általában rendszerszinten, a nagyobb összefüggéseket keresve s beillesztve azokat az osztályharc történelmi-materialista logikai struktúrájába. Ráadásul sok esetben nem is a társadalom, hanem elsősorban a gazdaság oldaláról közelítették meg a kérdést, azaz a mezővárosi jobbágyság kézműipari és kereskedelmi tevékenységére koncentráltak leginkább.² Tegyük hozzá, hogy amennyiben volt valami haszna a megközelítési módjuknak, akkor ennek a korábban nem igazán jellemző gazdaságtörténelmi nézőpontnak az elterjesztése mindenképpen annak tekinthető.

Üdítő kivételnek tekinthető ebből a szempontból Bácskai Vera témába vágó munkássága, aki karrierje elején még a középkori magyar mezővárosi fejlődést kutatta, s tett az 1960-as évek elején egy, a mai napig meghatározónak tekinthető kismonográfiát, valamint néhány fontos tanulmányt az asztalra, melyekben az *oppidumok* népességéről, csoportjairól, rétegeiről is érdemben szólt.³ Az 1970-es és 1980-as évektől kezdve a téma iránti kutatói érdeklődés jól láthatóan egyre inkább megcsappant, az mindinkább háttérbe szorult a magyar történettudományban. Ha voltak is hasonló vizsgálatok, azok leginkább a hely- és településtörténet-írás keretei között érintették a kérdést. Az 1990-es évektől szaporodtak meg ugyanis azok a többek között az egykori *oppidumok* középkori

¹ Az első átfogó jellegű munka a középkori magyar paraszti társadalomra: Acsády 1908. A mezővárosokról és társadalmi rétegeiről több alkalommal beszélt korai munkáiban Szabó István. Szabó 1938: 39–46, Szabó 1948. Az első, kifejezetten a mezővárosokra fókuszáló nagyobb léptékű tanulmányok azonban csak a század közepén íródtak. Mályusz 1953, Fügedi 1972.

² Ennek a marxista irányzatnak, azon belül gazdaságtörténelmi érdeklődésnek az emblematisz figurája volt például Székely György. Székely 1961. A mezővárosok kutatástörténetére (valamint a marxista történetiszemléletnek a megjelenésére a témában) és történelmi szerepüknek interpretációtörténetére lásd Gulyás 2009a, 2017: 17.

³ Bácskai 1964, 1965, 1971.

történetét is feldolgozó városmonográfiák és tanulmányok, amelyeket sokszor országosan is jól ismert, képzett középkorászok írtak. Munkáikban pedig rendszeresen és részletesen foglalkoztak társadalomtörténeti kérdésekkel is. Ezen publikációk egy része a dunántúli mezővárosokra terjedt ki, amelyek sorát a mai napig újabb és újabb művek egészítik ki. Ezek közül helyhiány miatt most csak néhány, társadalomtörténettel is mélyebben foglalkozó művet említenék meg: Pápa, Tata, Ikervár középkori történeti összefoglalóit.⁴ Az érdeklődés azonban az ország más mezővárosaira is kiterjedt. Ide sorolandó például a Miskolc monográfia-sorozat színvonalas első kötete, amelyben Draskóczy István, Gyulai Éva és Tóth Péter írta a vonatkozó részeket, számos társadalomtörténeti vonatkozású eredményt is felmutatva.⁵ Kifejezetten Óbuda polgárságáról Kanyó Ferenc írt több alkalommal is tanulmányt, hasonló és erőteljes társadalomtörténeti nézőpontból kiindulva.⁶ A kutatás az elmúlt nagyjából két évtizedben olykor regionális jelleget öltött. Itt mindenképp megemlíteném Petrovics Istvánnak a délkeleti országrészre kiterjedő vizsgálatait⁷ és Blazovich Lászlónak az Alföldre – főként a dél-Alföldre – vonatkozó kutatási eredményeit.⁸ Kolmann Örs László Gömör megyét vizsgálta a funkcionális városszemlélet alapján, kitérve az itt fekvő *oppidumok* lakóira is.⁹ Magam az ország északkeleti részével, azon belül is leginkább a Hegyalja és Máramaros mezővárosi fejlődésével és mezővárosi társadalmával foglalkoztam a legtöbbet.¹⁰ E rövid válogatás természetesen teljes mértékben szubjektív és korántsem teljes, a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy minden fontosabb szerzőt és művet megemlítsék. Csak azokra a munkákra utaltam elsősorban, amelyek a társadalomtörténeti szempontokat alkalmazták.

Ha az összefoglaló jelleggel készült szakirodalmat szeretnénk számba venni, az utóbbi évtizedekben Kubinyi András nevét kell elsősorban megemlíteni, hiszen ő volt az, aki újra behozta a tudományos köztudatba a középkori mezővárosok ügyét, bár valójában leginkább a mezővárosok gazdasági helyzete és a magyar településhálózatban betöltött szerepe volt az a probléma, amely felkeltette az érdeklődését. Munkásságának egyik legfontosabb eredménye hosszabb távon a középkori magyar települések fejlettségi szintjét mutató ún. centralitási pontrendszer kidolgozása lett, amelyet manapság a különféle középkori magyar településtípusok vizsgálata kapcsán a legfontosabb és

⁴ Kubinyi 1994; Solymosi 1996; Schmidtmayer 2011; Vajk 2021.

⁵ Tóth – Kubinyi (szerk.) 1996.

⁶ Kanyó 2015a, 2015b, 2016,

⁷ Széles körű, több településre (Temesvár, Lippa, Csanád) figyelmet fordító, sok esetben társadalomtörténeti irányú kutatásai közül most egyetlen, viszonylag friss tanulmányt említenék meg, melyben korábbi legfontosabb munkáit is felhasználja és hivatkozza. Petrovics 2022.

⁸ Blazovich 2002.

⁹ Kolmann 2004.

¹⁰ Gulyás 2013, 2014a, 2017.

leghatékonyabb eszközként tart számon a hazai várostörténet-írás.¹¹ Ebben a funkcionális megközelítmódban azonban a társadalomtörténeti szempontrendszer érthető módon csak kevésbé jelenhetett meg. Ennek ellenére is voltak azonban széles forrásbázison alapuló, átfogó jellegű kutatások a mezővárosi társadalom témájában az utóbbi egy-két évtizedben, amelyek főként az *oppidumok* önkormányzatisága és írásbelisége szemszögéből nézve elemezték a kérdést, vizsgálva ezek társadalmi hátterét is. Ennek kapcsán a saját, hegyaljai kutatásaim mellett Lakatos Bálint országos adatgyűjtésen alapuló monográfiáját és hatalmas adattárát említeném meg.¹² Kiemelendő mindezek mellett Szakály Ferencnek az 1990-es évek közepén megjelent gondolatébresztő monográfiája is, amely számos társadalomtörténeti problémát taglalt, azonban adatai főleg a mohácsi csatát követő időszakra vonatkoztak.¹³

A fentieket összefoglalva tehát nem lehet azt mondani, hogy a középkori mezővárosokkal ne foglalkozott volna a hazai történettudomány, azonban ez az érdeklődés a legtöbb esetben nem az *oppidumok* népességére, főként pedig nem az elitre irányult, ehelyett alapvetően településtörténeti indíttatású volt. Az a viszonylagos „népszerűtlenség”, amely úgy általában a magyar jobbágyságot és ezen belül még inkább a mezővárosi társadalmat is illeti, több tényezőre vezethető vissza. Az egyik ok, amely véleményem szerint meghatározza a fenti helyzetet, a források nyújtotta lehetőségekben rejlik. A teljes középkori jobbágyságra nézve ugyanis egyrészt kifejezetten nagyszámú oklevél áll rendelkezésünkre, azonban ezek általában hihetetlenül sematikusak és adatszegények. Ez egészen pontosan azt jelenti, hogy tömérdek, bizonyosan több tízezernyi középkori dokumentumban szerepelnek jobbágyok, köztük nagy számban mezővárosiak is, azonban ezzel fordított arányosságot mutat e források információtartalma: a legtöbb esetben ugyanis nem tudunk meg a parasztokról többet, mint a pusztá nevüket, azt is csak azért, mert különböző okokból igen gyakran foglaltak írásba a korban jobbágylistákat. És bár az ezekben olvasható tömérdek mennyiségű személynév is remek forrás a középkori jobbágyi társadalomra nézve, hiszen számos lényeges információt rögzítenek, felhasználásuk a kutatásban főként két ügyben lehet csak sikeres, megfelelő és szigorú módszertan mellett: ezek pedig a foglalkozási viszonyok és a paraszti migráció elemzése.¹⁴ Számos más, fontos társadalomtörténeti kérdésre ugyanakkor nem kaphatunk választ a segítségükkel. Úgy vélem, ez lehet az egyik oka a téma viszonylagos népszerűtlenségének is: a kutató ugyanis komoly erőbefektetéssel, hatalmas mennyiségű írott forrás átnézésével is csak viszonylag kevés új eredményre juthat a jobbágyi társadalomra nézve, ami nem teszi igazán népszerűvé az ilyen irányú munkálatokat.

¹¹ Az 1970-es évektől több tanulmányban dolgozta ki Kubinyi a szempontrendszerét, melynek a végeredménye egy, az ország nagy részére kiterjedő elemzés monografikus összefoglalása lett. Kubinyi 2000.

¹² Gulyás 2017, Lakatos 2019.

¹³ Szakály 1995.

¹⁴ Lásd további szakirodalommal: Gulyás 2008, 2009b, 2011a.

A másik ok, hogy kimondva vagy kimondatlanul, de mintha az lenne az elképzelés jelenleg a magyar középkortudományon belül, hogy Szabó Istvánnak a középkori paraszti társadalommal összefüggésben minden apró részletkérdésre figyelmet fordító, több évtizedes munkássága után a témáról már kevés újat lehetne mondani. A 20. század második felének meghatározó kutatója ugyanis a korabeli magyar jobbágyság jellemzőinek és történetének összes lényeges kérdésére kitért, a jobbágytelektől és földesúri járadékoktól kezdve a falusi önkormányzaton át egészen a paraszti migrációig gyakorlatilag mindenről volt mondanivalója – így pedig a mezővárosokról is.¹⁵ Hasonló mélységben szinte csak Bácskai Vera már említett kismonográfiája és néhány tanulmánya foglalkozott a középkori mezővárosi társadalommal.

Azaz a fentieket összefoglalva: ha a viszonylag informatív, különféle tized- és egyéb típusú jegyzékektől (kilenced, dika stb.) és a fennmaradt kisszámú urbáriumtól eltekintünk, amelyek sajnos kifejezetten ritkák a középkori forrásanyagban, csupán áttekinthetetlenül monumentális mennyiségű, egyúttal azonban roppant sematikus, érdemi információkat ritkán tartalmazó forrásbázist foghatunk vallatóra. Mivel úgy tűnik, hogy néhány kutató – főleg az említett Szabó István – az elmúlt évtizedekben már elvégezte azokat a kutatásokat, amelyeket ilyen feltételek mellett egyáltalán el lehetett végezni, erősen kérdésesnek tűnik, hogy lehetséges-e ezekből az írott dokumentumokból újdonságot hozó további érdemi következtetéseket kipréselni, meg lehet-e egyáltalán ilyen feltételek mellett haladni a korábbi eredményeket. Többek között ennek a helyzetnek és kétségeknek a következménye is lehet az, hogy a téma jelenleg kevésbé van előtérben.

Ez a középkori magyar jobbágyásra általánosan érvényes állítás a kvalitatív jellegű forráshiányról a mezővárosi társadalomra nézve is maximálisan igaznak tekinthető. A legtöbb esetben ugyanis különféle összeírásokban említik meg a mezővárosi lakosságot, név szerint felsorolva őket: előkerülhetnek többek között birtokosztályok alkalmával kibocsátott oklevelekben, adó- és tizedjegyzékekben, hatalmaskodások elszenvedőiként vagy résztvevőiként. De róluk sem lehet a legtöbb esetben a nevüknél sokkal többet megtudni.

A fennmaradt dokumentumok egyoldalúsága miatt nem véletlen, hogy Bácskai Vera nagyon skeptikusan nyilatkozott a téma kutatási lehetőségeiről, kijelentve, hogy a mezővárosi népesség társadalmi struktúrájáról és vagyoni rétegződéséről még csak megközelítő pontosságú képet sem tudunk rajzolni, s ha esetleg van is valami információ, az is csupán véletlenszerű, amit pedig statisztikailag sem nagyon lehet kiértékelni. Ahogyan határozottan megfogalmazta a probléma lényegét: „*A mezővárosi polgárok gazdagabb rétegének vagyoni helyzetét, megfelelő források hiányában nem tudjuk felmérni.*”

¹⁵ Monumentális munkásságának ide vágó művei közül – azok nagy száma miatt – csak néhány további említenék meg az eddigieket kiegészítendő. Szabó 1954, 1969, 1971, 1976.

Ezt még azzal egészítette ki, hogy ez a réteg alapvetően ingatlanba fektette a vagyont.¹⁶ Ehhez hasonlóan szintén az érdemi és precíz megállapításokat lehetetlenné tevő forráshiányra utalt Fügedi Erik is, aki a 14. századi mezővárosok társadalma kapcsán érintette a kérdést. Szerinte egyedül a nagyfokú társadalmi differenciáltság volt az, ami biztonságosan kijelenthető a 14. századi mezővárosok lakosságával kapcsolatosan, a töredékes adatok miatt azonban vagyoni és társadalmi megoszlást gyakorlatilag nem lehet felvázolni.¹⁷ Tegyük hozzá, egyes kedvezőbb forrásadottságú régiókban, leginkább az ingatlanszerződésekben dúskáló Hegyalján és közvetlen környékén ennek ellenére is meg lehet kísérelni a mezővárosi elit bemutatását.¹⁸

A jobbágyság társadalmi rétegződésére nézve a magyar kutatás hosszú időn keresztül alapvetően a telekosztódás jelenségét tekintette kiindulópontnak, a birtokolt telekhányad mértékéből vont le következtetéseket a parasztság különböző anyagi helyzetben lévő rétegeire nézve.¹⁹ Egyértelmű azonban, hogy ez a módszer sem alkalmazható minden esetben a mezővárosi társadalom vizsgálatára, ahol a sokféle (kereskedő, kézműves, bortermelő stb.) tevékenységet folytató, sokszor egyszerre több lábon álló polgárság számára a telek megléte vagy hiánya, illetve annak mérete összességében nem volt döntő jelentőségű, nem ebből következett egyértelműen az illető anyagi helyzete és társadalmi állása.

Az *oppidumok* lakosaival kapcsolatosan azok az oklevelek tartalmazzák a legfontosabb és legrészletesebb adatokat, amelyeket maguk a mezővárosok bocsátottak ki különféle ügyekben. Ezek száma azonban meglehetősen korlátozott. Az elmúlt nagyjából két évtizedben végzett kutatások révén mára már nyilvánvaló, hogy a 15. századra a hazai jobbágyközösségek intenzív hivatali írásbeliséget folytattak, amit híven bizonyít, hogy az egyenetlen hazai forrásadottságok mellett is nagyjából 1000 darabnyi, mezővárosok által kibocsátott középkori oklevél maradt meg napjainkig, melyet csaknem 300 település tanácsa foglalt írásba.²⁰ Bizonyos azonban, hogy még ennél is szélesebb körű volt a falusi és mezővárosi jobbágyság hivatali írásbelisége, amelynek részletesebb megismerését az oklevelek hektikus fennmaradása akadályozza elsősorban. A kutató számára az ilyen dokumentumok azonban így is kiemelkedő jelentőséggel bírnak, sokat enyhítenek ugyanis a fent említett forráshiányon.

A mezővárosok által készített, kibocsátott és általában megpecsételt oklevelek alapvetően két nagy csoportba sorolhatók:²¹ egy részük misszilis levél volt, amelyeket

¹⁶ Bácskai 1965: 108–109, 117.

¹⁷ Fügedi 1972: 335.

¹⁸ Gulyás 2009c.

¹⁹ Ennek egy klasszikus, marxista nézőpontú, ellenben adatokban igen gazdag és helyes megállapításokat tevő példája Székely 1953. Lásd még erre a módszertanra, számos példával Bácskai 1965: 109–116.

²⁰ Lakatos 2019: 21–25.

²¹ Lakatos 2019: 37–39.

a mezővárosi hatóságok különböző okokból küldtek különféle címzetteknek, legklasszikusabb módon saját földesuruknak, főként praktikus kérdésekben, megoldandó ügyekben, esetleg változatos jogi sérelmeik témájában. Fontos címzettek voltak továbbá a királyi városok is, amelyekkel általában a kereskedelem szervezése kapcsán váltottak levelet. Az ilyen küldeményekben szereplő *oppidanusokról* olykor színes és érdekes dolgokat is megtudhatunk. Egy szemléletes példát is említve, ezek jelentőségére kíválón rámutat például Szepesolasi mezőváros 1522-ben Selmecbányának hagyatéki ügyben küldött misszilise, amelyből megismerjük a település bírójának nevét (*Andreas Schparga*), valamint az ugyanonnan való, néhai János kereskedőt és rokonságát is.²²

Az *oppidumok* okleveleinek másik része különféle ingatlanforgalmi szerződéseket: adásvételeket, zálogosításokat, örökösödési és hagyatéki pereket, valamint kegyes adományokat foglalt írásba. Ezek tartogatják a legrészletesebb információkat a lakókról a történész számára: egyrészt az ilyen dokumentum minden esetben a kibocsátók, azaz a tanácsstagok nevének felsorolásával kezdődik, amely reprezentatív listáját nyújtja a helyi elitnek. Másrészt az oklevelek szereplőinek anyagi helyzete, főként ingatlanbirtokai is kifejezetten részletesen rajzolódnak ki a kutató előtt. Erre vonatkozó példaként a Körös megyei Rojcsa oppidum 1403-ban kibocsátott adásvételi szerződését említeném meg, amelynek szövegéből kiderül a bíró, János fia Éliás neve, valamint megismerjük a Bátornak nevezett Iván fia Miklóst és feleségét, Barbarát, akik földjüket bocsátották áruba. Kiderül az iratból az ingatlan elhelyezkedése és az is, hogy kik voltak annak szomszédosai.²³ A példa alapján is látható, hogy egy-egy ilyen ingatlan-szerződés olykor igen adatgazdag: helyi polgárok, tanácsstagok, ingatlanbirtokosok nevét, vagyoni helyzetét is rögzíthette, így elsőrendű forrásként szolgál a mezővárosi társadalom vizsgálatához.

Hozzá kell tenni azt is, hogy ezek az oklevelek általában nem a teljes mezővárosi népességet reprezentálják, hanem a fentiek értelmében éppen a helység legbefolyásosabb és legvagyonosabb szereplőit: tanácsstagokat, szőlő-, malom- és egyéb ingatlanok birtokosait. Az érem másik oldala, hogy a mezővárosi jobbágytársadalom kevésbé jelentős és nem különösebben vagyonos rétegeire nézve (zsellérek, komolyabb ingatlanokkal nem rendelkezők stb.) alig-alig nyújtanak bármiféle ismeretet, hiszen ők nem viseltek bírói és esküdti címeket, és sem jövedelmeik, sem pedig vagyonuk nem volt jelentős, utóbbi főleg csak a jobbágytelekre és tartozékaira koncentrált. Összességében tehát, amennyiben az elit jellemzőiről szeretnénk információhoz jutni, célszerű főként ezt a forrástípust felhasználni az efféle vizsgálatokhoz, természetesen más, a témához kapcsolódó okleveleket sem mellőzve.

²² MNL OL DF 235301.

²³ MNL OL DF 277900.

Mielőtt részletesen kitérnék a középkori magyarországi mezővárosi elit legfontosabb jellemzőire, még egy fontos kérdésre hívnám fel a figyelmet, mégpedig arra, hogy vajon egységesnek tekinthető-e ez a mezővárosi vezetőréteg a középkori Magyar Királyságban. Lehetnek-e olyan helyi sajátosságok, regionális eltérések a középkori magyar *oppidumokat* illetően, amelyek egyfajta speciális jelleget biztosítanak e településeknek és a helyi társadalmi képnek? Egyáltalán, milyen karakteres különbségek figyelhetők meg a magyar mezővárosok között a középkorban, amelyek lakóik legtehetősebb és legbefolyásosabb rétegeit is eltérővé formálhatták?

A magyar várostörténet-írás hosszú időn keresztül viszonylagosan homogén, jogi szempontból is nagyon hasonló településeknek tekintette a mezővárosokat, azonban az elmúlt néhány évtizedben már egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az *oppidumok* közel sem alkottak egységes típust a 15–16. századi Magyarországon. Sőt, egyre inkább kialakult az az elképzelés, hogy talán nincs is két egyforma mezőváros, hanem fejlettségét és egyéb jellemzőit tekintve mindegyik más és más, amelyek a kialakulásuk során is sokféle utat járhattak be. E szerint a vélemény szerint az *oppidum* megnevezés valójában nem konkrét tartalmú, hanem gyűjtőfogalom volt, amelybe tömérdek, különféle jellegzetességekkel bíró település belefért. Mi okozhatta vajon ezeket a különbségeket, milyen fajtái voltak a hazai mezővárosoknak?

Az egyik lehetséges, eltéréseket eredményező fejlesztő tényező a jogi helyzet, a kiváltságlevelek léte vagy nem léte, illetve a mezővárosok privilégiumai közötti különbség, a ezek különböző jelentősége és jellege lehetett, míg a másik, hogy az adott településnek mikorra vezethető vissza az időben a városi fejlődése, mikor lépett az urbanizáció rögzös útjára, és milyen módon alakult mezővárossá.²⁴ Ez teljes mértékben érthető dilemma egyébként, hiszen a 14. század második felében köztudottan szinte áttekinthetetlenül bonyolult folyamatok játszódtak le a magyar városhálózat fejlődésében, ez volt az az időszak, amikor az *oppidumok* elkezdtek a különféle, mozgásban lévő településformákból kiszekelődni.²⁵ E folyamat során a későbbi mezővárosok kialakulhattak lesüllyedés révén is: ez jellemezte például az Árpád-korban még ispáni székhelyként funkcionáló városias településeket és egyéb, ekkor még királyi birtokban lévő *civitasokat*. Ezek a Zsigmond-kor jelentős királyi birtokadományai során igen nagy számban kerültek magánföldesúri kézbe,²⁶ ami korlátozta jogi lehetőségeiket, és fejlettségük lehetséges szintjét is behatárolta, hiszen a legtöbb esetben hosszabb távon a mezővárosok közé süllyedtek. De ennek ellenére is, a 13–14. századi kiváltságaikra építve olykor kifejezetten sokat meg tudtak őrizni jogi értelemben vett önállóságukból és

²⁴ Utóbbira, azaz arra, hogy az egyes oppidumokat kialakulásuk jellemzői alapján próbálták kategorizálni, lásd leginkább Fügedi Eriket, aki számos, tipikusnak tekinthető mezővárosi fejlődési pályát felvázolt. Fügedi 1972.

²⁵ Összefoglalóan a 14. századi szelekcióra Ladányi 1980.

²⁶ Mályusz 1953: 188–189.

önkormányzatiságukból is, ami a lokális társadalmi képre is komoly hatást gyakorolt. A másik oldalon a jobbágyfalvakból felemelkedő mezővárosok típusa állt, amely talán a legjellemzőbb út volt idehaza e sajátos településtípus kialakulásakor. Az ezekben élő lakosság lehetőségei már a kezdetektől, a kialakulástól jóval korlátozottabbnak bizonyultak, a földesúri függésük általában eleve jelentősebb volt, fontosabb kiváltságaikat is sok esetben maga az úr biztosította számukra, saját elképzeléseinek és érdekeinek megfelelően.

A másik sajátos kategóriaalkotási lehetőség a mezővárosok kapcsán a birtokos személyéből indult ki. Habár teljesen egyértelmű, hogy az oppidumok legnagyobb számában világi magánbirtokosok kezében voltak, elvétve ugyan, de akadtak az országban a 15. században királyi és egyházi birtokban lévő mezővárosok is. Az arányokat és a 14. századtól a középkor végéig ebben bekövetkező változásokat jómagam az északkeleti országrész 124 mezővárosa kapcsán vizsgáltam. Eszerint a 14. században az itt lévő mezővárosok bő 61%-a magánföldesúri, bő 30%-a királyi, a maradék pedig egyházi birtokban volt, a Zsigmond-korban azonban jelentős változások zajlottak le e téren, amiben a királyi birtokpolitikája, jelentős birtokadományai játszották a főszerepet. Ennek következtében a 15. századra már a mezővárosok 83%-a volt világi földesurak kezén, a királyi birtokúak aránya pedig valamivel kevesebb mint 9%-ra módosult. Az egyházi *oppidumok* száma nem változott.²⁷ Feltehető, még ha nem is a teljes országra kiterjedő vizsgálatról van szó, hogy a teljes Magyar Királyságot tekintve is hasonlóak lehetnek ezek az értékek, azaz valóban a világi földesurak – nagyjából bárói famíliák – kezében volt a mezővárosok legjelentősebb része.

A három kategória településeinek fejlettsége, lakosságának helyzete, kiváltságai és mozgásterük eleve eltért egymástól. A legkedvezőbb feltételei bizonyosan a királyi birtokban lévő településeknek voltak,²⁸ hiszen az uralkodói birtoklás a jogtalanságokkal szemben sokkal hatékonyabb védelmet, szélesebb körű, királyi felségjogok alá tartozó kiváltságokat (vásárendély, vámmmentesség stb.) és olykor egyfajta sajátos, a királyi hatalom számára lényeges gazdasági funkciókat (gondoljunk például a királyi birtokban lévő sóbányász-mezővárosokra vagy más szóval „koronavárosokra”), s így tartós királyi birtoklást eredményezett. A legrosszabb helyzetben a három kategória közül egyértelműen a világi magánbirtoklás alatt élő mezővárosi polgárok éltek, még akkor is, ha ezek legjelentősebb része a 15. századra már országos jelentőséggel rendelkező bárói famíliák kezébe került.

A harmadik lehetséges osztályozási módszer a mezővárosok kapcsán a speciális gazdasági funkció lehetne. Teljesen egyértelmű ugyanis, hogy másképpen fest a társadalmi

²⁷ Gulyás 2018.

²⁸ Mályusz 1953: 180–185. Ez a mezővárosocsoport egyébként számos más szempontból, például az önkormányzatiság jellegét és autonómiáit, valamint a hivatali írásbeliség színvonalát tekintve is kiemelkedett a többi közül. Gulyás 2018: 323.

kép egy már említett, sóbányászattal foglalkozó máramarosi mezőváros, egy északi határvidéki, lengyel kereskedelemre építő, egy szőlő-monokultúrás, egy nagyállattartó, egy rezidenciaszereppel bíró vagy például bányavárosból lesüllyedéssel kialakuló mezőváros esetében.²⁹ Ez pedig nyilvánvalóan azt is meghatározza, hogy a helyi elit milyen gazdasági alapon tudott kiemelkedni polgártársai köréből.

Hozzá kell tenni azonban, hogy a mezőgazdasági termelés, még ha eltérő mértékben is, de minden ilyen településen bírt bizonyos jelentőséggel, s emellett arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a legtöbb *oppidum* speciális gazdasági jellegzetességekkel valójában egyáltalán nem rendelkezett, vagy pontosabban fogalmazva, a rendelkezésre álló oklevélmennyiség nem teszi lehetővé, hogy őket egymástól gazdasági alapon lényegileg megkülönböztessük. A mezővárosok jelentős részének forrásanyaga hiányos, sok esetben csak annyit tudunk róluk, hogy ezeket *oppidumnak* nevezték, s emiatt a róluk alkotott kép is nagyban jellegtelen, „színtelen-szagtalan” lehet csupán.

Összességében komoly problémákat vet fel az, hogy ahogyan már a középkorban sem volt precíz definíciója az *oppidum* fogalomnak, a magyar várostörténet-írás sem volt még képes ezt megalkotni, és a korábbi kísérletek és felvetések ellenére sem sikerült még a mezővárosi lét különböző formáit érdemben elkülöníteni egymástól.³⁰ Pedig jelentős eltérések feltétlenül megfigyelhetők a középkori mezőváros-állományban.

Miért volt fontos a fentiekre kitérni? Azért, mert amikor a mezővárosi elitről beszélünk, be kell látnunk, hogy alapvetően az határozta meg jövedelmi viszonyaikat és megélhetésüket, hogy milyen gazdasági tevékenység volt az adott *oppidum* „húzóereje”. Az eltérő típusú mezővárosok társadalmában más és más teremtette meg az elitbe kerülés lehetőségét is. Erre a kérdésre tanulmányom végén vissza fogok még térni.

A fenti bevezetés után tehát vegyük végig azokat az általános jellemzőket, amelyek a mezővárosok elit rétegeit meghatározták. Az elemzés során főként az általam két évtizede kutatót északkeleti országrész mezővárosainak adatait fogom felhasználni. Ez az eljárás véleményem szerint azért is legitim, mert a régióban a magyar mezővárosok szinte minden, jól elkülöníthető típusa kimutatható,³¹ így az ezek alapján levont következtetéseknek országos relevanciái is lehetnek. Ennek ellenére adataimat számos, az ország más régióiból származó példával is kiegészítem majd. A felhasznált források alapvetően a 15. században és a 16. század első negyedében keletkeztek, egy-két esetben azonban a 14. századig mennek vissza.

Azt, hogy hogyan lehet a mezővárosi vezetőréteget kiszűrni az *oppidumok* jobbágy-népességéből, tömören a következőképpen lehet összefoglalni. A vezetőréteg tevékenységének egyik legjellemzőbb és talán legfontosabb színtere a mezővárosi tanács volt,

²⁹ Ezekre a típusokra az általam vizsgált északkeleti országrészből vett példákkal lásd Gulyás 2013: 319–321.

³⁰ A kategóriaalkotási kísérletekre: Gulyás 2013: 321, főleg 11. jegyzet.

³¹ Gulyás 2013: 319–321.

amelynek keretein belül bírói és esküdti tisztségeket viseltek, olykor az ügynevezett tágabb tanácsot alkották, máskor (a fejlettebb mezővárosokban) akár még jegyzők is lehettek. A magisztrátusban szerepelni komoly dolog volt, és nem csak a presztízs miatt: tagjai különféle előnyöket élveztek a hétköznapi *oppidanusokkal* szemben, így például mentességekben részesültek (klasszikusan adó- és tizedmentességben), s ezt olykor egyéb kiváltságok egészítették ki. További bevételi források is származhattak a magisztrátusi tevékenységből, például részt kaphattak a településen zajló perekből befolyó bírságpénzekből.³² Emellett „hivatali” szerepükért is különféle járandóságokat szerezhettek, többek között a földesúri járadékok és vámok beszedéséért cserében,³³ a végrendelkezéskor történő jelenlétükért, az oklevelek kibocsátásának taxájaként, a vásár felügyeletéért. Az sem utolsó szempont, hogy ők voltak azok, akik a földesúr felé közvetítették a jobbágyközösség igényeit, képviselték jogaikat, ami tovább növelte uruk szemében a jelentőségüket. Ez további kedvezményekkel is együtt járhatott (ingatlanadományok, járadékok, mentességek).³⁴

Természetesen, mivel a mezővárosi tanács létszáma általában korlátozott volt,³⁵ az elit minden tagja nem vehetett benne egyszerre részt, egészen egyszerűen nem volt annyi hivatali hely, hogy mindenki állandó jelleggel viselhesen egy-egy ilyen tisztséget. A kiváló forrásadottságokkal rendelkező hegyaljai mezővárosok példáján keresztül azonban nagyon úgy látszik, hogy a jelentősebb családok tagjai olykor hosszú évtizedeken keresztül is valamilyen észszerű rendben követhették egymást a tanácsban, amit feltehetően valamilyen belső megállapodás, a helyi vezetőréteg körében kötött paktum határozhatott meg. A tanácstagok sorában nem történtek hirtelen változások, viszonylag lassú volt a fluktuáció. De így is, előbb vagy utóbb mindenki bejuthatott ebből a szűk körből a magisztrátusba, ami elősegíthette azt, hogy a legtehetősebb polgárok között ne legyenek állandóak a tisztségekért vívott konfliktusok.³⁶ A tanácstagsághoz feltétlenül fontos még megjegyezni, hogy habár ezeket szinte minden esetben választással töltötték be, szó sincs arról, hogy a településről mindenkinek reális esélye lett volna esküdti vagy bírói címet szerezni. Az „egyenlő akarattól” és a lakosság köréből történő választás sok esetben nem volt több, mint pusztán illúzió. A legvagyonosabb famíliák ugyanis kisajátították maguknak ezeket a tisztségeket,

³² Lakatos 2019: 53, 170. A bírságpénzek egyharmadára például többek között a máramarosi mezővárosok bírái is jogosultak. Gulyás 2014a: 32.

³³ A vámokat, adókat és hasonló jövedelmeket minden esetben a település (falu vagy mezőváros esetén egyaránt!) vezetése szedte be és számolt el azzal az úrnak. Néhány okleveles adat erre nézve: MNL OL DL 106971, MNL OL DF 229127, MNL OL DL 93692.

³⁴ Egy Északkelet-Magyarországról származó látványos példa a földesúr által kedvelt jobbágyának nyújtott kedvezményekre: MNL OL DL 72105.

³⁵ Mályusz 1953: 140–141. Hegyaljai és országos példákra a tanácsszerkezet kapcsán lásd Gulyás 2017: 105–117. Lakatos 2019: 40–76.

³⁶ Bácskai 1971: 14–17; Gulyás 2017: 127–130.

sőt olykor a választás sajátos rendszere már eleve lehetetlenné tette azt, hogy az a mai értelemben véve ténylegesen „demokratikus” elvek mentén történhessen.³⁷

A tanácsbeli tisztóságok betöltése mellett a mezővárosi elit másik attribútuma az erőteljes ingatlanbirtoklás volt, ami messze túlmutatott a lakóhelyként szolgáló, a településen fekvő jobbágytelek szimpla kézben tartásán. Az oppidumok lakosságának legtehetősebbjei nem csupán egyetlen töredék- vagy egész telekkel rendelkeztek, hanem sok esetben további jobbágytelkeket is sikerült lakóhelyükön szerezniük, sőt olykor más helységekben is.³⁸ Azt, hogy kiemelkedtek a többi lakos közül ingatlanbirtoklásukat tekintve, ennél is jobban bizonyítja, hogy mindezek mellett a telki állományba nem tartozó (azaz a jobbágytelektől függetlenül birtokolt és attól elkülönítve elidegeníthető), komoly hasznot hozó ingatlanokat is rendszeresen szereztek. Ennek legklasszikusabb formája egyértelműen a remek befektetésnek bizonyuló szőlőbirtok, sőt általában több, párhuzamosan meglévő szőlőbirtok kézben tartása volt. Igaz ugyan, hogy a monokultúrás területeken a lakosság jelentős része foglalkozott bortermeléssel, de az sem mindegy, hogy hány, valamint hogy mekkora értékű és méretű ültetvényről van szó.³⁹ Az elit általános jellemzője volt, hogy sok esetben több szőlőt is művelt⁴⁰ (feltehetően bérmunkával), és ebből kifolyólag borral is kereskedett, amely így nagy mennyiségben állt a rendelkezésére. A másik, a polgárságnak hasznot hozó ingatlantípus a malom (olykor malomhely) volt, míg egyes helyeken ugyanezt a kategóriát testesítették meg a mézárszékek vagy akár az italmérés joga is.⁴¹ Emellett

³⁷ Erre a jelenségre már nagyon korán felfigyelt a magyar történettudomány. Mályusz 1953: 142–143. Belényesi és vágbesztercei példák speciális szabályokra, melyek szűkítették a választhatóságot: Gulyás 2017: 125. A választás alapvető elveire lásd Lakatos 2019: 44–48.

³⁸ Erre megfelelő példa az egri esküdt, Íjgyártó Kelemen, aki 1513-ban két jobbágytelekkel is rendelkezett a Kovács utcában, amelyből az egyiket ráadásul teljesen kőből épült ház állt (MNL OL DF 263157). Az elithez tartozását három dolog is erősíti: tanácstagsága, kézműipari foglalkozása és több ingatlan birtoklása. A miskolci polgár, Pap Simon 1497-ben a településen birtokolt fél kőházat, ami szintén komolyabb ingatlan lehetett egy pusztai jobbágyteleknél (MNL OL DL 20606).

³⁹ A középkor végi szőlőingatlanok vételárai között például hatalmas különbségek voltak. 1481-ben egy újhelyi szőlő 10 forint volt (MNL OL DL 18590), 1517-ben Tolcsván 62 forint (MNL OL DF 229539), Nagykaposon 1356-ban 60 garasmárka (MNL OL DF 219468), 1410-ben egy egri szőlő 156 forint (MNL OL DL 43036), de ismerünk a Hegyaljáról több 100, sőt 1000 forintot kitevő szőlőültetvényt is (MNL OL DF 264539, MNL OL DF 215343, MNL OL DF 215201).

⁴⁰ A szikszói Csontos János, akinek 1484-ben telke volt a településen, ugyanott 3 szőlővel is rendelkezett: egy a Magyar-hegyen, egy a Nyúlmálon, egy pedig a Német-hegyen feküdt (MNL OL DF 215070). Balázs Máté özvegyének, a miskolci polgárosszony Erzsébetnek 1499-ben a miskolci telke mellett volt egy vidéki telke is (*in possessione Cherenbel*), emellett 2 szőlője (az egyik ugyanott, a másik a Tapolca-szezen) s további két szőlőirtványa is a környéken (MNL OL DL 107804). Pápán a gazdagabb lakosok közé tartozó Tompa Benedek két háztelke mellé 1516-ban és 1521-ben két szőlőt is vásárolt. Solymosi 1996: 23–24.

⁴¹ Szatmáron mézárszéket birtokolt például 1442-ben egy Anna nevű polgárosszony (MNL OL DL 98972), 1453-ban ugyanott egymás szomszédságában egy Arnót Péter és egy Éliás nevű polgár (MNL OL DL 24958), a Göncön élő Lőrincnek a településen pedig két malomhelye volt (MNL OL DL 11034).

olykor egészen speciális ingatlantípusok is előkerülnek az elit birtokában, ilyen például a kuriózumnak tekinthető fürdőház (!).⁴² Az elitől jól elkülöníthető, átlagos vagyoni helyzetű mezővárosi polgárság azonban ilyen magas értékű és nagy mennyiségű jószággal a legtöbb esetben nem rendelkezett. Hozzá kell tenni, hogy úgy tűnik, hogy kifejezetten ezek a nagy profitot hozó ingatlanok voltak, amelyek megléte vagy hiánya a leglátványosabban megmutatja az érintett jobbágyszféra anyagi helyzetét; a nem kielégítő forrásadottságok miatt talán ez lehet az legalkalmasabb eszköz a mezővárosi társadalmi rétegződés vizsgálatára.

Az ingatlanbirtokláshoz kapcsolódó fontos megjegyzésként továbbá, hogy főleg a mezővárosi vezetőrétegre jellemzők a lelki üdvük érdekében tett kegyes adományok is.⁴³ Az elit számára anyagi helyzete sok esetben azt is lehetővé tette, hogy néha már életükben, máskor haláluk esetére a környékbeli egyházi intézményeknek ingatlanadományokat tegyenek, esetleg oltár- és misealapítványokat hozzanak létre. A legjellemzőbb adománytípus mezővárosi berkekben egyértelműen az ingatlan, főként a szőlőingatlan volt, ingóságokról – a városi gyakorlattal ellentétben – csak ritkán esik szó. A legnépszerűbb kedvezményezett a jobbágyszféra körében nagy népszerűségnek örvendő pálos szerzetesek voltak.⁴⁴ Az is előfordult azonban, hogy a közösség javára történt az ilyen rendelkezés. A szegények segítése vagy például a helyi templom építésére szánt felajánlás, az ispotályok támogatása a *civitasokhoz* hasonlóan a mezővárosokban is kimutatható, még ha az igazi városoknál sokkal ritkábban is.⁴⁵

Ami az elithez kapcsolódó egyéb gazdasági tevékenységet illeti, a vezetőréteg jelentős része egyértelműen kézműves szakmát folytatott. Az ilyen, jobbágyszféra státuszú iparosokat – konkrét céh- és műhelyemlések hiányában – leginkább szintén névtani vizsgálatok segítségével lehet kiszűrni a mezővárosi társadalom tagjai közül, ugyan is a 15. század végéig ők még sok esetben foglalkozásnévből képzett személynevet

⁴² Budai Mihály pásztói polgárnak 1417-ben volt a településen fürdőháza, amely 40 forintnyi értékkel bírt (MNL OL DL 89792).

⁴³ Ez alól azonban olykor kivételek is vannak, főként azok a kegyes adományok, amelyeket özvegyasszonyok kvázi „eltartási szerződés” gyanánt kötöttek különböző egyházi intézményekkel. MNL OL DL 10258, MNL OL DL 15731; Gulyás 2011b: 199–200.

⁴⁴ A mezővárosi kegyes adományok témájára összefoglalóan, temérdek példával lásd Gulyás 2011b. Csak egyetlen konkrét eset egy jómódú csáktornyai parasztszféra ilyen rendelkezéséről: Mészár Lőrinc felesége, Dorottya 1523-ban a csáktornyai pálosoknak hagyott egy szőlőt pincével és prüssel, valamint egy tehénnel, továbbá a helyi egyházra ruha- és ezüstneműket is. Mindezek felett nagy mennyiségű konyhai edényről és vászonneműről, borról, állatról tett még végrendeletet, ami mutatja, hogy az átlagos mezővárosi jobbágyszféra szintjénél sokkalta jobb egzisztenciával rendelkezhetett. MNL OL DL 32825, lásd még Gulyás 2011b: 190.

⁴⁵ Egy telkibányai példa 1444-ből jól bizonyítja ezt, amikor a felajánló kikötötte, hogy a negyedévenkénti kántorböjtre egy köből gabonából kell a szegényeknek kenyeret sütni. MNL OL DL 13819. Templomépítési felajánlásokra most csak egyetlen konkrét vasvári esetet említenék meg 1362-ből (MNL OL DL 91578). További kapcsolódó adatok: Gulyás 2011b: 192, 195–196.

viseltek. Egyszerűbben fogalmazva, az eljárás lényege abban áll, hogy az ekkorra már széles körben elterjedt két- és többemű jobbágynev-szerkezetek megkülönböztető néveleme (*faber – Kowach, carnifex – Mezarus* stb.) mutathatja meg egyértelműen számunkra a névviselő kézműves foglalkozását – de csakis megfelelő kritika és módszertan mellett!⁴⁶

A jobbágy iparosok főként a mezővárosokban tömörültek, nagyobb létszámot és specializációt mutatva a falusi iparosoknál.⁴⁷ A kutatás megállapítása szerint a jobbágyi kézművesek egy nagyobb csoportja az ipart az agrártevékenység mellett, kiegészítő jövedelemforrásként űzte, de ők minden bizonnyal nem sorolhatók a gazdagabb mezővárosiak sorába. Ennél jóval komolyabb bevételt jelenthetett a kézműipar akkor, ha már csak kifejezetten ebből a tevékenységből élt az illető, azaz ha már professzionális iparos volt. Az ingatlanbirtoklás ez utóbbi esetben főként csak a jelentős pluszjövedelmet hozó, bér munkával megművelt szőlőkre terjedt ki, azaz szántóföldi gazdálkodást ők általában már nem folytattak, vagy ha folytattak is, az nem volt igazán jelentős megélhetésük szempontjából.⁴⁸

A kézművesek egy jelentős része egyértelműen a helyi elit körébe tartozott. Már említettem, hogy a Hegyalja mezővárosainak forrásállománya kiemelkedően gazdagnak számít a korban, s e bőséges oklevéllállomány alapján statisztikai módszerekkel bizonyítani lehet az iparosok egy részének kedvező társadalmi helyzetét s azt, hogy emiatt viszonylag nagy számban lettek tanácsstagok a középkor végén. Nagyon úgy tűnik ugyanis a Hegyalja forrásainak vizsgálata révén, hogy az iparral foglalkozó jobbágyok reprezentációja a magisztrátusban jóval erőteljesebb volt, mint a teljes mezővárosi társadalmon belül kimutatható számarányuk. Magyarán, aki kézműves tevékenységet folytatott, nagyobb eséllyel került be a magisztrátus tagjai közé, mint más helyi polgárok, ami bizonyosan a többiekhez képest kiemelkedő vagyoni helyzetükre vezethető vissza. Habár az ország más régióiból a hasonló vizsgálatok alapvetően hiányoznak, a kézművesek tanácsbeli részvétele az országos oklevélnyagot és a korábbi szakirodalmat figyelembe véve is bizonyosan mindenhol igen erős lehetett, mégpedig ugyanezen okokból.⁴⁹ Hozzá kell tenni, hogy a mezővárosi iparosok jelentős része

⁴⁶ A problémára módszertani jelleggel lásd Gulyás 2008.

⁴⁷ Az iparosok lakosságon belüli aránya és az iparágak specializációjának szintje logikus és bizonyítható összefüggésben állt a település fejlettségi szintjével. Gulyás 2015.

⁴⁸ Szűcs 1955: 95–101; Bácskai 1965: 35–39; Szende 2008: 206–208.

⁴⁹ Néhány ide vágó adat, csupán az ízelítő kedvéért. Számos remek példát hoz a mezővárosi elitben és tanácsban szereplő kézművesekre Mályusz Elemér. Mályusz 1953: 133–135. 1399-ben a 12 tagú vasvári tanácsból 6 volt kézműves. ZSO I. 6132. A középkori és kora újkori Tordán is számos kézműves volt tanácsstag. A 15–16. században volt a tanácsstagok között kovács, perecsütő, fazekas, sóvágó és szűcs is. Lakatos 2023: 47–51. Tatán a kézművesek és kereskedők szintén az elithez tartoztak. Schmidt Mayer 2011: 208–209. Pápán egy mészáros visel bírói címet 1477-ben. Solymosi 1996: 29. (MNL OL DL 61817). 1408-ban Szikszón négy kézműves van a tizenkét tagú magisztrátusban (MNL OL DL 70768).

bizonyosan céhen kívüli volt, még ha pár helyen ki is lehet mutatni a céhszervezet jelenlétét, viszonylag kevés adatunk van mezővárosokban ilyenek létre a középkor végéig.⁵⁰ Persze az sem kizárt, hogy csak a hektikus forrásfennmaradásnak köszönhető ez a negatív kép.⁵¹ Az árutermelésre berendezkedett mezővárosi kézművesek a termékekkel rendszeresen kereskedtek is, de ez adataink alapján főleg csak a lokális vásárookra vonatkozhatott, nagyobb távolságot nem gyakran tehettek meg ebből a célból, távoli vásárokat pedig jó eséllyel nem látogattak. Az egyik kivételt a középkor végi mészárosok jelenthetik, akik vágás mellett gyakran tőzsérként is tevékenykedtek, nagy távolságokat megtéve. Így az élő állattal való stabil ellátottság hiánya nem korlátozhatta a vágóhíd eredményes működését.⁵²

Ehhez kapcsolódva meg kell állapítani, hogy a mezővárosi kereskedőréteg is rendszeresen megjelent a tanácstagok között, s ez alapján legalább egy részük bizonyosan a vezetőréteg közé számítható.⁵³ Őket vagy a kereskedelmi tevékenységük konkrét említésével, vagy szintén a nevük segítségével lehet kimutatni az oklevelekből (*mercator, institor, kalmar* stb.). A mezővárosi kereskedők tevékenységük során sok esetben egy-egy árucikkre specializálódtak, klasszikusan a lakóhelyük környékéről származó élő állatra és borra. Egy másik csoportjukról jól tudjuk, hogy a királyi városokban megvásárolt, leginkább külföldi eredetű iparcikkeket (példának okáért a textíliát vagy a sózott tengeri halat) a mezővárosi vásárokon keresztül a falusi jobbgátság széles rétegeihez is eljuttatták.⁵⁴ Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy gyakor-

Bihar mezőváros háromtagú tanácsában 1417-ben egy szabó is ül. Lakatos 2020: 190. Lippán a középkor végén három alkalommal is kézműves a bíró, és több alkalommal szerepelnek az esküdtek között is ilyenek. 1520-ban a tanácsban például hat iparos van. Petrovics 2022: 51–52. Mindezeket túl is, szó szerint tömérdek példát fel lehetne még sorolni. Összefoglalóan a kézművesek kiemelkedő tanácsbeli reprezentációjára lásd Gulyás 2008.

⁵⁰ Erre vonatkozó adatokat közöl többek között Mályusz 1953: 135–137. és Kubinyi 2000: 23. További mezővárosi céhek ismertek például fennmaradt céhleveleik révén Szondról (1448, MNL OL DL 14145), Rimaszombatról (1458, MNL OL DL 44855, MNL OL DL 47353), Miskolcra (1521, MNL OL DL 39385) stb.

⁵¹ Már Kubinyi András is rámutatott arra, hogy a középkori magyarországi céhekre vonatkozó forráslehetőségek igencsak korlátozottak tekinthetők. Kubinyi 2000: 23–24.

⁵² Szűcs 1955: 74–75.

⁵³ Kereskedők voltak a tanácstagok között például Kállón 1351-ben, Somogyváron 1378-ban, Nagymaroson 1391-ben, Keszthelyen 1398-ban – az említett adatokra lásd Mályusz 1953: 133–134; 1429-ben Patakon Kalmár Máté a bíró (MNL OL DL 12052); 1456-ban Csanádon Kalmár Gál – Petrovics 2022: 55. Újhelyen 1475-ben és 1477-ben is kereskedő van az esküdtek között – MNL OL DL 17631, MNL OL DL 18005; Előfordul ez Huszton 1480-ban – MNL OL DF 285466; Miskolcon 1499-ben – MNL OL DL 107804; Aszalón 1500-ban és 1521-ben – MNL OL DL 16887, MNL OL DL 23541; Egerben 1513-ban – MNL OL DF 263157. Debrecenben Kalmár Albert 1526-ban fogott bíróként szerepelt, ami szintén mutatja társadalmi presztízsét. MNL OL DL 24291. Hosszasan lehetne még a példákat sorolni.

⁵⁴ A mezővárosi kereskedők Északkelet-Magyarországon olykor igen nagy távolságokra is eljártak a vásárokbá. Erre nézve, nagyszámú konkrét oklevelés példával lásd Gulyás 2014b: 105–106.

latilag minden jobbágy piacra vitte termékeit, legalább a helyi hetivásáron, de ezeknek csak a legmódosabb felső rétege lehetett képes az árucserébe professzionális módon is becsatlakozni és ennek révén magasabb jövedelemre szert tenni. Tőkéjüket ők is sok esetben ingatlanba fektették.⁵⁵ Ez a csoport már minden bizonnyal elsősorban kereskedelmi tevékenységből élt, ennek köszönhetően a kor szintjén „világlátott” és polgári viselkedési normákat és mintákat magába szívó társaság volt.

A mezővárosi elit egy speciális, szűk körű rétege a korabeli értelmiség körébe sorolható, aminek fogalma klasszikusan az írás-olvasás tudományát (olykor csak az olvasásért) foglalta magában.⁵⁶ A jobbágyi világban az írásbeliség azért terjedhetett el mind szélesebb körben a 15. század második felére, mert egyre több helyen működött falusi és mezővárosi *scola*. Az innen kikerülő adatok szerint olykor egyházi iskolában vagy akár egy közeli egyetemen (a 15. századtól köztudottan főként Krakkóban és Bécsben) is folytathatták tanulmányaikat,⁵⁷ bár nem tűnik valószínűnek, hogy az ilyenek valóban nagy számban tértek volna vissza eredeti lakóhelyükre, tekintve, hogy ennél komolyabb álláslehetőségek is nyilvánvalóan megnyílottak előttük. A korban az ilyen mezővárosi polgárokat is leginkább a névszerkezetük alapján lehet kiszűrni az oklevelekben megjelenő mezővárosi népességből. Az iskolapadban eltöltött valamennyi idő ugyanis már azt eredményezte, hogy az illető sok esetben megkapta a közösségtől megkülönböztető névként a „Diák” (latinul *litteratus*, magyarul *Dyak*, *Diak*, *Deak* stb.) jelzőt. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem minden ilyen nevet viselő jobbágy kereste a kenyerét írásbeliséggel összefüggő tevékenységgel, a literátus parasztok száma bizonyosan jóval magasabb volt, mint azoké, akikről igazolható, hogy az agrárius közegben ebből (is) éltek. Azaz a személynevekben szereplő „litteratus” névelem semmiképpen nem foglalkozásnév volt, mint ahogyan azt a kutatóink közül többen is gondolták korábban, hanem egyértelműen műveltségjelző.⁵⁸ Hogy e személyek rendelkezhettek némi vagyonnal, presztízzsel és társadalmi megbecsüléssel, jó eséllyel kikövetkeztethető onnan, hogy több esetben szintén bekerültek a tanács tagjai közé.⁵⁹

Amellett, hogy az erőteljes ingatlanbirtoklás a mezővárosi deákokra is jellemző volt, olykor arra is van adatunk, hogy valóban literátus műveltségüket alkalmazták megélhetésük érdekében. Főként igaz lehet ez azokra a kevesekre, akik egyetemi

⁵⁵ A pápai Kalmár Mihály például 1000 forintért vett egy telket zálogba a környéken a középkor végén. Solymosi 1996: 24.

⁵⁶ A jobbágyi közösségekben tevékenykedő literátusokra összefoglaló jelleggel, további szakirodalommal és nagyszámú okleveles példával lásd Gulyás 2019.

⁵⁷ Békefi 1906: 52–61; Gulyás 2019: 16–17.

⁵⁸ Gulyás 2008: 452, Gulyás 2009: 55, Gulyás 2019: 17–18.

⁵⁹ Erre nézve több mezővárosból számos példát fel lehet sorolni: ZSO I. 4180, MNL OL DL 43036, MNL OL DF 209988, MNL OL DF 209956, ZSO VII. 1449, ZSO IX. 507, MNL OL DF 234276; ZSO I. 4917; MNL OL DL 81065, MNL OL DF 215139, MNL OL DF 215140, MNL OL DL 31995, MNL OL DF 247899, MNL OL DF 247907.

fokozattal, például *baccalaureatus*sal bírtak. Több olyan eset ismert, amikor tudjuk róluk, hogy az értelmiség tagjai mezővárosi jegyzőként tevékenykedtek, vagy ők vezették a helyi *scolát*. Ez esetben néha igen nagy távolságra is elköltöztek lakóhelyükről a tanítói állás miatt, azaz egy igen mobilis és világlátott rétegről volt szó.⁶⁰ Mindezek mellett egyéb hivatali tevékenységet is elláthattak, például kamarai alkalmazottként vagy a birtokigazgatás terén. Nagy ritkán ugyanis előfordult, hogy a földesúr a helyi jobbágyok közül jelölte ki a településen tevékenykedő tisztartóját (*officialis*), és az ilyen esetekben nem volt ritka, hogy a jobbágy írástudó is volt egyúttal.⁶¹ Ebbéli képességeit a birtokigazgatás adminisztrációja során kamatoztathatta. Arra nézve, hogy mely mezővárosokban lehetett magasabb az írástudók aránya, kevés adatunk van, többek között az egyetemi anyagönyvek nyújthatnak erre információt. Bizonyos, hogy ebben komoly eltérések voltak az egyes *oppidumok* között.⁶²

A felsorolás végére érve megállapítható, hogy a mezővárosi társadalom elit rétege összetett volt, sokféle tevékenységben érdekelt jobbágyokból állt össze a középkor végi Magyar Királyságban, ami azonban egyértelműen összekötötte őket, az a helyi szinten kiemelkedő egzisztenciális helyzetük (származzon ez akár ingatlanbirtoklásból, akár kézműiparból, akár kereskedelemből vagy bármi egyébből is), és az, hogy a helyi vezetőréteg tagjaként részt vettek a magisztrátus keretein belül lakóhelyük irányításában. Remélhetőleg a fentiek alapján az is világossá vált, hogy melyek azok a felemás forrásadottságok miatt korlátozott módszerek, amelyekkel egyáltalán el lehet az elitet különíteni az *oppidumok* többi lakójától, s hogy milyen kihívásokkal kell megküzdeni a kutatás során.

Olykor más módon is megfogható az elit tagjai az oklevelekben. Ha például a mezővárosok kiváltságlevél szerzése vagy megerősítése érdekében menesztettek küldöttséget a királyhoz vagy a földesurukhoz, esetleg egy fontos privilégiumlevelet indultak átíratni valamely oklevéladó intézménnyel, akkor logikus módon általában a tanács legelőkelőbb tagjai vettek részt ebben a küldetésben. Ismerünk arra is példát, amikor a település által küldött egyik követ nem volt tanácstag, de ennek ellenére is biztosak lehetünk benne, hogy a mezőváros vezető személyiségei közé tartozott, különben nem bízta volna meg a közösség egy ilyen fontos feladattal.⁶³

Nagy és nehezen megválaszolható kérdés továbbá, hogy a mezővárosokban elő-előkerülő nemesség vajon mennyire lehetett integráns része a lokális társadalomnak. A földesurak rezidenciái a legtöbb esetben egy általuk birtokolt mezővárosban épültek

⁶⁰ Gulyás 2019: 18–19.

⁶¹ Így történik példának okáért 1444-ben Szombathelyen is. MNL OL DL 13813.

⁶² Vannak olyan települések, ahol az átlagnál bizonyosan több ilyen lakos volt, például a középkori Pápán. Kubinyi 1994: 96–97.

⁶³ Például 1398-ban Zsigmond előtt négy keszthelyi kereskedő jár közben a város jogainak védelméért. ZSO I. 5292. (MNL OL DL 92070) 1379-ben a vasvári bíró mellett egy helyi polgár jelenik meg a király előtt a település ügyében. Mályusz 1953: 135.

fel, amely sokszor állandó lakóhelyükül (vagy legalább családjuk lakóhelyéül) szolgált,⁶⁴ de teljesen értelemszerű és nyilvánvaló, már-már banális megállapítás, hogy őket nem lehet egy kalap alá venni a jobbágyi státuszú mezővárosi polgársággal és a mezővárosi társadalom szerves részének tekinteni, ahogyan azokat a familiárisokat sem, akik az előkelőbb birtokosok fejlettebb rezidenciahelyein szolgálták urukat, sok esetben külön utcákban megtelepedve.⁶⁵ Ugyanígy nem lehet a helyi klerikusokat sem szervesen beilleszteni ebbe az összképbe, hiszen jogi értelemben éles határvonal húzódott köztük és a jobbágyság között, még akkor is, ha ezek az egyháziak gyakran intenzív szerepet is játszottak a helyi közösség mindennapi életében.

Felvetődik az a probléma is, hogy mi a helyzet például azokkal, akik vegyes, jobbágyok és nemesek között kötött házasságokban éltek, azaz csak utólag szereztek nemesi címet, korábbi jobbágyi státuszukat elhagyva. Nagyon úgy tűnik, hogy ez esetben – habár társadalmi helyzet terén egyértelműen előreléptek – továbbra is a közösség tagjai közé számíthatták őket. Erre egy kitűnő miskolci példával rendelkezünk: az egyértelműen jobbágyi státusszal bíró – feltehetően szikszói származású – Csontos Balázs a nemes Tóth Péter lányát, Ágotát vette el. A hölgy 1517. évi végrendelete fennmaradt, ami alapján (s ehhez járul még hozzá oklevelekből ismert rokonságának *nobilis* státusza is) nemesi származása és előkelő egzisztenciális helyzete megkérdőjelezhetetlen. Javai között több ingatlan (háza nem máshol, mint a jelentős mezőváros főterén állt!), köztük egy malom is szerepelt, emellett temérdek ruhaneművel és ezüsttárggyal (tálak, kelyhek, kupák) is rendelkezett. Figyelemre méltó a testamentumban megemléltett 23 ezüstgyűrűje, ami szintén nem jobbágyi létre vall. 1518-ra Ágota elhalálozott, és Balázs nem akarta kiadni a néhai felesége végrendeletében szereplő, előző, nemes férjétől született lányának, Zsófiának járó hagyatékot, amire a lány és testvére, a nemesemberhez hozzáment Dorottya perre mentek (nevelő)apjukkal szemben. A pert a lányok Miskolc magisztrátusa előtt kezdték, akik nem érezvén magukat illetékesnek, a személyes jelenlét elé tették át az ügyet, az azonban visszautalta a mezőváros színe elé. Az eseménymenet igen sokatmondó, egy *oppidum* hatósága előtti eljárásra ugyanis nemesek nem voltak kötelezhetőek, de a két lány és később a személyes jelenlét bírái mégis úgy gondolták, hogy a Balázssal összefüggő ügyben a helyi tanács tartozik ítéletet mondani. S habár bonyodalmak után 1523-ban végül királyi parancsra a borsodi ispán hozott döntést a kacifántos ügyben (a döntés részleteit sajnos nem ismerjük), mégis nagyon úgy tűnik, hogy a per során nem igazán merült fel az a lehetőség, hogy Balázs társadalmi felemelkedése ellenére ne lenne továbbra is a miskolci jobbágyközösség

⁶⁴ A témára általában: Kubinyi 1989.

⁶⁵ Ilyen „Nemes utca” elnevezések nem ritkák a bárói rezidencia funkcióját betöltő mezővárosokban, amelyre azonban én most csak egyetlenként a Bátoriak udvarházai közelében elhelyezkedő, familiárisoknak otthonul szolgáló nyírbátori Nemes utcát említeném meg példaként, amely elsőként a település 1354. évi felosztásával összefüggésben került elő az oklevelekből. Gulyás 2020: 18.

tagja.⁶⁶ Nemesek egyébként egyes különleges településeken, így például a sóbányászattal foglalkozó királyi mezővárosokban is viszonylag nagy számban fordulnak elő, amelyhez lentebb még vissza fogok kanyarodni. Tatán még arra is van adatunk, hogy egy nemes, Csicseri Orosz Mihály polgárjogot is szerzett, bár ez nem lehet jellemző.⁶⁷

Fentebb már felvettem, hogy a mezővárosi elit jellege összefüggésben állhat a lakóhelyül szolgáló *oppidum* gazdasági helyzetével is. Azaz meggazdagodásuk forrása sok esetben a település számára elsőrendű megélhetést nyújtó tevékenységből vezethető le, ami azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy soraik között ne lennének jelen a „hagyományos”, fentebb már ismertetett vezetőréteg tagjai is (értelmiség, ingatlanbirtokosok, kereskedők és kézművesek stb.). A jelenséggel magam is többször találkoztam a forrásanyagban. Milyen típusú oppidumokat érdemes ebből a szempontból elsősorban megemlíteni?

A középkori magyar mezővárosok közül a talán legkönnyebben és legbiztosabban körülhatárolható csoportot a szőlőművelésre és borkereskedelemre berendezkedő, a középkor végétől-kora újkortól mindinkább monokultúrássá váló mezővárosok jelentették. A 15–16. századi kiváló és gazdag hegyaljai forrásanyag segítségével egyértelműen kimutatható, hogy a vezetőréteghez tartozó családok ezeken a településeken olykor generációkon keresztül ott voltak a tanácstagok között, emellett többszörös szőlőbirtokosok voltak és a felső-magyarországi városok polgárságával folytattak borkereskedelmet.⁶⁸ Ennek köszönhetően ők játszották a vezető szerepet a régió mezővárosi társadalmában is. Természetesen ez a sajátos elit nemcsak a Hegyalján fordult elő, hanem minden hasonló, külkereskedelemre termelő határvidéki szőlőrégióban megjelent. Kiemelten említeném meg ennek kapcsán a nyugat-magyarországi bortermelő mezővárosok ausztriai borimportját, amely szintén egy hasonlóan izmos bortermelő és borkereskedő réteget tudott helyzetbe hozni. Leginkább Kőszeg, Csepreg, Rohonc, Kismarton, Ruszt, Modor, Dévény, Bazin és Recse azok az oppidumok, amelyek beillenek ebbe a körbe.⁶⁹ Szintén hasonló lehetett a helyzet a bihari borvidéken, amelynek azonban rendelkezésre álló oklevélanysága sajnos nem teszi lehetővé a mélyebb társadalmi elemzést.⁷⁰

A mezővárosi elit másik speciális típusa a máramarosi, királyi/királynéi birtokban lévő sóbányászoppidumokban (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget) figyelhető meg. A régió mezővárosainak jobbágysága számára meghatározó volt a megélhetés szempontjából a huszti királyi uradalom, amelynek keretein belül a máramarosi sókamara

⁶⁶ Ágota rokonságára és a perekre: MNL OL DL 65645, MNL OL DL 65647, MNL OL DL 65653, MNL OL DF 270999. Az ügy lényegére lásd Gulyás 2011b: 189–190.

⁶⁷ MNL OL DL 19678; Schmidt-mayer 2011: 209.

⁶⁸ Gulyás 2009c, Gulyás 2017: 131–143.

⁶⁹ Bácskai 1964: 8–13.

⁷⁰ Bihar mezőváros egyik szőlőre vonatkozó ingatlanszerződése azonban azt sugallja, hogy társadalmi szempontból nagyon hasonló lehetett a situáció, mint más borvidékeken. Lakatos 2020: 154–157.

is működött.⁷¹ Az itteni elit jelentősen eltért az országban máshol megfigyelhető hagyományos mezővárosi vezetőrétegtől. Bevételeinek jelentős része ugyanis a sókamara igazgatásban történő részvételből származott, amely nagy létszámú írástudó jelenlétét tette szükségessé. Így itt ez a kör főleg környékbeli, olykor távolabbról érkező literátus volt, akik a kamarai adminisztrációban tevékenykedtek, és vagy már eleve nemesként kerültek ide, vagy pedig jobbágyként helyezkedtek el a sókamaránál, s az itt folytatott szolgálataik révén szereztek az uralkodótól nemesi címet. Nem véletlen, hogy Sziget és Huszt lakosságának nagy része a középkor végétől már egyre inkább nemesi státuszú volt. A folyamat valamikor a 15–16. század fordulóján lendült fel, ekkoriban már egyre többen szereztek nemeslevelet a királytól, majd a 17. századra a lakosság jelentős része már ilyen státuszú volt.⁷² Különleges és országosan is egyedülálló fejlemény továbbá, hogy ez a kör Máramarosban szinte egyáltalán nem viselt tanácstagságot, amely nem volt képes versenyre kelni a kamara nyújtotta járandóságokkal. Azaz ez a csoport elkülönülni látszik a települések más jellegű vezetőrétegétől, akik az említett nemesi-literátusi társaság mögött csak másodhegedűs szerepet játszottak, kárpótlásul ott voltak ellenben a mezővárosok magisztrátusaiban bírói és esküdti címeket viselve. A jobbágyi státuszú literátusok tehát részt vettek a tanácsban. A máramarosi elitet fent leírt bevételeik mellett az ingatlanbirtoklás jellemezte leginkább, amelyből domináns részt hasítottak ki a malmok.⁷³ Mindenkire jellemző volt még (a sóbányászoktól és kamarai alkalmazottaktól kezdve egészen a kamaraispánig) a só kereskedelmébe királyi engedéllyel történő bekapcsolódás is, ami további jövedelemforrást jelentett.⁷⁴

Logikus feltételezés, hogy a máramarosi viszonyok az erdélyi sóbányász-mezővárosokban (Tordaakna, Désakna, Kolozsakna, Székakna, Vízakna) is hasonlóan alakultak, s forrásaink alapján egyértelműen úgy tűnik, hogy ez valóban így volt. Itt a nemesség már korábban, a 15. század közepén megjelent, s láthatólag őket egyúttal a polgárok közé is számították.⁷⁵ Természetesen itt sem maradt el az újkori elnemesedés, mint azt például Tordán és Désen is megfigyelhető. A literátusok száma a bírói és esküdti székekben szintén jelentékeny volt.⁷⁶

⁷¹ Gulyás 2014a: 68–74.

⁷² A máramarosi nemesi rétegekre lásd Gulyás 2014a: 93–97. A kora újkori helyzetre: Glück 2008.

⁷³ A máramarosi mezővárosi társadalomra mindenre kiterjedő részletességgel és az okleveles források teljes körű ismertetésével lásd Gulyás 2014a: 89–101. Az ismert polgárok részletes listája és adataik uo. 113–122.

⁷⁴ Gulyás 2014a: 67, 71.

⁷⁵ Erre számos példát lehetne említeni: Pogány Miklós tordai nemes, máskor tordai polgár vidéki nemesi birtokokkal (MNL OL DL 29792 – 1447, MNL OL DL 36392 – 1459), Szőcsi Miklós tordai polgár felesége a nemes Dorottya (DL 30536, 1513), Szakál János dési nemesnek a mezővárosban háza és két sóhajója is van, azaz sószállítással is bizonyosan foglalkozhatott (MNL OL DL 36405 – 1525), Vásárhelyi Gergely tordai sókamaras megnesemesítése (MNL OL DL 50254 – 1526).

⁷⁶ Szász 2020; Lakatos 2023: 47–51.

Megint egészen máshogy alakult a kereskedő jellegű mezővárosok társadalmi fejlődése. A kereskedő rétegek minden *oppidumban* kiemelt helyzetben voltak, de vannak olyan esetek, amikor a település még intenzívebben be tudott kapcsolódni az árucserébe. Az egyik ilyen karakteres régió a lengyel határvidék északkeleti része, Bártfa környéke volt. A környékbeli kisvárosok intenzív árucseréjét a köztudottan gazdag bártfai városi levéltár anyaga alapján lehet megismerni. Bártfa környékén a Lengyelország felé irányuló árucserében főként német lakosságú mezővárosok egész sora (főleg Hannusfalva, Varannó, Gálszecs, Héthárs, Homonna, Sztropkó stb.) játszott komoly szerepet.⁷⁷ Kereskedőik mellett, hogy rendszeresen jártak Bártfára és a környékbeli lengyel kisvárosokba is, az országba behozott portékáikkal olykor egészen messzire, az Alföldre is eljutottak, a homonnaiak például 1466-ban a debreceni vásáron jelentek meg.⁷⁸ Heti- és éves vásáraik is vonzóak voltak: Gálszecszen egy alkalommal a kisszebeniek piacoltak, Varannón pedig a bártfaiak.⁷⁹ Kiviteli termékeik között fontos volt a hegyaljai és környékbeli bor, amelyet sokszor a bártfaiaknak adtak tovább, és ők szállították azt ki Lengyelországba. Varannón, Hannusfalván, Gálszecszen, Sztropkón is lehetett bort vásárolni.⁸⁰ Az élőállat is portékáik között szerepelt, például Varannón a sertés és a ló.⁸¹ Héthárs, Homonna, Jekelfalva, Varannó, Kurima kereskedői gyakran szereztek be lengyel eredetű halat, főként sózott heringet a bártfaiaktól, amelyeket az ország délebbi régiói felé adtak tovább.⁸² Hannusfalva termékei között felbukkant a bors, szintén Hannusfalva és Sztropkó pedig még vászonféhérettel is próbálkozott, Bártfa nem kis tiltakozását kiváltva.⁸³ Egy szó, mint száz, a fenti adatokat figyelembe véve kijelenthető, hogy a régió mezővárosainak kereskedelmi tevékenysége kiemelkedően intenzív volt, amely más oppidumokhoz képest jóval izmosabb kereskedőréteget eredményezett. Egyértelműen ők alkothatták e települések vezetőrétegeit, mint például a varannói János kereskedő, aki 1525-ben volt esküdt a lakóhelyén.⁸⁴ Nyilvánvalóan hasonló, elsősorban árucserében érdekelt mezővárosok egész sorát tudnánk még az ország más vidékeiről is megemlíteni.

Ezeknek olykor nem is kellett a határvidéken feküdni. A szakirodalomból jól ismert a középkori Bátor (a mai Nyírbátor) kiváló kereskedelmi helyzete, amely rendkívül kedvező fekvésének köszönhető. A Szatmár és Debrecen között közlekedő kalmárok ugyanis az Ecsedi-láp megkerülése miatt a mezővároson voltak kénytelenek áthaladni,

⁷⁷ Gulyás 2013: 329–330.

⁷⁸ MNL OL DL 55827.

⁷⁹ Bártfa II: 4028; Bácskai 1964: 31–32,

⁸⁰ Sorrendben: Bártfa II: 4421, 3583, 3637, 4546, 4293, 5302.

⁸¹ MNL OL DF 217618, MNL OL DF 213115.

⁸² MNL OL DF 217110, MNL OL DF 217069, MNL OL DF 217333, MNL OL DF 216228; Bártfa II: 5152. MNL OL DF 217110, MNL OL DF 216228.

⁸³ MNL OL DF 216479; Bártfa I: 770.

⁸⁴ MNL OL DL 47636.

s mindezek mellett a település az Erdély–Kassa közötti kereskedelmi forgalom egyik fontos állomása is volt.⁸⁵ 1332-ben kapott, árumegállító (vagy lerakati) jogot biztosító kiváltságlevele sok vitát váltott ki a szakirodalomban, ám véleményem szerint hiteles.⁸⁶ Hogyan tükröződik ez a helyzet a társadalmi képen? A mezőváros bekapcsolódott a tájközi árucserébe, többek között a szarvasmarha-kereskedelem egyik régiós központjává vált. A helyi elit egy része ebből következő módon mézárszéket üzemeltetett, amelyből már a 14. század közepén, a Bátoriak 1354. évi birtokosztályakor 18 (!) volt a településen, ráadásul nem is akárhol, hiszen mind a főtéren (!) helyezkedett el.⁸⁷ Maga a vágás azonban logikus módon minden bizonnyal nem itt folyhatott, hanem a település szélén, feltehetőleg a marhakereskedő-tőzsér réteg itt csupán árulta a portékáját, azaz gyakorlatilag boltokról lehet szó, ahol az üzleteket is megkötötték. A mézárszékekre a középkor legvégéről is van adatunk.⁸⁸ A helyi kereskedők közül ismerjük továbbá Harangi Ferencet, aki 1498-ban Twmmellenk Jakab budai polgárral kereskedett és bonyolódott kereskedelmi ellentétbe, részletesen sajnos nem ismert ügyében – amely során a nála lévő 75 forintnyi készpénz is szóba került – a mezőváros nem akárkihez, hanem a királyhoz fordult. Az is kiderült, hogy egy kisvárdai kereskedővel is üzleti kapcsolata volt.⁸⁹ Harangi Ferenc esetében itt egy jelentékeny mértékű készpénzzel bíró, Várdán is otthonosan forgó, budai polgárokkal kereskedő nyírbátori jobbágyról van szó. A mezőváros feltehetően remek lehetőséget teremtett a kereskedő polgársága számára a gazdagodásra, ami részint az említett jó földrajzi elhelyezkedésnek, részint pedig a komolyabb mértékű nemesi lakosságot és magasabb fogyasztói igényeket eredményező Batori-rezidenciáknak volt köszönhető. A rezidenciaként szolgáló mezővárosok egyébként is eltértek az átlagos oppidumoktól, a földesúr jelenléte egyszerre pozitív, de negatív hozadékkal is járt a lakosság számára. Ami azonban feltétlenül kedvező volt, hogy a rezidencia fenntartása általában erős piaci keresletet generált, amiből a mezővárosi polgárok profitálni tudtak. Cserében általában le kellett mondani az autonómia egy bizonyos részéről, ami az ugyanebbe a kategóriába is besorolható püspöki székhelyek esetében figyelhető meg a legerőteljesebben.⁹⁰

A fenti felsorolás persze korántsem teljes, mindössze problémafelvetésnek tekinthető. Bőven lehetne még említeni példákat a település gazdasági jellege és vezetőrétegének háttere közötti szoros összefüggésekre. Kijelenthető, hogy habár a mezővárosi elit egy része bizonyosan nagyon hasonló jellegű volt az egész országban (itt megemlítve például a mezőgazdasági árutermelésben érdekelt gazdagparaszti rétegeket), de a speciális

⁸⁵ A helyzet régóta jól ismert a szakirodalomban. Fügedi 1972: 338; Kubinyi 2000: 127.

⁸⁶ A szakirodalmat és a forrásokat részletesen ismerteti Gulyás 2024.

⁸⁷ MNL OL DL 4407.

⁸⁸ MNL OL DL 23320.

⁸⁹ MNL OL DL 20752.

⁹⁰ Összefoglalóan a problémára: Gulyás 2012.

gazdasági háttérrel rendelkező településeken egy részük feltehetően az ebből a háttérből adódó lehetőségeket meglovagolva tudott csak igazán meggazdagodni. A mezővárosi vezetőréteget ezért véleményem szerint mindig a lakóhelye gazdasági hátterének alapos ismeretében érdemes vizsgálni, ami viszont újra előtérbe helyezi azt a korábban már említett problémát, miszerint mekkora szükség lenne nagyobb hangsúlyt helyezni az *oppidumok* közötti különbségek feltárására és egy új mezővárosi „kategóriarendszer” kialakítására. Csak ez tenné lehetővé, hogy a mezővárosi társadalmat ne analóg és sematikus módon, kontextusából kiszakítva próbáljuk megismerni a jövőben, hanem annak belső struktúráit egyedi „életterén” belül értsük meg.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (MNL OL DF)

Bártfa I: Iványi Béla 1910: *Bártfa Szabad Királyi Város levéltára 1319–1526. I. Kötet. 1319-től 1501-ig.* Budapest.

Bártfa II: Iványi Béla é. n.: *Bártfa Szabad Királyi Város levéltára 1319–1526. II. Kötet. 1501-1526.* (Kézirat)

ZSO: Mályusz Elemér et al. (szerk.) 1951–2022: *Zsigmondkori oklevéltár I–XV.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acsády Ignác 1908: *A magyar jobbágyság története.* Budapest.

Bácskai Vera 1964: Mezőgazdasági árutermelés és árucseré a mezővárosokban a 15. században. *Agrártörténeti Szemle* (6.) 1–35.

Bácskai Vera 1965: *Magyar mezővárosok a 15. században.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.) Budapest.

Bácskai Vera 1971: A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából.* Budapest, 9–34.

Békefi Remig 1906: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.* Budapest.

Blazovich László 2002: *Városok az Alföldön a 14–16. az Alföldön században.* (Dél-alföldi évszázadok 17.) Szeged.

- Fügedi Erik 1972: Mezővárosaink kialakulása a 14. században. *Történelmi Szemle* (14.) 321–342.
- Glück László 2008: Az öt máramarosi város lakosságának elnemesedése a 17. században. *Urbs* (3.) 95–110.
- Gulyás László Szabolcs 2008: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* (142.) 437–462.
- Gulyás László Szabolcs 2009a: A középkori mezővárosok gazdasági-társadalmi szerepének megítélése a történelmi szakirodalomban. *Valóság* (52.) 2. 69–81.
- Gulyás László Szabolcs 2009b: Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő* (31.) 47–61.
<https://doi.org/10.29178/NevtErt.2009.4>
- Gulyás László Szabolcs 2009c: Elite Citizens in the Market-towns of the Late Medieval Hegyalja. In: Attila Bárány – Attila Györkös (eds.): *Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West*. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 1.) Debrecen, 227–242.
- Gulyás László Szabolcs 2011a: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténelmi Tanulmányok* (6.) 175–195.
- Gulyás László Szabolcs 2011b: Mezővárosi polgárok kegyes adományai a középkorban. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténelmi tanulmányok*. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Debrecen, 2011. 183–204.
- Gulyás László Szabolcs 2012: Rezidencia és városfejlődés: földesúr és mezőváros a középkori Magyarország északkeleti részén. *Urbs* (7.) 201–226.
- Gulyás László Szabolcs 2013: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. *Századok* (147.) 317–346.
- Gulyás László Szabolcs 2014a: *Városfejlődés a középkori Máramarosban*. (Erdélyi tudományos füzetek 280.) Kolozsvár.
<https://doi.org/10.36240/etf-280>
- Gulyás László Szabolcs 2014b: Vásári forgalom és vásározók a középkori Észak-Alföld és peremvidéke mezővárosaiban. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténelmi Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Budapest, 103–114.
- Gulyás László Szabolcs 2015: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténelmi vonatkozásai a történelmi személynévтан tükrében II. Személynévadás és kézműipar. *Névtani Értesítő* (37.) 137–156.
<https://doi.org/10.29178/NevtErt.2015.10>
- Gulyás László Szabolcs 2017: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Budapest.

- Gulyás László Szabolcs 2018: A mezővárosok kialakulásának birtokjogi vonatkozásai
In: Ionut Costea – Ovidiu Ghitta – Sipos Gábor – Rüszt Fogarasi Enikő (szerk.):
*Cluj – Kolozsvár – Clausenburg 700. Várostörténeti tanulmányok. Studii de istorie
urbana*. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, 321–328.
- Gulyás László Szabolcs 2019: Literátus szerepek – literátus egzisztenciák. Középkor végi
írásstudók a rurális térben. In: Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Simon Zsolt
(szerk.): *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni. Az oktatás
finansziális háttere és haszna a középkorban és a korai újkorban*. Budapest, 15–37.
- Gulyás László Szabolcs 2020: Nyírbátor középkori főterei. Településtopográfiai re-
konstrukciós kísérlet. *Új Nézőpont* (7.) 3. 5–39.
- Gulyás László Szabolcs 2024: Megjegyzések Nyírbátor árumegállító jogához és 1332.
évi okleveleinek hitelességéhez. In: Kókai Sándor – Csüllög Gábor (szerk.): *Táj,
társadalom, kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*.
Nyíregyháza, 231–252.
- Kanyó Ferenc 2015a: Óbuda városa és polgársága a késő középkorban (1301–1541).
In: Simon Katalin – Vindus Melinda (szerk.): *Ezer éve Óbudán*. Budapest, 29–44.
- Kanyó Ferenc 2015b: A késő középkori Óbuda város magisztrátusa 1526-ig. In: Gál
Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae Medieuales IV.
Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest,
133–156.
- Kanyó Ferenc 2016: Szempontok Óbuda késő középkori polgárságának vizsgálatához.
In: Fábíán Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.):
*Micae Medieuales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és
Európáról*. Budapest, 159–172.
- Kolmann Örs László 2004: Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és
kora újkori fejlődésének vizsgálatához. In: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templo-
mok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest–Piliscsaba, 97–172.
- Kubinyi András 1989: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: Somfai Balázs (szerk.):
*A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (11–19.
század)*. Veszprém, 87–93.
- Kubinyi András 1994: A középkori Pápa. In: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok
Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Pápa, 75–124.
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld
szélén*. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged.
- Ladányi Erzsébet 1980: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a ma-
gyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* (23.) 450–477.
- Lakatos Bálint 2019: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő
középkori Magyarországon 1301–1526*. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak).
Budapest.

- Lakatos Bálint 2020: Bihar, Szalárd, Várad. Mezővárosi és városi oklevelek Bihar megyéből a Zsigmond-korban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 8.) Nagyvárad, 149–194.
- Lakatos Bálint 2023: Torda város öngazgatási szervezete és működése a 16. század végéig. *Erdélyi Múzeum* (85.) 1. füzet 19–52.
<https://doi.org/10.36373/em-2023-1-3>
- Mályusz Elemér 1953: A mezővárosi fejlődés. In: Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Budapest, 128–191.
- Petrovics István 2022: Városok és központi helyek a középkori Duna–Tisza–Maros közben. In: Erdész Ádám – Halmágyi Miklós (szerk.): *Mezővárosok a Dél-Alföldön*. Gyula, 33–65.
- Schmidtmayer Richárd 2011: Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* (17.) 191–222.
- Solymosi László 1996: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Hermann István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből 2*. Pápa, 20–31.
- Szabó István 1938: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* (72) 10–59.
- Szabó István 1948: A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In: Szabó István (szerk.): *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 5–29.
- Szabó István 1954: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* (88.) 497–527.
- Szabó István 1969: *A középkori magyar falu*. Budapest.
- Szabó István 1971: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. 10–15. század*. Budapest.
- Szabó István 1976: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Sajtó alárendezte és a bevezetőt írta Für Lajos. Budapest.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest.
- Szász Anikó 2020: Nemesek Désen (1541–1600). In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, 423–434.
- Szende László 2008: Középkori kézművesség. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szende László (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 199–228.
- Székely György 1953: A parasztság differenciálódása. In: Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Budapest, 400–411.
- Székely György 1961: Vidéki termelőágak és árukereskedelem Magyarországon a 15–16. században. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 309–343.
- Szűcs Jenő 1955: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest.

Gulyás László Szabolcs: A középkor végi mezővárosi vezetőréteg jellemzői és vizsgálatának...

Tóth Péter – Kubinyi András (szerk.) 1996: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig.*
(Miskolc története 6 kötetben) Miskolc.

Vajk Borbála 2021: Ikervár a késő középkorban 1. rész, 2. rész. *Vasi Szemle* (75.)
174–190, 301–322.

Honterus Reformációskönyve és ennek hatása az erdélyi városi magisztrátusokra*

PAKUCS MÁRIA

Abstract. Honterus's Reformation Book and Its Impact on the Magistrates of Transylvanian Cities. My study examines the impact of Ecclesiastical Ordinance, written by Johannes Honterus and adopted by the Saxon University in 1547, on the political discourse and activities of urban leaders. It argues that the cooperation between the political and ecclesiastical institutions of the Transylvanian Saxons led to the development of a new vocabulary, through which urban leaders recognized and accepted their authoritative role and divine mission in governance. Additionally, the study explores how Honterus's ordinance provided political leaders with guidance on implementing measures to fulfill their designated responsibilities.

Keywords: Saxon towns, early modern period, Transylvania, Protestantism, urban leadership

Bevezető: az erdélyi szászok városi reformációja

A jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy hogyan hatott a reformáció az erdélyi szász politikai elit diskurzusára, és hogyan alakította közösségükkel szembeni legitimitásuként (*Obrigkeit*) adott válaszukat és felelősségüket. A tanulmány első részében a reformáció gondolatosságának bevezetését mint egy városi jelenséget tárgyalom, amely Nagyszebenben (Hermannstadt) kezdődött, de Brassóban (Kronstadt) teljesedett ki Johannes Honterusnak köszönhetően. A dolgozat második része Honterus Egyházi rendeletének Erdély fő szász városaiban kifejtett hatását vizsgálja, azt, hogy hogyan alakította a városi igazgatási politikáikat, valamint politikai diskurzusukat és az Isten által szentesített kormányzati küldetésük tézisének.

A szászok a 12. és 13. században telepesekként telepedtek le a Király Földjén, mivel kiváltságos kötelek fűzte őket a magyar koronához, amelynek hűséggel és védelemmel tartoztak (*ad retinendam coronam*).¹ Egyik ilyen alapvető kiváltságuk abban állt, hogy

* A tanulmány a CNCS–UEFISCDI PN–III–P4–PCE–2021–0376 GUTEPOL kutatási projekt támogatásával készült.

¹ Cîmpeanu 2021: 12.

megválaszthatták papjaikat; ez a szokás a szász közösségek *jus pastronatus*ává vált, ami jelentősen hozzájárult az erdélyi városi reformáció sikeréhez.² Az erdélyi szászok esetében a Lutheri hitvallás felvétele a 16. század közepén katalizátora volt sajátos politikai nemzetként (*natio*) való identitásuk kialakulásának ebben a zaklatott korszakban.³

Az 1520-as években Luther Márton tanításait tartalmazó nyomtatványok jutottak el Nagyszebenbe; az esztergomi püspök többszöri figyelmeztetése és a nagyszebeni káptalan dékánjának kiátkozással való fenyegetése a gyalázatos írások visszaszorítása érdekében nem vezetett eredményre.⁴ 1524-ben maga II. Lajos, Magyarország királya is többször írt Nagyszebenbe a városban folyó lutheránus írások adásvétele kapcsán. Az uralkodó azt parancsolta a város elöljáróinak, hogy nyilvánosan égessek el az ilyen jellegű könyveket, és hogy fosszanak meg vagyonától minden olyan embert, akit ilyen könyvek olvasásán vagy vásárlásán kapnak.⁵ A következő évben a nagyszebeni káptalan eretnekség, házasságtörés és nemi erőszak miatt bíróság elé állította a megyesi papot, Johannes Clementist; hogy mentse magát, Clementis arra kényszerült, hogy beismerje a vádakat és nyilvánosan bűnbánatot tegyen.⁶ Ezen a ponton azonban, amint azt Karl Reinerth állítja, nehéz ezekben az epizódokban egy nagyobb reformatori mozgalmat látni.⁷

Az egyházi intézmények ellenállásának dacára némely közösség politikai eliteje továbbra is távolodott a régi hittől. 1525 decemberében a Szász Univerzitás (*Nationsuniversität*) megszavazott egy törvényt, amelynek értelmében minden örök-hagyónak megtiltották, hogy vagyonát „a lélek üdvösségére” vagy egyházi intézményekre hagyja, míg az örökséget a család vagy a város lakosainak kezére juttatta.⁸ Továbbá 1526-ban Nagyszeben katolikus papja és a káptalan dékánja által Esztergomba eljuttatott híres panasz, a *Querela (Klageschrift)* elárulja, hogy lutheránus istentiszteletet tartottak a városban, német nyelven, patrícusok otthonaiban, és hogy Markus Pemflinger, Nagyszeben királybírója a város tanácsával együtt támogatta az új tanításokat. Ugyanezen jelentés szerint a „lutheránus eretnekség” elterjedt Nagyszebenben és a környező falvakban is:

In civitate Cibiniensi, ubi fundamentum est Lutheranae heresis, in domo magistri Johanni Csukas facta est quedam schola per quendam scholasticum, ibi canitur Symbolum nicenum germanica lingua, et aliae cantilenae, missa et divina officia

² Gross 2021: 30–32.

³ Gündisch 1998: 28; Zach, 1999: 388–390; Wien 2012: 5.

⁴ ANSJ–SB, CE– CA Sibiu, Seria 1: 88.

⁵ ANSJ–SB, CE– CA Sibiu, Seria 1: 82.

⁶ Fabritius 1874–1875: 137–39; Reinerth 1979: 12.

⁷ Reinerth 1979: 12.

⁸ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 47–48.

concernentia, uxor et vernule, pueri et tota familia canunt et nituntur missam facere Germanicam. [...] Cibinienses seducunt populum in villis circumcirca et in sedibus Saxonicalibus, inficiendo eosdem dicta haeresi perfida [...]⁹

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az ezt követő időszakban a reformáció tanainak előretörése Nagyszebenben lelassult. Harald Roth szerint Szapolyai János hosszasan elhúzódó Nagyszeben elleni ostroma idején, amely 1536-ig tartott, a város elvesztette vezető szerepét abban, hogy Luther Márton tanait terjessze Erdélyben.¹⁰ A folyamat a meggyőződéses lutheránus, Matthias Ramser 1536-ban történt pappá való kinevezésével folytatódott.¹¹ Közvetett bizonyítékok arra utalnak, hogy Nagyszeben fontos politikai személyiségei, mint például Georg Huet királybíró, nagy szerepet vállaltak a reformációs mozgalomban, de az intézményesített vallási változások lendülete máshonnan jött.

A Nagyszebenből sugárzó megrekedt reformáció története jól mutatja a régi és az új hit közötti feszültségeket és azt, hogy az 1520-as években mennyire törekeny volt az új eszmék meggyökerezése a városban. A következő évtizedekben elszórta találunk információkat arról, hogy a papok felhagytak a cölibátussal, ami viszont arra utal, hogy a közösségek Luther Márton eszméit követték anélkül, hogy döntésüket formalizálták volna. Például a nagyszebeni polgármester 1543-as számadáskönyve felsorol egy bizonyos „Mátyás szerzetesnek” történet kifizetést, „aki feleséget vett magához, aki segíteni fogja a megélhetésben”, míg az előző hónapban egy másik szerzetes pénzt kapott, mert el akarta hagyni a kolostorát.¹² Adam Pomarius, Csatófalva/Heidendorf plébánosa 1544-ben a beszercei tanácshoz fordult, támogatást kérve arra az esetre, ha azon döntése, hogy megházasodik, dühöt és zavargásokat váltana ki.¹³

Az „Erdélyi Németek Egyházának” új lendületet adtak Johannes Honterus munkái, akinek brassói városi reformációja végül az erdélyi szászok egész politikai testületére kiterjedt.¹⁴ Johannes Honterus Egyházi rendeletét, az 1547-ben nyomtatásban megjelent *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania / Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgent* csak akkor fogadta el a szász közösségek teljes képviselőlete, miután a nagyszebeni városatyákat Wittenberg biztosította afelől, hogy az írás Luther Márton tanait követte.¹⁵ 1544-ben és 1545-ben az univerzitás már azt tanácsolta a szász városoknak, hogy fogadják el Luther tanait (*verbum Dei*), és a világi eljárásokat bízták meg a templomlátogatás végrehajtásával, azzal, hogy „a piacokról, temetőkből,

⁹ Fabritius 1874–1875: 156–60.

¹⁰ Roth 2006: 65.

¹¹ Keul 2009: 56; Wien 2022: 56.

¹² Teutsch 1882: 16.

¹³ Wittstock 1858: 55–56.

¹⁴ Szegedi 2017: 60–61; Ilic–Springer–Szegedi 2015: 145–152.

¹⁵ Kohnle 2021: 42.

kocsmákból vagy máshonnan” az embereket istentiszteletre vigyék.¹⁶ Mindazonáltal az erdélyi szászok politikai elitje csak azután tudta véghez vinni a „nemzeti” egyház létrehozását, hogy 1547-ben Honterus átírta az Egyházi rendelet egyik alapszövegét. 1550-ben a Szász Univerzítás megszavazta, hogy minden közösség, város, vásárváros és falu fogadja el a reformációt az 1547-es Egyházi rendeletnek megfelelően.¹⁷ Döntésük utolsó bekezdése kijelenti, hogy a világi hatóságok a felelősek a törvény első és második táblájáért, így írásban rögzítették a hatalom helyének eltolódását a közösségben.¹⁸ Honterus Egyházi rendelete, a zsinat és a Szász Univerzítás azt követő döntései, amelyek az Augsburgi Vallomások 1572-es¹⁹ *Formula Pii Consensus* szerinti elfogadásában csúcsozottak ki, új politikai nyelvezetet biztosítottak a világi hatalmaknak, a politikai felelősségvállalás nyelvét, amely ugyanakkor keresztény erkölcsiséggel is át volt itatva.²⁰

A politikai előjárókat ruházták fel azzal a feladattal, hogy gyakorlatba ültessék az új tanokat, de ugyanakkor a vallási változás érvényre juttatásának feladata nagyban növelte hatalmukat is.²¹ Nagyszében városi tanácsa és a Szász Univerzítás az erdélyi németek egész közössége számára a gondoskodó és mégis fegyelmező tekintély, az *Obrigkeit* szerepét vállalta. Ennek érdekében a Szász Univerzítás több 1557-ből származó határozata a templomba járásra, a fajtalan viselkedés büntetésére és a fonóban való társas érintkezés elutasítására vonatkozott.²²

A Honterus tollából származó Egyházi rendelet intései hatással voltak arra is, hogy a városi előjárók hogyan közvetítették a törvényes hatalmon belül elfoglalt helyüket a polgáraik irányába. Az 1547-es Egyházi rendelet előírta, hogy a politikai döntéshozóknak együtt kell működniük az egyházi elittel az isteni igazság gyakorlásában. Továbbá 1559-ben is egyezményre jutottak a világi és egyházi hatóságok közötti együttműködés és tükrözés tekintetében a zsinat és az univerzítás közös állásfoglalásában. A határozat kibővítette az 1547-es Egyházi rendelet rendelkezéseinek körét, és olyan gyakorlati kérdéseket is szabályozott, mint például a papok faházainak építése a városi költségvetésből vagy az istentiszteletről hiányzó büntetése.²³ Továbbá a papok most már a városi tanácsok joghatósága alá tartozó polgári testületbe tartoztak: „ami a közösség számára tilos, az a lelkipásztorok számára is legyen tilos.”²⁴ A városi tanácsok, az egyházi zsinatok és az univerzítás egymásra épülő döntéseit jól szemlélteti a papok lakhatásáról szóló döntés: 1546-ban Nagyszében tanácsa már kiadott egy határozatot,

¹⁶ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 203.

¹⁷ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 258.

¹⁸ Wien 2022: 125.

¹⁹ Wien 2015: 37–47.

²⁰ Schorn–Schütte 2015: 12–13.

²¹ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 258.

²² Kolozsvári–Óvári 1885: 517.

²³ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 267.

²⁴ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 268.

amelynek értelmében a városban a papok se nem vásárolhattak, se nem birtokolhattak kőből épült házakat, csupán fából vagy fűrészáruból építettek.²⁵

Olyan humanisták hatására, mint például a nagyszebeni Georg Reicherstorffer,²⁶ az erdélyi szászok közigazgatási és politikai elitje lépéseket kezdeményezett az irányban, hogy minél inkább a közjó szolgálatában álló kormányzatként lépjenek fel. A szakirodalom értelmében ez a lépés szükséges volt ahhoz, hogy megerősítsék a városi tanácsok autonómiáját, és ahhoz, hogy törvényes hatóságokká fejlődhessenek.²⁷ Reicherstorffer 1522-ben kezdte el írni Nagyszeben város első városkönyvét (Stadtbuch) annak érdekében, hogy „a városi tanács minden meghozott döntése ... le legyen jegyezve a jó emlékezetért és az igazságszolgáltatás kötelességének teljesítéséért”.²⁸ Ehhez hasonlóan a nagyszebeni városházán függő, eredetileg 1545-ben készült és 1574-ben újrafestett fatábla az igazságosságot dicsérte mint a legkiválóbb erényt, és a polgárok egységében rejlő erőt hirdette. A fatáblán látható Nagyszeben, valamint Peter Haller címere a bal és a jobb oldalon, valamint Nagyszeben 1565 és 1576 közötti polgármesterének, Simon Milesnek a címere is.²⁹

Fatábla Nagyszeben városi tanácsának valamikori üléstermében, jelenleg a nagyszebeni Altemberger Ház Történelmi Múzeumban, Lelt. sz. M. 5964: Illustrissima omnium virtutum est Iustitia/ Inexpugnabile munimentum unitas civium/ Recte iudicate filios hominum. Audi alteram partem.

Több egymásba fonódó jelentést lelünk itt fel: 1545-ben Nagyszeben tanácsa megvásárolta Markus Pemfflinger valamikori házát, azt a reprezentatív épületet,

²⁵ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 161–162.

²⁶ Capesius 1967: 35–62.

²⁷ Schilling–Ehrenpreis 2015: 76.

²⁸ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 17.

²⁹ Albu (Hg.) 2007: 34.

amelyet a késő 15. században Thomas Altemberger építtetett,³⁰ így a magánházat át kellett alakítani a tanács hivatalos székhelyévé, egy városházává. Nagyszében ismert politikusa, Peter Haller, aki kincstárnokként is szolgált I. Ferdinánd király rövid ideig tartó fejedelemsége alatt,³¹ saját kézjegyével is ellátta a nagy ülésterem díszítését mint a város akkori polgármestere. A lutheri teológia a politikai nyelvezetet kiegészítette a városi tanácsok isteni küldetésének gondolatával, hogy *Obrigkeiteként*, törvényes hatóságként uralkodjanak szófogadó polgáraik fölött. Ez tükröződik a későbbi normatív szövegekben, városi statútumokban és az alkotmányokban,³² amelyeket a tanulmány következő részében tárgyalok.

A városi elöljárók mint törvényes hatóságok

Brassóban, ahol a Johannes Honterus által kezdeményezett reformáció eredetileg gyökeret vert, és ezáltal megszületett az első erdélyi református városi politikai vezetés, egy 1555-ös határozat a tanácsstagok megválasztását illetően tartalmazta azt az új politikai nyelvezetet, amelyet átszőtt a keresztény moralitás és jámborság. A statútumot csak Marcus Tartler átírata (1772) őrzi a Honterus Archívum Trausch gyűjteményében,³³ mivel az eredeti városkönyv, a *Decretale Coronensium* nem maradt fenn. Az igazságszolgáltatás és a közösség számára hasznos törvények megalkotása lesz a hatalom fő feladata. A preambulum azzal folytatódik, hogy kijelenti, hogy a politikai hatalom isteni eredetű, és hogy a politikai rend és az éves választások Isten akaratát követik, ami viszont biztosítja a sikeres kormányzást: „[...] wie die göttlichen Zeugnisse zeugen, wie Obrigkeite ein Stift und Ordnung Gottes ist, also auch die jährliche Einsetzung und Erwählung derselben nach dem Willen Gottes [...] gehalten wurde.”³⁴

Továbbá a statútum részletesen tárgyalja a városi közigazgatásba való választások gyakorlati oldalát azzal a kikötéssel, hogy egyetlen választott elöljáró sem mondhat le tisztségéről jelentéktelen okokból, mivel a kinevezést Isten, a hatóság és a közösség bízta rá:

[...] Ist sehr berechtigt, daß nach der aufgeschriebenen Weise und Form so die Erwählung ist gehalten worden, soll kein Erwähl[t]en aus leichtfertigen Ursachen den Amt, so ihm vom Gott und der Obrigkeite und der Gemein ist

³⁰ Beşliu Munteanu 2006: 59–60; ANSJ–SB MOS 197, nr. 18, *Rationes consulares*, 14r.

³¹ Gündisch 1989/1990: 5–89.

³² Schilling 2002: 159.

³³ Kramer 2006: 1–19.

³⁴ AHG Trausch kollekción, IV F1–T9 101, 207: 46.

aufgelegt und vertraut, widerreden, noch sich daraus zu ziehen, vornehmen und bemühen.³⁵

Továbbá, a „Von der Schützung der Religion oder unsrer Kirchen Reformation” cím alatt a statútum kötelez mindenkit, aki a városban él, hogy kövesse Johannes Honterus reformációs füzetét (amelyet a humanista 1543-ban írt és nyomtatott ki, kizárólag a városlakók számára³⁶):

Jm Jahr des Herrn 1543 am tag Johannis Evangelistae haben beide der neuerwählte und alte Rathe samt der ganzen Gemein der Hundertmann, welche gar nicht neuerliches begehrt, festiglich beschlossen, daß sie alles und ein jedes, besonders vom grösten bis kleinsten, was gemacht, reformiert und in der heiligen Schrift (wie denn nichts fremds der Schrift darin begriffen) gegründet ist, in dem Inhalt unsres Kirchen Reformationsbüchels in den druck von dem Herrn Magister Johannes Honterus frommer Gedächtnis außgelaßen, fest, beständig, unbeschmist, unverrückt und soviel an menschlicher Kraft und Gotteshülfe und Mitwirken gelegen wird seyn, von nun an hinfürbas im Nachkommlingen wollen ungekränkt, ungeschwächt halten, fördern, handhaben und schützen.³⁷

A brassói politikai elit elköteleződése az új egyház iránt ezért feltétel nélküli és rendíthetetlen volt, és nagy tiszteletben tartották az alapító okiratnak és annak szerzőjének az emlékét. Volker Leppin szerint Johannes Honterus kortársai tanárként és a rend helyreállítójaként tisztelték, és ekként jelenik meg számos irodalmi műben és nyomtatványban.³⁸

Bár keveset tudunk Besztercéről és arról, hogy a reformáció hogy ment végbe a vidéken, szerteágazó források állnak rendelkezésre, amelyeket még nem dolgozott fel a szakirodalom.³⁹ Elhúzódó belső konfliktusok nyomták rá bélyegüket a városra az 1526-os mohácsi vész után, amikor két választott magyar király vitatta az uralkodásra való igényét, és a moldvai Petru Rareş vajda több ízben megtámadta és kifosztotta Besztercét.⁴⁰ Végül a szász városok vezető képviselői, akiket az univerzitás delegált, egy új alkotmány segítségével, amelyet 1542. február 17-én írtak be az új városkönyvbe, békét teremtettek. A törvény halálbüntetést szabott ki arra, aki megzavarja a békét.⁴¹

³⁵ AHG Trausch kollekción, IV F1–T9 101, 207: 50.

³⁶ Heigl–Şindilariu (Hgg.) 2017; Csepregi 2004: 5.

³⁷ AHG Trausch kollekción, IV F1–T9 101, 207: 52.

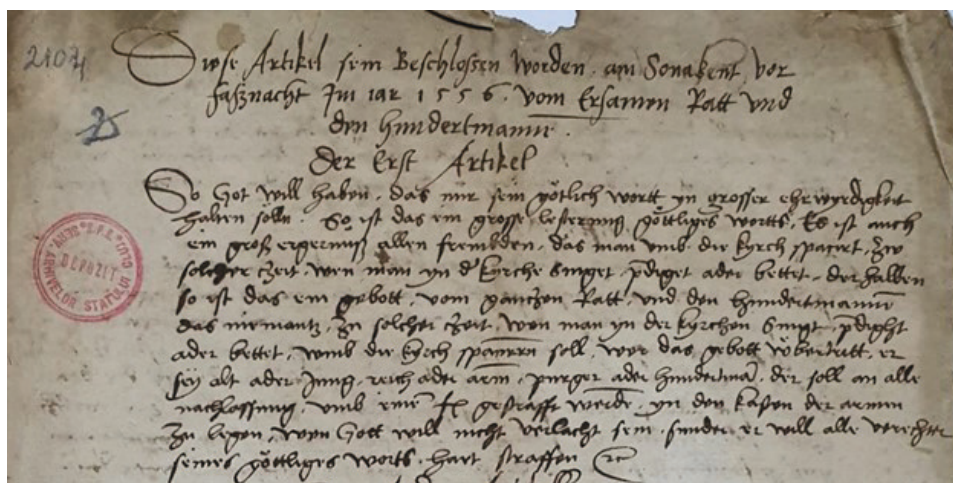
³⁸ Leppin 2021: 25–26.

³⁹ Szabó 2008:145–159

⁴⁰ Dahinten 1988: 71–81.

⁴¹ ANSJ–CJ, POB, IIIa 3; Szabó 2007: 99–127.

1556-ban, ugyancsak február 17-én, a nagyböjt előestéjén a városi tanács és a centumvirek kiadta a pacifikáció utáni első közös városi statútumot. A szöveg erősen jámbor hangvételű, felsorolja az isteni szó (*das göttlich Wort*) ellen való vétéseket, mint például: az istentiszteletet megzavaró járkálás; az éjszakai csavargás; a kártyázás, vásárlás vagy árusítás; valamint a kapuőrök és katonák szolgálat közbeni ivászata.

Az 1556-os beszercei statútum fejléce, POB, sorozat 1, no. 2104: Diese Artikel sein beschloffen worden am sonabent vor fasznacht jm iar 1556 vom ersamen ratt und den hundertmannen / Der erst artickel / So Gott will haben, das nur sein göttlich wort yn grosser ehrwydigkeit halten solln, so ist das ein grosse lesterung gottliges wortts, es ist auch ein grosz ergernusz allen frembden, das man umb die kyrch spacirt zw solcher czeit, wen man yn der kyrche singet, prediget ader bettet, derhalben so ist das ein gebott vom ganczen ratt und den hundertmannen, das niemantz zu solcher czeit, wen man yn der kyrchen singt, predight ader bettet, umb die kyrch spaciern soll, wer das gebott übertritt, es sey alt oder jung, reich oder arm, purger oder hundertmann, der soll an alle nachlassung umb einen fl. gestrafft werden, yn den kasten der armen zu legen, wen Gott will nicht verlacht sein, sunder er will ale verreicher seines götliges worts hart straffen.

A statútum zárórendelkezései meghatározták a háztartási alkalmazottak foglalkoztatásának és fizetésének feltételeit, akiket csak egyéves szerződéssel lehetett alkalmazni. Minden társadalmi csoportból származó személyt büntetés terhe mellett vontak felelősségre, míg a tanács tagjait a legmagasabb pénzbírsággal sújtották. A statútum a napszamosok és a nők (varrónők) bérét is meghatározta.⁴² Ezek az első ismert szabályozások a hazai munkaerőpiacról, amelyek a nem céh védelme alatt álló munkavállalók nevében és számára szabályokat állapítanak meg. A nagyszebeni tanács

⁴² ANSJ–CJ POB, Seria 1, Documente medievale, 2104 sz.

1565-ben hasonló bérlistát hirdetett ki.⁴³ Az ilyen intézkedések azt jelzik, hogy a városi tanácsok ezeket a társadalmi csoportokat gondozásuk alá vették, így teljesítvén hatósági kötelességüket.

Ezzel szemben Nagyszebenben 1556 az az év volt, amikor a városi tanács jogosultságát erőszakos módon vonták kétségbe: tűzvész pusztította el a város nagy részét, és a dühös csöcselék meggyilkolta a királyi bírót.⁴⁴ Amint arra Gustv Gündisch rámutatott, több oka is volt annak, hogy a polgárok fellázadtak a városi tanács ellen: egyeseket az dühített, hogy miután 1555-ben Ferdinánd király visszaszolgáltatta Erdélyt a Szapolyaiaknak, a városi hatóságok a fegyvertárból ágyúkat engedtek át Petrovics Péternek, veszélyeztetve ezzel Nagyszeben védelmét, míg másoknak személyes sérelmük volt a királyi bíró ellen.⁴⁵ Ez idő tájt nem adtak ki olyan városi statútumokat, amelyek a hatóságnak a polgárokkal szembeni álláspontját fejezték volna ki; a felkelés fő bűnöseire kiszabott ítéletek azonban politikai szempontból ugyanolyan jelentősek. Ezek szerint az egyik bűnös bevallotta, hogy „kezet emelt a hatóságok ellen”, és így halálbüntetéssel pecsételte meg sorsát: „er selbst sein missethet bekant hat, das er den herren khünigrichter gemordt habe, und sein hand an seine öberkeit gelegt.” Egy további vádlottat, aki fejszével üldözött egy tanácstagot, szintén halálra ítélték, amiért „felkelt a hatóságok ellen”: „er mit bloßer wehr nachgelauffen und wider sein öberkait auffgestanden, darumb sol er durch das schwert gestrafft werden.”⁴⁶

Az 1541-es városi statútum, amely a város első alkotmányának is tekinthető, tartalmaz egy bekezdést, amely halálbüntetést irányoz elő minden olyan személyre, aki a város érdekei ellen cselekszik: „welcher wider der statt fraÿthumb wirt handlenn ... der soll mit nychts mer czallen als mit seÿnem haubt.”⁴⁷ Bár ebben a konkrét statútumban nem használták a felügyelő hatóság, az *Obrigkeith* fogalma már bekerült a nagyszebeni politikai szótárba. Egy 1545-ös piaci szabályzatban találtam rá, amelyben kikötötték, hogy a külföldi kereskedők „a hatóság akarata és tudta nélkül” („an willen und wissen der oberkeyt”)⁴⁸ nem mehetnek Havasalföldébe, tükrözve az 1378-as, 1382-es és 1384-es középkori nagyszebeni kereskedelmi kiváltságokat.⁴⁹ Ez a lelet alátámasztja a kis mennyiségű információnkat arra vonatkozóan, hogy a lutheránus istentiszteletet azt követően vezették be, hogy Matthias Ramser lett a város lelkésze. Egyértelmű, hogy Luther írásának recepciója előrehaladott állapotban volt, és beépült a városi kancellária nyelvezetébe. Továbbá arra is következtethetünk, hogy a nagyszebeni politikai elit

⁴³ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 260.

⁴⁴ Gündisch 1987: 201–234.

⁴⁵ Gündisch 1987: 290–230; Cîmpeanu 2020: 257–263.

⁴⁶ ANSJ–SB, Documente medievale U IV 739; Scheiner 1933: 36–44.

⁴⁷ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 595; Schuler von Libloy 1862: 69.

⁴⁸ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 485; Seivert 1869: 22.

⁴⁹ Weisz 2018: 25–31.

Luther tanításaiban és eszméiben saját törekvései és szükségletei hordozóját, növekvő autonómiája és identitása kialakulásának támaszát találta meg. Arra következtettek, hogy ezen oknál fogva kellett a nagyszebeni tanácsnak megszereznie a wittenbergi jóváhagyást Johannes Honterus Egyházi rendeletére vonatkozóan, mielőtt azt magukévá, majd az egész erdélyi szászág alapokmányává tették. Ennek a sajátos nemzet-építésnek az eredménye érzékelhető az 1589-es nagyszebeni „alkotmányban”, amely a magyar királyok által biztosított kiváltságokra, az előző nemzedékek munkájára és az egyházakra épülő szász nemzet („unsere saxische nation”, „unserer einerlei nation der saxen”) létét hirdette.⁵⁰

A honterusi Egyházi rendelet és a szász városok kormányzása

Tanulmányom következő részében az 1547-es Honterus-féle *Kirchenordnung* hatásának egy bizonyos aspektusát tárgyalom a szász városok politikai tevékenységére való tekintettel, névlegesen a jóléti és szociális támogatás területein kifejtett tevékenységükre.⁵¹ A késő középkorra, az európai városokban végbemenő fejlődéshez hasonlóan, a városi tanácsok a város atyáinak szerepébe léptek, aminek következtében a kiszolgáltatottakkal szembeni gondoskodás kötelezettsége szimbolikus hatalmuk kulcsfontosságú elemévé vált, és legitímálta tekintélyüket.⁵² A középkori kórházak virágoztak a katolikus egyház védnöksége alatt, de a szociális támogatás többet jelentett az egészségügyi szolgáltatásoknál és az idősek gondozásánál. A városi tanácsok részt vettek a jótékonyági intézmények, kórházak és lepratelepek felügyeletében.⁵³ A kórházakat a lakosok adományaiból, hagyatékokból, vagyonezelésből és vagyonbevételekből támogatták, így az igazgatásuk feletti politikai ellenőrzés is jelentős tényező volt. A szegényekről és nélkülözőkről való gondoskodás elsődlegesen egy keresztény kötelesség, és ez a reformáció után is így maradt.⁵⁴ Az 1547-es Egyházi rendeletben, a „szegények gondozásáról” (*De cura pauperum / Ordnung, die armen zu erhalten*) szóló részben Honterus kijelenti, hogy a közösség felelős a betegekért és az idősekért, és hogy ellentmond a vallásuknak az, hogy a szegényeket és a betegeket az utcán, az elemeknek kiszolgáltatva hagyják szenvedni:

Darumb ists unserm bekantnis nit ebenmessig, das nach alter gewonheit unbarmhertzigklich veracht werden kranck, alte oder arme leut, die in kelten

⁵⁰ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 595; Kolozsvári–Óvári (szerk.)1885: 542–543.

⁵¹ Derzsi 2012: 13.

⁵² Isenmann 2003: 219.

⁵³ Rüs–Fogarasi 2007: 296.

⁵⁴ Grell 1997: 42–63; Zemon Davis 1968: 219.

und regen in gassen uberall ligenn und mit jemerlichen klagen almuß und hilf begern. Sondern uber die gewonlich auffenthaltung anderer armen in den spitalen, sollen auch diese inn stetten von der gmein versorget werden, das sie alle leidlich narung und kleidung mögen haben.⁵⁵

Tehát a rendelet kimondja, hogy egy külön hivatalt kell létrehozni az alamizsnák és a végrendeletekben szereplő jótékonyági hagyatékok kezelésére és elosztására. Ezen irgalmassági munka (*opus pietatis/Barmherzigkeit*) létrehozása érdekében Honterus azt is javasolta, hogy a városi tanács és a százférfiak tagjait bízzák meg azzal, hogy vasárnaponként és minden más alkalommal a templomban adományokat gyűjtsenek. További kötelességük volt hetente szétosztani az alamizsnát, hogy enyhítsék a szegények nélkülözését (*in der notturfft getrewlich helfen*), így teljesítve Isten akarátát.⁵⁶

A rendelet ezen bekezdései arra sürgették a közösségeket, hogy vállaljanak felelősséget minden tagjukért, és a városi tanácsokat, hogy gyakorolják keresztényi kötelességüket.⁵⁷ A rászorulóknak nyújtott segítség anyagi fedezetét az adók és az emberek adományai biztosították (*stewr und freygabe des volcks*). Amikor ez nem volt elégséges, Honterus azt tanácsolja, hogy a katolikus intézmények korábbi csatornáin, azaz az elavult testvériségeken és „istentelen alapítványokon” kívüli jótékonytságot támogató adományokat méltányosan használják fel. Új kapcsolat alakult ki aközött, hogy valaki keresztény és egyben polgár, amelynek megfelelően az egyénnek aktívan részt kellett vennie a közösség minden ügyében. Ezenkívül helyben kellett intézkedéseket hozni a megélhetés érdekében, hogy az emberek ne vándoroljanak egyik helyről a másikra, ami ahhoz vezethetett, hogy túl sok rászoruló gyűlik össze egy településen, ezzel súlyos terhet róva az adott városra.⁵⁸

Brassóban 1545-ben állították fel az első „szegények ládáját” (*Armenkaste*), amelynek pénzügyi nyilvántartását a városi tanács vezette. A jótékonyági alapítványoknak különböző bevételi forrásai voltak: földek, malmok, gyümölcsösök és különböző adományok.⁵⁹ Derzsi Júlia Nagyszében esetéről írja, hogy a korábbi, kórházakból és lepraházból álló segélyhálózatot kibővítették az alamizsnás láda és a jótékonyági tisztii feladat (*domini elemosinariii*) létrehozásával.⁶⁰ Bár nincs hivatalos alapító okiratuk, az első számadáskönyveket mindkét intézmény számára Honterus Egyházi rendeletének kiadása után kezdték vezetni.⁶¹ A nagyszébeni városi tanács figyelembe

⁵⁵ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 238.

⁵⁶ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁵⁷ Safley 2003: 8.

⁵⁸ Safley 2003: 9.

⁵⁹ Derzsi 2010: 71.

⁶⁰ Derzsi 2010: 72–74.

⁶¹ Derzsi 2012: 13.

vette az előírt intézkedéseket, és a gyakorlatba is átültette azokat, ahogy néhány évvel korábban Brassó is tette.

A szász városokban a szociális támogatás egy további formája az árvákra fordított jogi figyelem volt. 1547-es Egyházi rendeletében Johannes Honterus egy külön fejezetet szentelt ennek a témának (*De cura pupillarum / Vom versorgen der weyslin*), amelyben kifejtette a támogatás és felügyelet elveit annak érdekében, hogy fennmaradjon a rend és igazságosság, amikor a kiskorúak örökléséről és különböző végrendeletekről volt szó. A szöveg retorikájában Isten a politikai hatalomra bízta az árvák védelmét és vezetését.

Nach verordnung eines armen kastens sol man auch sorg tragen auff die weyslin, welche Gott an vielen orten des alten testaments der oberkeit fleissig befohlen hat und verheissen, er wolle selbst ir richter und beschirmer sein.⁶²

Honterus több bekezdésben is tárgyalja, hogy ezt a fajta felügyeletet hogyan kell gyakorlatba ültetni: az árvákra hagyott vagyonok gondos nyilvántartása és ami még fontosabb, a vagyonukkal kapcsolatos ügyletek felügyelete révén. A hatóságoknak felül kellett vizsgálnia minden, a kiskorúak vagyonával kapcsolatos ügyet. Ezt az irányelvet nyomon lehet követni Nagyszében közigazgatási gyakorlatában: 1548 után számos olyan eset került a tanács elé, amikor a vagyont egy kiskorú örökölte. A 16. század utolsó évtizedeiben látványosan megnövekedett a családtagok azon kéréseinek a száma, amelyekben engedélyt kértek a gyermekek házának eladására, akiknek felnőttkorukig nem volt módjuk az ingatlanok javítására vagy fenntartására.⁶³ Az elárvult gyermekek legtöbbször családtagok gondozásában maradtak, akik ezen gyerekek felnevelésének megtérítését kérvényezték. Voltak olyan esetek is, amikor a kiterjedt család azzal a kéressel fordult a tanácshoz, hogy hagyják jóvá az árvák által örökölt vagyon eladását annak érdekében, hogy meglegyen a megfelelő mennyiségű készpénz az árvák felnevelésére. Másfajta nehéz helyzetek álltak elő olyankor, amikor a család úgy döntött, hogy nem adja el az árva által örökölt házat, de viszonzásképpen azt kérvényezték, hogy csökkentsék az adott ingatlan adóját. Ilyen eset állt elő Nagyszében városi papja, Christianus Lupinus kérvénye kapcsán, aki – sógornője árvái nevében – azzal fordult a városi tanácshoz, hogy csökkentsék az általuk örökölt ház adóját, mivel a ház amúgy is üresen állt. Továbbá kérését azzal is indokolta, hogy keresetei nem voltak elégségesek a „két teher” viselésére, vagyis hogy a saját és a gyermekek házára is adót fizessen.⁶⁴

Honterus Egyházi rendeletének egy további irányelve az árvák gondozásával kapcsolatban kimondta, hogy szigorú ellenőrzés alatt kell tartani a gyerekekre hagyott

⁶² Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁶³ Duzinchevici–Buta–Gündisch 1958.

⁶⁴ ANSJ–SB, Acte Fasciculate, series M, no. 169, f. 44.

vagyont a városi tanács által kijelölt végrehajtók készítette hagyatéki leltárak révén. A fő gondot az árvák örökségének megfelelő kezelése jelentette, mivel az ingóságokat, például pénzt, ezüsttárgyakat vagy ékszereket nem adták át a gyámoknak, hanem elraktározták megőrzésre. Más ingóságokat csak a gyermekek javára lehetett eladni vagy befektetni: „Der weyslin guter sollen, durch herren aus dem rath verordnet, in ein inventarien offentlich beschrieben werden.”⁶⁵ Az 1570-es évekkel kezdődően ilyen hagyatéki leltárak (*Teilungsbücher*) készültek Nagyszebenben (1573), Brassóban (1578) és Besztercén (1573).⁶⁶ Ez a gyakorlat tehát megelőzte az erdélyi szászok írott törvényeinek, az *Eigenlandrechtnek* a hivatalos jóváhagyását, amelyre 1583-ban került sor. Ezért erős érv szól amellett, hogy Johann Honterus Kirchenordnungja hatással volt a városi tanácsokra, hogy azok a rendelet előírásai szerint járjanak el.

Az 1547-es Egyházi rendelet az erdélyi szászok teljes politikai és vallási közösségének egyik alapvető szövege. Koherenciát és lendületet adott a lutheri tanítások fogadásának, ami Nagyszebenben kezdődött, és lassan terjedt át más településekre. Ezen túlmenően egy olyan egyház építésének eszközét kínálta az univerzitásnak, amely megfelelt a nemzeti (*natio*) önfenntartási igényeknek a régió Mohács utáni átrendeződésének korszakában. Bizonyítottam, hogy Brassó/Kronstadt és Beszterce/Bistritz 1555-ös, illetve 1556-os városi statútumai a teológiai szókincset a városi környezetükhöz igazított politikai nyelvezetbe ültették át. A másik fő tézisem ebben a tanulmányban az, hogy a politikai előjárók helyi szinten követték a *Kirchenordnung* utasításait, és az isteni kinevezés teológiáját alkalmazták normatív diskurzusukban és kormányzati tevékenységükben.

FORRÁSOK

Archiv der Honterus Gemeinde (AHG) Braşov

Trausch-Kollektion IV F1-T9 101. 207

Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Cluj (SJAN-CJ)

Documente medievale

Primăria oraşului Bistriţa (POB), seria I, seria IIIa.

Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Sibiu (SJAN-SB)

Acte Fasciculate, series M, no. 169.

Capitulul Evanghelic CA Sibiu, Seria 1, no. 82, no. 88.

Documente medievale

Magistratul oraşului Sibiu. Socoteli vama Inv. 197. 18.

⁶⁵ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁶⁶ Zimmermann 1887: 48.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albu, Ioan (Hg.) 2007: *Die Inschriften der Stadt Hermannstadt*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3.) Sibiu.
- Armgarth, Martin–Messe, Karin (Hgg.) 2012: *Siebenbürgen: Das Fürstentum Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet der Siebenbürger Sachsen*. (Die Evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhundert. 24.) Tübingen.
- Beșliu Munteanu, Petre 2006: *Primăria veche din Sibiu: casa, oamenii, muzeul*. (Biblioteca Brukenthal I.) Sibiu.
- Capesius, Bernhard 1967: *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer*. (Forschungen zur Volks- und Landeskunde 10.) 1. 35–62.
- Cîmpeanu, Liviu 2020: The Royal Habsburg Arsenal in Sibiu (Hermannstadt, Nagyszeben) under the Rule of Queen Isabella. In: Máté Ágnes – Oborni Teréz (szerk.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Budapest, 257–263.
- Cîmpeanu, Liviu 2021: The Transylvanian-Saxon University at War: Trabanten in John Sigismund Szapolyai's Campaigns at the north-western Borders of Transylvania (1561-1567). *Acta Musei Napocensis* (58.) II. 11–28.
<https://doi.org/10.54145/ActaMN.58.01>
- Csepregi, Zoltán 2004: Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen. In: Wien, Ulrich–Zach, Krista (Hgg.): *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen*. (Siebenbürgisches Archiv 37.) Köln, 1–1.8
- Dahinten, Otto 1988: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 14.) Köln.
- Derzsi Júlia 2010: Organizarea întreprinderilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă. *Historia Urbana* 18. 63–76.
- Derzsi, Julia 2012: Einführungsstudie: Zur Problematik der städtischen Armenfürsorge. Sozialleistungen in Hermannstadt im Spiegel der frühneuzeitlichen Rechnungsbücher. In: Beșliu Munteanu, Petre (ed.): *Hermannstädter Spital und Spitalkirche, 13.-18. Jh / Spitalul și Biserica Spitalului din Sibiu, secolele XIII-XVIII*. Sibiu, 1–17.
- Duzinchevici, Gheorghe –Buta, Evdochia –Gündisch, Herta (ed.) 1958: *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521-1700*. Bukarest.
- Fabritius Károly 1874–1875: *Pemfflinger Márk szász gróf élete*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 4.) 1–174.
- Grell, Ole Peter 1997: The Protestant imperative of Christian care and neighbourly love. In: Grell, Ole Peter – Cunningham, Andrew (ed.): *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700*. London, 42–63.

- Gündisch, Gustav 1987: Der Hermannstädter Aufstand des Jahres 1556. In: *Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) Köln, 201–234.
- Gündisch, Gustav 1989/199: Peter Haller. Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569). *Südostdeutsches Archiv* XXXII/XXXIII. 5–89.
- Gündisch, Konrad 1998: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München.
- Heigl, Bernhard – Şindilariu, Thomas (Hgg.) 2017: *Johannes Honterus, Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae*. Braşov.
- Ilić, Luka – Springer, Michael S. – Szegedi, Edit 2015: Protestant Reformers: Johannes Honterus, Primus Truber, and Johannes a Lasco. In: Louthan, Howard – Murdock, Graeme (ed.) *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden, 144–170. https://doi.org/10.1163/9789004301627_008
- Isenmann, Eberhard 2003: Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Soziologie des Rats – Amt und Willensbildung – Politische Kultur. In: Monet, Pierre – Oexle, Otto Gerhard: *Stadt und Recht im Mittelalter – La ville et le droit au Moyen Age*. Göttingen, 215–479.
- Keul István 2009: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004176522.i-318>
- Kohnle, Armin 2021: Von Wittemberg und Nürnberg nach Kronstadt: Die siebenbürgischen Kirchenordnungen von 1534/1547 vor dem Hintergrund ihrer Wurzeln. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 29–45. <https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2003>
- Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. 1. Budapest.
- Kramer, Rainer 2006: Die Handschriften-Sammlungen Trausch. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (29.) 1. 1–19.
- Leppin, Volker 2021: Die Entstehung des Reformatorenbildes: Luther und Honterus im Vergleich. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 15–28. <https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2002>
- Pakucs-Willcocks, Mária (Hg.) 2016: “zu urkundt in das stadbuch lassen einschreiben. Die älteste Protokolle von Hermannstadt und der sächsischen Nationsuniversität. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 5.). Sibiu.
- Reinerth, Karl 1979: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 5.) Köln.
- Roth, Harald 2006: *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412312732>
- Rüsz-Fogarasi, Enikő 2007: Transylvanian Hospitals in the Early Modern Age. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115. 290–311. <https://doi.org/10.7767/miog.2007.115.14.290>

- Safley, Thomas Max 2003: Introduction. In: Safley, Thomas Max (ed.): *The Reformation of Charity. The Secular and the Religious in Early Modern Poor Relief*. Leiden, 1–14. https://doi.org/10.1163/9789047400097_004
- Scheiner, A. 1933: Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (47.) 1–2. 36–44.
- Schilling Heinz 2002: Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen “Republikanismus”? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums. In: Schorn-Schütte, Luise–Mörke, Olaf (Hgg.): *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte von Heinz Schilling*. Berlin, 157–204.
- Schilling, Heinz – Ehrenpreis, Stefan: *Die Stadt in der frühen Neuzeit*. Oldenbourg.
- Schorn-Schütte, Luise 2015: *Gottes Wort und Menschenherrschaft. Politisch-Theologische Sprachen im Europa der Frühen Neuzeit*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406682360>
- Schuler von Libloy, Friedrich 1862: *Merkwürdige Municipal-Constitutionen der Siebenbürger Szekler und Sachsen*. Hermannstadt.
- Seivert, Gustav 1869: *Hermannstädter Lokal-Statuten*. Hermannstadt.
- Szabó András Péter 2007: Beszterce város levéltárának történetéhez. *Levéltári Közlemények* (78.) 1. 99–127.
- Szabó András Péter 2008: Beszterce város fejedelemség kori kormányzata és politikai elitje. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 3. 145–159.
- Szegedi, Edit 2017: Von der reformatorischen Gemeinde zur Kirche Wittenberger Prägung. Die Durchsetzung des orthodoxen Luthertums in Siebenbürgen (um 1550-1650). In: Fata, Márta – Schindling, Anton (Hgg.): *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsbургisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, 57–90.
- Teutsch, Fr. 1882: Geschichte des ev. Gymnasium A. B. in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (17.) 1. 324–497.
- Weisz, Boglárka 2018: The staple right and the Transylvanian Saxon towns in the Middle Ages. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu* XXV. 25-31.
- Wien, Ulrich 2015: Rezeption der Wittenberger Theologie in Siebenbürgen: Formula Pii Consensus 1572. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 38. 37–47.
- Wien, Ulrich 2021: 500 Jahre Rezeption der Reformation in Siebenbürgen und Ungarn: Anfänge und Konfessionspluralismus in der Überlappungszone von West und Ostkirche. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 1–14. <https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2001>
- Wien, Ulrich 2022: *Crossing Borders – Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s. Diversity of Faith and Religious Freedom in the Ottoman Zone of Influence*. Göttingen. <https://doi.org/10.13109/9783666573392>

- Wittstock, Heinrich 1858: *Beiträge zur Reformationsgeschichte der Nösnergaues*. Wien.
- Zach, Krista 1999: Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplinierung (1550-1650). In: Bahlck, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.) *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart, 367–392.
- Zemon Davis, Natalie 1968: Poor Relief, Humanism and Heresy: The Case of Lyon. *Studies in Medieval and Renaissance History* (5.) 217–275.
- Zimmermann, Franz 1887: *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. Hermannstadt.

Viribus unitis: Eszék útja a szabad királyi városi rang elnyeréséig

LOVAŠ ELDINA

Abstract. *Viribus Unitis: Osijek on Its Path to Gaining the Status of a Free and Royal City.* Based on a few preserved sources, such as the magistrate’s minutes, the author analyzes the circumstances under which Osijek gained the status of a free and royal city. This process took several decades for multiple reasons. The first reason was that the attempt to unite three chamber municipalities in 1746 was unsuccessful. Although this unification occurred in 1786, it did not lead to a change in the city’s legal status, and Osijek remained under the authority of the Court Chamber. Negotiations with the court in Vienna were prolonged due to various general circumstances, most notably the Napoleonic Wars. The process was finally completed in 1809, when Osijek became a free and royal city. Based on the available sources, the author will provide an overview of the socio-demographic characteristics of the members of the first local authority established in 1809.

Keywords: Osijek, minutes, chamber municipalities, free and royal city, 18th century

Eszék újkori fejlődésének a kezdete, a többi szlavóniai¹ településhez hasonlóan, a 17. század végéhez köthető, miután a felszabadító háborúk (1683–1699) következtében a városból 1687-ben kiűzték az oszmánokat,² majd az Udvari Kamara fennhatósága alá rendelték. A bécsi udvarnak az egykori hódoltsági területek iránti érdeklősége hamar érezte hatását. Stratégiai és kezdeményező szerepet játszottak az újabb felszabadító hadjáratok elindításában, valamint a visszaszerzett területek védelmében, a helyi lakosság megadóztatásával részben fedezni tudták a háborús kiadásokat. A terv

¹ Szlavónia területe a középkorban és a kora újkorban eltérő volt. Míg a középkorban a mai Horvátország északi és középső részét nevezték Szlavóniának, a kora újkortól a kifejezés a mai Horvátország keleti részére „költözött”. A tanulmányban a Szlavónia kifejezés az utóbbit jelenti.

² Eszék oszmánok alóli felszabadításáról lásd: Szita 1991: 189–205; Mažuran 2000: 37–41.

megvalósítása különböző bizottságok feladata volt, melyek szerepe megmutatkozott Eszék újkori közigazgatásának helyreállításában és kialakításában.³

A város 1689-től kamarai adminisztrációs központ volt, ahonnan az udvar a kamarai igazgatás bevezetését intézte az újonnan felszabadított területeken.⁴ A városi magisztrátus 1690-es megalakulásával sor került az eszéki közigazgatás helyreállítására. Összetételét és hatáskörét, illetve a tisztségviselők feladatait egy 15 pontból álló utasítás szabályozta, viszont jogkörét a királyi adminisztrációnak és a katonaságnak biztosított privilégiumok korlátozták. Megvonták tőle az autonómiát a pénzügyekben, az igazságügyben és a polgárjog kérdésében.⁵ 1698-ban a magisztrátus egy új, 25 pontból álló instrukciót kapott, melyet a szakirodalom a város statútumaként említ.⁶ Közzétételének fő célja a civil és a katonai hatalom tényleges szétválasztása volt, aminek értelmében a városi vezetés az 1690-es évtől eltérően már csak a Szlavóniai Kamarai Felügyelőségnek volt „köteles engedelmessé”, az utóbbi pedig az Udvari Kamara fennhatósága alatt állt.⁷

Annak ellenére, hogy a statútum értelmében a magisztrátus korlátozott jogköre továbbra is fennállt, a városi közigazgatás fejlődött az 1690-es évhez képest. A belső és külső tanács mellett új tisztségviselői funkciók is szerepeltek benne.⁸ A város elismerve földesurának az Udvari Kamarát, elkötelezte magát, hogy egyéb teherviselés mellett 1698-tól évente 3000 forinttal adózik a Szlavóniai Kamarai Felügyelőségnek.⁹ Cserébe a város és polgárai privilégiumokban részesültek (személyes szabadságjogok, szabad vándorlás, vásártartás, hídadó fizetése alóli mentesség).¹⁰ Annak ellenére, hogy az utókorra a 17. század végéből és a 18. századból nem maradt fenn se polgárjegyzék, se polgárkönyv,¹¹ a belsővárosi keresztelési anyakönyv bejegyzései mégis arra utalnak, hogy ebben a kamarai városban a szabad királyi rang elnyerése előtt is adományoztak polgárjogot, mert több személy neve mellett szerepel a „civis” jelző. A bejegyzések a 17. század végén kezdődnek, és a 18. században is jelen vannak.¹²

³ Szlavónia területén a 17. század végén több bizottság is megjelent, melyek feladata a tulajdonjogviszonyok rendezése, a közigazgatás helyreállítása és az adóköteles népesség összeírása volt. Először 1688-ban a Kollonich Lipót-féle, 1690-ben a Tullio Miglio von Bromberg báró által vezetett bizottság, majd 1698-ban és 1702-ben a Ferdinand Carl Graff Caraffa di Stiglió grófé. Erről többet: Vitek 2004: 19–31; Mažuran 1989; Horbec 2010: 181.

⁴ Mažuran 1989: 15–16.

⁵ Mažuran 1996a: 5–7; Vitek 2004: 19, 22–24, Lovaš 2021: 43.

⁶ Szövege több kiadást is megért, lásd: Farkaš 1997: 159–162, Mažuran 1996a: 12–15.

⁷ Mažuran 1996a: 15.

⁸ Vitek 2005a: 107, 109.

⁹ Mažuran 1996a: 17; Mažuran 2000: 47–52.

¹⁰ Mažuran 1996a: 16–17.

¹¹ A 18. századi eszéki kamarai városok forrásanyagának a zöme megsemmisült a 19. század közepén. Ennek oka, hogy Stojanović Antal polgármester az iratanyagot öreg papírként eladta a helyi mészárosoknak. Vesna Božić–Drljača–Jelaš 2016: 9.

¹² A másik két kamarai város anyakönyveiben nincs hasonló bejegyzés. Így arra lehet következtetni, hogy a szabad királyi városi rang elnyerése előtt polgári státusszal csak a belső városiak rendelkeztek.

A szlavón régióban Eszéknek az oszmánok alóli felszabadítása után, közigazgatási szerepe mellett katonai és védelmi funkciója is felértékelődött, amit az erődítményen végzett majdnem három évtizedes erődítési munkálatok is bizonyítanak. Finanszírozásukat a Habsburg Monarchia intézményei állták, és három szakaszban zajlottak: 1688–1690, 1690–1693 és 1710–1719 között. Az utóbbiban felépültek a hadi célokat szolgáló épületek is, megoldva ezzel a katonák elszállásolásának kérdését.¹³ Az erődítmény megépítése befolyásolta a város térszerkezetét. A városfalakkal övezett Belső Várost elszigetelte a Felső és az Alsó Várostól, aminek következtében ezek a 18. század elején önállósultak. A három kamarai város partikuláris érdekeinek előtérbe helyezése az elkövetkező évtizedekben nagyban megnehezítette a konszenzust az egységes Eszék megteremtésével kapcsolatban.

Az egység felbomlása és a három kamarai város kialakulása

Az erődítmény felépítése előtt a katonaság első feladata a városfalakon kívül, de annak közvetlen közelében élő népesség szétköltöztetése volt, aminek következtében a Belső Város mellett megalakult a Felső és Alsó Város, amelyek a 18. század elején önállósultak. A három kamarai város közigazgatása megegyezett. Élükön a magisztrátus és a városbíró állt, mindhármuk földesura az Udvari Kamara volt. A közöttük megjelenő különbségek a betöltött szerepköreikben, az elnyert privilégiumaikban, illetve lakosságuk etnikai és felekezeti összetételében gyökerezett.

Belső Város

A városfalakkal körbevett Belső Város Eszék leghosszabb múltjával rendelkező városrésze, amely az 1687. évi oszmánok alóli felszabadítás után az adminisztráció, a katonai védelem, az egyház, az egészségügy, az oktatás és a kulturális élet központja

A Belső Városra többek között l.: 1696. május 11-én: „baptizarus est infans Franciscus filius Domini Joannis Christophori Hirsch mercatoris civit et Annae Mariae conjugum”. (Mažuran 1974: 125)

Táblázat formájában bejegyezték, hogy 1784. február 5-én megkeresztelték Blasich Ferenc polgár kereskedő („civis mercator”) úr és felesége, Katalin, született Milics, Antonius nevű fiúgyermekét. Az év április 7-én megkeresztelték Pischoff Antal polgár bognár („civis rotarius” és felesége, Éva Antonius nevű fiát, illetve 1787. január 11-én Schulz Antal polgár kocsmáros („civis caupo”) és felesége, Barbara Anna nevű lányát. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99C-58F7?wc=9R2M-82Z%3A391644801%2C392030301%2C954396501&cc=2040054&i=398>; <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99C-58XR?wc=9R2M-82Z%3A391644801%2C392030301%2C954396501&cc=2040054&i=399> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

¹³Vitek 2005b: 162–163; Mažuran 1996b: 27–31.

volt.¹⁴ Központi szerepköre a régió hadügyeiben is megmutatkozott, mely a katonai hatalom irányítása alatt állt, és az erődítményért felelt. A civil és a katonai igazgatás szétválasztásáig, amely az 1698-as statútumon alapult, a közöttük megjelenő rivalizálás a privilégiumok megszerzésében és gyakorlásában folyamatos összetűzéseket, illetve visszaéléseket eredményezett, ami a 18. század elején is érezhető volt.¹⁵

A határvédelmi funkció negatívan hatott a város térszerkezetére, a népességszám növekedésére, valamint a privilégiumaira. Térben való terjeszkedését ellehetetlenítették a várfalak, ezért a belső városi lakosság megművelendő földterületei a délre fekvő kültelteken, az allódiumon voltak. A német nyelvterületektől érkező bevándorlók letelepedésével ez a terület a 18. század közepén új településsé formálódott. A forrásokban allódiom néven és/vagy *Mayerhof*ként szerepel. Területén kórház és szegényház is működött. Önálló autonómiával nem rendelkezett, mindenben a Belső Városnak volt alárendelve.¹⁶ A katonaság jelenléte korlátozta a vásártartásokat is. Biztonsági okokra hivatkozva elrendelték, hogy ne csak a havi állatvásárokat, de 1712-től a háromnapos éves vásárokat is a városfalakon kívül rendezzék meg. Ezzel a városon belüli vásártartási jog a hetivásárookra korlátozódott.¹⁷

Itt volt Eszék egyetlen plébániája is, amelyben jezsuiták teljesítettek szolgálatot. Ők a felszabadító hadsereggel érkeztek a városba, feladatuk a lakosság pasztorációja volt.¹⁸ Gimnáziumot nyitottak, amely egy időre megszűnt, majd 1765-től folytatta tevékenységét.¹⁹ Velük egyidőben telepedtek le a ferencesek is. Pasztorális tevékenységük mellett szerepük az oktatásban és nyomdászatban is felértékelődött. 1707-ben filozófiai fakultást alapítottak, melyet 1724-ben felváltott a teológia, majd 1735-től már mindkét szakon lehetett tanulni. Kolostoruk 1735-től a szlavóniai nyomdászat központja volt.²⁰

Felső Város

A Felső Város a városfalakon kívüli népesség szétköltöztetésével jött létre. Az 1698. évi statútum értelmében 1702-ig a Belső Várossal közös közigazgatási egységet alkotott.²¹ Önállóságáig két személyt delegált a belsővárosiak külső tanácsába, akik közül az egyik

¹⁴ Lásd: Bösendorfer 1948a: 52.

¹⁵ Vitek 2004: 42.

¹⁶ Mažuran 1996b: 38; Vitek 2004: 45.

¹⁷ Mažuran 1965: 81–82; Mažurana 1996a: 16.

¹⁸ Šuljak 1996: 69. Több forrást is közzétettek, melyek alkalmasak az egyházi élet kutatására. Lásd: Sršan 1993; Sršan 2003; Sršan 2007.

¹⁹ Marijanović 1996: 63.

²⁰ Mažuran 2000: 111.

²¹ Mažuran 1996b: 26.

a város bírója volt.²² Lakossága ennek révén a belső városiakkal egyenjogúnak számított.²³ A forrásokban megjelenő *suburbium* és az *exterior urbs* kifejezések arra engednek következtetni, hogy területére először mint a Belső Város külvárosára tekintettek.²⁴

A közigazgatás önállósulása 1702-ben történt meg, amikor az Udvari Kamara engedélyével saját magisztrátust alapítva, élén a városi bíróval, elkülönült a Belső Várostól.²⁵ A tisztségviselők szolgálatukat a belső városiakéhoz hasonlóan a Kamarai Felügyelőség hozzájárulása után kezdték el. Céljaik között a közterhek csökkentése és újabb privilégiumok megszerzése szerepelt, amelyek vonatkozásában több-kevesebb sikerrel jártak. Feltehetőleg a kamarának fizetendő magas adó állt az 1712. évi szabad királyi városi rang elnyerésére tett kísérlet háttérében, amelyet az udvar elvetett, és a lakosság terhei sem csökkentek, viszont egy évvel később magisztrátusa megkapta az évi két vásártartás jogát.²⁶ Ez összetűzéseket generált a belső városiakkal, akiknek szintén a Felső Város területén kellett megtartaniuk a vásáraikat. Az ügy 1721-ben konszenzussal zárult, melynek értelmében a vásárokat a két város közötti semleges területre helyezték át.²⁷

A Felső Város központi funkciói részben a hadügy és Verőce vármegye közigazgatási feladatainak ellátására korlátozódtak. Területén laktanyát létesítettek.²⁸ A szlavóniai vármegyék 1745. évi helyreállítása után itt volt a székhelye a vármegye alispánjának, bírójának és pénztárnokának. Az 1754. évi parasztfelkelés kitörése következtében, feltehetőleg biztossági okok miatt, 1755-től vármegyeközpont lett.²⁹ A város nem rendelkezett kellő infrastruktúrával e feladat ellátására: a vármegye intézményeinek bérházak adtak otthont, a közgyűléseket pedig különböző helyszíneken hívták össze. A problémát részben 1759-ben sikerült orvosolni a bíróság és a hozzátartozó börtön felépítésével.³⁰

A Felső Város az egyházi igazgatás szempontjából a Belső Város filiája volt egészen 1776-ig, amikor Eszék a djakovári-szeremi püspökség fennhatósága alá került, és az itteni templomot plébániai rangra emelték.³¹ A Szent Péter és Pál-templom, illetve az egyházközség első részletesebb adatait az 1732-es kánoni látogatás feljegyzései dokumentálják, melyben megjegyezték, hogy 1700-tól keresztelési és házassági, 1721-től pedig halotti anyakönyvet is vezetnek.³² Területén egy szerzetesrend tevékenykedett,

²² A felső városi bíró megválasztása egy időben történt a belső városiével. Mažuran 1996a: 15.

²³ Mažuran 1996a: 13, Vitek 2004: 36–37.

²⁴ Mažuran 1974: 61.

²⁵ Vitek 2004: 38.

²⁶ Mažuran 1996b: 33, Vitek 2004: 46.

²⁷ Bösendorfer 1948a: 53; Vitek 2004: 47–48.

²⁸ Sršan 2002: 80.

²⁹ Bösendorfer 1942: 40; Vitek 2004: 150.

³⁰ Bösendorfer 1942: 41–42; Vitek 2004: 150–151.

³¹ Sršan 2007: X.

³² Sršan 1997: 14.

az 1701-től Budáról érkező alamizsnát gyűjtő kapucinusok, akik a felső városiak kérésére két évvel később, 1703-ban telepedtek le.³³

Alsó Város

Mivel az Alsó Várost 1699-ben említették először a forrásokban, ezért az 1698. évi statútumban nem volt róla szó, és a benne megfogalmazott rendeletek az itt élőkre nem vonatkoztak. Ez pozitívan hatott az ortodox lakosság beköltözésére, hiszen a másik két városban tiltották a megtelepedésüket. E terület a Felső Városéhoz hasonlóan a városfalakon kívüli lakosság szétköltöztetésével jött létre. 1704-től önálló magisztrátussal rendelkezett élén a városi bíróval. Jogköre a lokális szintű problémák megoldására korlátozódott.³⁴ Földesura az Udvari Kamara volt.

A Felső és Belső Várostól eltérően az Udvari Kamara a városi bíró személyéről is rendelkezett. Őt 1755-től nemcsak a kompetenciája, hanem etnikai és vallási hovatartozása alapján kellett megválasztani. Mandátuma egy évre szólt. A rendelet háttérben a terület multietnikus és multikonfesszionális jellege állt, egyenlő lehetőséget biztosítva a horvátoknak, németeknek és ortodoxoknak a városi vezetésben, akik évenként váltották egymást.³⁵ Az Alsó Város semmilyen privilégiumban nem részesült, ami részben valószínűleg a Belső és a Felső Városok közös törekvésének eredménye volt, amelyek még 1770-ben is tiltakoztak a vásártartási jog megadása ellen.³⁶

A katolikus igazgatás szempontjából, a Felső Városhoz hasonlóan, a belső városi plébánia filiája volt, majd 1776-ban lett önálló plébánia, melyet Szűz Mária Szent Neve tiszteletére szenteltek fel. Az első püspöki vizitációs feljegyzések 1732/33-ból származnak, melyek többek között az egyházi anyakönyvek korai vezetését hangsúlyozzák. Első bejegyzéseik 1718-ra datálhatók.³⁷ Az ortodox népesség letelepedése szükségessé tette a hitélet kellő gyakorlását is, aminek következtében az Alsó Városban megalapították a Szűz Mária Mennybemenetele-parókiát, majd 1746-ban vallási iskolájuk is megnyitotta kapuját.³⁸ Megalakulásukkal az Alsó Város ténylegesen az ortodox népesség vallási, oktatási és kulturális központja lett.

³³ Sršan 2003: 11, 31.

³⁴ Sršan 2011: 15–16.

³⁵ Bösendorfer 1948b: 258.

³⁶ Sršan 2009a: 21.

³⁷ Sršan 1997: 18.

³⁸ Sršan 2011: 23.

A kamarai városok népességszámának alakulása és jellemzői

Eszék népességadatai az oszmánok alóli felszabadulástól kezdve követhetőek nyomon, viszont a teljes népességszám alakulását nehéz pontosan meghatározni. Az adókiivetés miatt az esetek többségében az összeírások csak a háztartásokra, háztartásfőkre, illetve a háztartásban élő férfi rokonokra terjedtek ki, így a fennmaradt kamarai összeírások adatai kizárólag a kamarai városok lélekszámának becslésére alkalmasak. Eszék első népességadata az 1786. évi II. József-féle összeírásból ismert. Az állami szervek által készített, különböző jellegű összeírások kiegészíthetők a korszak egyházi forrásaival, elsősorban az egyházlátogatások feljegyzéseivel.

Az eddigi kutatások során több kísérlet volt a népességszám rekonstrukciójára, melyek a kamarai összeírásokban szereplő háztartások számát vették kiindulópontnak. A háztartások nagyságát illetően eddig nem volt konszenzus. Mažuran, Ive 7 főre becsülte őket, míg Vitek, Darko 8,44-re. Becsléseik akkor a számukra elérhető adatok alapján helyesek voltak, mert Szlavónia átlagos háztartásnagyságát 7 és 12 fő közé becsülték.³⁹ Ettől eltérően az 1786. és 1814. évi összeírás adatai, amelyben nemcsak a háztartások száma, hanem a városrészenkénti teljes népességszám is szerepel, sokkal kisebb átlagot mutattak. A II. József-féle összeírás szerint az eszékiek átlagosan 4,79 fő háztartásokban éltek, míg az 1814. évi összeírási adatok szerint 5,11 főben.⁴⁰ Szem előtt tartva a település városias jellegét, az adatok valószínűleg a 18. század első felében sem térhettek el nagyon a század második feléből származó értékektől, amit a két *conscriptio* majdnem azonos adatai is alátámasztanak. Ennek értelmében a lakosság a 18. században 5 fő háztartásokban élhetett, ami az eddig feltételezett népességszámadatak újragondolását igényli. A városról fennmaradt háztartás- és népességadatokat az 1. táblázat foglalja össze.

³⁹ Vitek 2004: 58.

⁴⁰ Vö. Lovaš 2021: 95, 118.

összeírás éve	összeírás jellege	Felső Város				Belső Város és Allódiium			Alsó Város		teljes népességszám
		házak száma	háztartások száma	becslés*/ tényleges népességszám	házak száma	házak száma	háztartások száma	becslés*/ tényleges népességszám	háztartások száma	becslés*/ tényleges népességszám	
1698	állami		38	190*	53	265*		30	150*	605	
1702	állami		91	455*	80	400*		126	630*	1485	
1722	állami		255	1275*	63	315*		501	2505*	4095	
1732/33	egyházi			2600		2500			1200 (rkt)	6300 ⁴¹	
1736	állami		433	2165*	74	370*		520	2600*	5135	
1745	állami		139	695*	79	395*		495	2475*	3565	
1753	állami		387	1935*	86	430*		492	2460*	4825	
1754	egyházi			2428		2500			2685	7612 ⁴²	
1761	egyházi			1945		2400			1923 (rkt)	6268 ⁴³	
1762/63	állami		329	1650*	195	975*		497	2485*	5111	
1776	egyházi			3665		840			1818 (rkt)	6323 ⁴⁴	
1786	állami	548	690	3366	185	1285	626	704	3366	8017	

Eszék feltételezett és tényleges népességadatai az állami és az egyházi források alapján (1698–1786)⁴⁵

⁴¹ Az egyházi igazgatás nem különítette el a civil és katonai lakosságot, illetve az alsó városi ortodox lakosság kimaradt a feljegyzésből.

⁴² Az ortodox népességet is feljegyezték, viszont nem különítették el a katonait a belső városi civil lakosságtól.

⁴³ Mint a 40. lábjegyzetben.

⁴⁴ A teljes népességszámból hiányzik az ortodox népesség.

⁴⁵ Erceg 1981: 116, 145, 166.; Viték 2004: 67, 71, 74; Lovas 2021: 95; Sršan 2007: 5, 9, 13, 17, 23, 27, 35, 45, 55, 79, 87; Vö. Viték 2004: 230.

A táblázat adataiból látható, hogy a kamarai összeírások alapján kapott létszámot az egyházi látogatások feljegyzései részben alá tudják támasztani, viszont a bennük szereplő adatok óvatosságra intenek. Egyrészt az egyháziak, az 1754. évi kivételével, csak a római katolikusok lélekszámát dokumentálják, másrészt 1776-ig nem különítették el a Belső Város civil lakosságát a katonáktól, ezért adataik torzítják a város polgári lakosságát.

A város legnagyobb lélekszámú területévé az Alsó Város nőtte ki magát. Ennek oka az volt, hogy minden letelepedési szabály alól mentességet élvezett. Területén egyaránt letelepedhettek katolikusok és ortodoxok. A beköltözések már a 18. század elején megkezdődtek. Az új népesség egy részét ortodoxok alkották, migrációjuk a régió politikai és hadi eseményeivel függött össze. Egy részük a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711), míg a többiek a pozsareváci (1718) és a belgrádi (1739) békeszerződések megkötése után telepedtek le.⁴⁶ Jelenlétüket az összeírások adatai is alátámasztják. A cincár és görög ortodox lakosság beköltözése erősítette a város kereskedelmét is. Egy részük tehetős nagy- és kiskereskedő volt, de kiemelkedő szerepük volt az állatkereskedelemben is. Az utóbbit alapvetően sertés- és marhakereskedelemre alapozták.⁴⁷ Az ortodoxok mellett a városban nagy számban élt helybeli és a szlavóniai falvakból beköltözött horvát, illetve német lakosság is. Az utóbbiak nemcsak a Magyar Királyságból, hanem a Habsburg Monarchia más területeiről is érkeztek.⁴⁸ Az alsó városiak a már említett kereskedelem mellett iparral és mezőgazdasággal is foglalkoztak.⁴⁹

A Felső Város volt a település második legnagyobb lélekszámú kamarai városa. Területén római katolikus, zömmel helyben született horvátok éltek. Kisebb arányban akadtak közöttük olasz és német nyelvterületről érkező bevándorlók is. 1702-től már nem tiltották az ortodoxok letelepedését a városban, ennek ellenére mégsem honosodtak meg ott. Területéhez szántóföldek tartoztak, ezért a népesség egy része mezőgazdaságból élt, a többi pedig az ipar felé fordult.⁵⁰ A lélekszám növekedését két pestisjárvány korlátozta. Az első 1739-ben pusztított a város területén, a másik pedig 1761-ben a város közelében lévő falvakban, amely feltehetőleg lassította a városba történő beköltözéseket.⁵¹

A Belső Város rendelkezett a legkisebb lélekszámmal, hiszen a lakosság gyarapodását, a másik két kamarai várostól eltérően, a városfalak is gátolták. A katonaság jelenlétének köszönhetően ez volt Eszék legnagyobb mértékben multietnikus területe. A belső városiak többségét bevándorlók alkották. Zömük német nyelvterületekről származó iparos

⁴⁶ Bösendorfer 1948a: 65.

⁴⁷ Bösendorfer 1948a: 100.

⁴⁸ Vrbanus 2016: 147; Skenderović 2014: 137–138.

⁴⁹ Vrbanus 2016: 159.

⁵⁰ Vitek 2004: 48; Mažuran 1996b: 24–25, 33.

⁵¹ Vitek 2004: 71.

volt, de akadtak közöttük magyar, morva és cseh területről érkezők is. A városhoz kevés megművelésre alkalmas telek tartozott, ezért a lakosság többsége az ipar és kereskedelem felé fordult, illetve a városi közigazgatásban és a katonaságnál vállalt szolgálatot. Területét kizárólag római katolikusok lakták, lakosság száma a 18. század folyamán nőtt, de az allódiumokon élőkkel együtt sem haladta meg az 1300 főt.⁵²

Az áthidalt különbségek: megszületik az egységes város

A három kamarai város egyesítésének lehetősége 1745-ben merült fel először, a szlavóniai vármegyék helyreállítása során,⁵³ amikor szóba került annak lehetősége, hogy Verőce vármegye tényleges központja Eszék legyen Verőce helyett. Erre nemcsak geostratégiai fekvése, hanem a régióban betöltött funkciói is alkalmassá tették. Jól ismerve a helyi viszonyokat, a kezdeményezés Leopold Anton Franz von Engelshoffentől származott, aki aktív résztvevője volt Szlavónia 1745. évi területi rendezésének.⁵⁴ Ötletét Mária Terézia is támogatta, aki a cél megvalósítása érdekében 1746-ban a vármegyéhez fordult.⁵⁵ Az adminisztráció szempontjából az egyesítésnek nem kellett volna nagyobb gondot okoznia. Mindhárman az Udvari Kamara földesurasága alá tartoztak, közigazgatásuk és magisztrátusaik szerepköre is azonos volt, viszont a köztük fennálló különbségek, amelyek a népességösszetételükben és az elnyert privilégiumok gyakorlásában gyökereztek, 1746-ban áthidalhatatlannak látszottak.⁵⁶

Feltehetőleg a városok között felmerülő különbségek miatt a vármegye a rá bízott egyesítés módjának kidolgozása előtt, az Udvari Kamara útján, írásban kérte ki magisztrátusaik véleményét. Mindhárom város magisztrátusa egyhangúan elvetette, hogy az egységes város megteremtése érdekében elveszítsék az autonómiájukat. A vármegye felülvizsgálta a beadványokat, és a tiltakozásokra hivatkozva a *status quo* megtartását javasolta. Véleményét felterjesztette a Magyar Királyi Helytartótanácshoz, amely elrendelte az ügy újabb felülvizsgálatát, de a kamarai városok másodszor is elvetették az egyesítés lehetőségét. Érveiket a 2. számú táblázat foglalja össze.⁵⁷

⁵² Lovaš 2021: 78–79.

⁵³ Erről többet: Horbec 2010: 177–196.

⁵⁴ <https://hbl.lzmk.hr/clanak/engelshofen-franz-antoni-leopold> (2024. 06. 20.)

⁵⁵ Sršan 2009a: 17; Mažuran 1996b: 34.

⁵⁶ Vitek 2004: 51–52.

⁵⁷ Sršan 2009a: 17.

<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Alsó Város</i>
városok közötti távolság	két város multietnikus és multikonfeszionális jellege	városok közötti távolság, az utak rossz minősége, az évszakok okozta viszontagságok
lokális adminisztráció fontossága – a városi bíró szerepkörének a megtartása	központi szerep megtartása	lokális adminisztráció fontossága – a városi bíró szerepkörének a megtartása
viszályok és nézeteltérések a belső városiakkal	elnyert privilégiumok további gyakorlása	viszályok és nézeteltérések további fokozása a városok között

A három kamarai város érvelése az egyesítésük elvetése érdekében, 1746⁵⁸

A három kamarai város közül csak a belső városiak mutattak némi hajlandóságot az ügy lebonyolítása érdekében. Feltehetőleg úgy vélte a magisztrátus, hogy az egyesítésre mindenképpen sor kerül, ezért már első válaszában jelezte, hogy azt az általuk megfogalmazott feltételekhez kötik. Céljuk nemcsak az elnyert privilégiumok megtartása volt, hanem a két másik várossal szembeni jobb pozíció megszerzése is, amely leginkább a magisztrátus székhelyében, összetételében és a közterhekkel illetően vált nyilvánvalóvá.⁵⁹ Fontos megemlíteni, hogy a városok a második beadványukban már nemcsak egymásra nehezteltek, hanem az Udvari Kamarára is a rájuk háruló földesúri terhek miatt,⁶⁰ amelyek az egyesítés következtében csökkentek ugyan, de a közös érdek az egyéniük mögé szorultak, elvetve az egységes város létrehozásának lehetőségét.

Az 1746. évi, kétszer sikertelennek bizonyult egyesítési kísérlet után Mária Terézia sem volt többé érdekelt e kérdés megoldásában. 1780-ig ezt az állapotot tükrözik a kamarai városok jegyzőkönyvei is. Egyre gyakrabban jelennek meg a kamarai városok vezetőinek megbeszéléseit dokumentáló utalások. Feltehetőleg megelégedve a kamara terheit, melyek ellen már 1746-ban is felszólaltak, a városok tisztségviselői, élükön a városi bírókkal augusztus 3-án találkoztak azzal a céllal, hogy városaik ne csak egyesüljenek, hanem a majdani egységes települést emeljék szabad királyi városi rangra. A tárgyalások során ismét előtérbe kerültek a nézeteltérések, melyek egyik fő oka a vásártartások jogának elnyerése és megtartása volt. Az elsőben az alsó városiak voltak érdekeltek, míg a másodikban a belső és felső városiak.⁶¹

A megbeszélés konszenzussal zárult. A két ülés közötti időszakban a városok feladata észrevételeik és javaslataik összegyűjtése volt, melyekről az augusztus 9-ei ülésen tárgyaltak. A nézeteltéréseket ismét a vásártartási jog váltotta ki: a felső városiak

⁵⁸ Sršan 2009a: 17–20.

⁵⁹ Sršan 2009a: 17–18.

⁶⁰ Sršan 2009a: 18, 19–20.

⁶¹ Sršan 1992: 315.

tiltakoztak a négy éves vásár áthelyezéséről, míg az alsó városiak csak akkor voltak hajlandók lemondani a vásártartási jogukról, ha a már meglévőket a jövőben mindhárom város szempontjából semleges területen rendezik meg. Látva a probléma áthidalhatatlanságát, a belső városi képviselőlet amondó volt, hogy e kérdés megoldását ruházzák át valamely királyi bizottságra. Hozzá tették, hogy ha az alsó városiak vásártartási jogot szereznek, akkor a saját vásáraikat továbbra is a hozzájuk tartozó területen kívánják megtartani.⁶²

A városi képviselőletek közötti, a szabad királyi városi rang elnyerése céljából kezdett tárgyalások négy évig szüneteltek, majd 1784-ben folytatódtak. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a belső városiak az ügy gyorsabb lezárása érdekében az egyesítésükre vonatkozó javaslatot több intézményhez is felterjesztették, többek között a Magyar Királyi Kamarához, a Királyi Tanácshoz, és eljuttatták az uralkodóhoz is.⁶³ 1785-től az állami intézmények is bekapcsolódtak az egyesítési folyamatba, élükön a helytartótanáccsal, amely Jankovics György alispán által szeretett volna információkhoz jutni a kamarai városok egyesítésének hasznáról, illetve káráról. Emiatt az alispán személyesen részt vett a belső városiak 1786. január 30-ai ülésén, de válasz nélkül távozott, mert egyik város se ismerte a másik belső ügyeit és problémáit.⁶⁴ A tisztségviselők szeptember 25-én ismét tárgyaltak a vásártartásról. A belső és alsó városiaknak ekkor sikerült megegyezniük végre arról, hogy az éves vásárokat olyan területre helyezik át, amely mindhármuk érdekeinek megfelel, míg a felső városiak e kérdésben fellebezhettek.⁶⁵ Az egyesítésre 1786. december 2-án került sor, de a szabad királyi városi rang elnyerése nélkül.

Az Eszéki Állami Levéltárban a 18. századi források pusztulása miatt⁶⁶ kevés olyan szálas irat maradt fenn, amelyek a jegyzőkönyvek bejegyzése mellett lehetővé teszik az egyesítés módjának rekonstruálását. A források között mégis megtalálható egy Budán keletkezett, 1786. augusztus 8-áról kelteztetett helytartótanácsi leirat, amelyet Niczky Kristóf és Klobisiczky József írt alá. Arról értesítették a várost, hogy az uralkodó „méltóztatott elhatározni” az egyesítésük módját. Az utasításokat öt pontban fogalmazták meg. Az elsőben elrendelték, hogy az egyesített város magisztrátusának székhelye a Belső Városban legyen. A második pontban meghatározták a városi adminisztrációt és közigazgatást. A város élén a bíró állt, a magisztrátust pedig öt szenátor alkotta. A tisztségviselők meg kellett feleljenek az előírt normáknak, tisztségükben egyenlőknek kellett lenniük, és választás útján kerültek be a testületbe. Munkájukban

⁶² Sršan 1992: 316; Mažuran 1996b: 50.

⁶³ Sršan 1992: 381–382.

⁶⁴ Sršan 1992: 416; Mažuran 1996b: 51.

⁶⁵ Sršan 1992: 416.

⁶⁶ Eszék 18. századi forrásanyaga a 19. században elpusztult, ugyanis a forrásokat Eszék akkori polgármestere, Stojanović Antal öreg papírként eladta a mészárosoknak. Božić–Drljača–Danijel 2016: 9.

magas szintű hivatalnokok segítették őket: egy főjegyző, két aljegyző, egy adószedő és két írnok. A város szolgálatára egy őrmestert, két tizedest, tíz pandúrt, öt éjjeliőrt, két mezőőrt, egy erdőőrt és egy dobost rendeltek.⁶⁷ A harmadik pont a kamarai városok levéltáraitra vonatkozott. A leiratban leszögezték, hogy mindegyikük rendelkezze saját levéltárral. A felső városiban kellett őrizni a heti- és éves vásárok privilégiumleveleit, míg az alsó városiban csak hagyatéki iratok, végrendeletek és protokollumok lehettek. Az utasítás szerint a jegyzőkönyveket egyesíteni kellett, azt követően pedig a Belső Városba szállítani. A negyedik pont a köztelherviselésről rendelkezett. Mivel a kamarai városokban különböző összegű terhek léteztek, az újakat arányosan kellett kivetni, figyelembe véve a lakosság anyagi körülményeit. Az ötödik pont az egyesülés tényleges határnapjait fogalmazta meg.⁶⁸

Az egyesített város jegyzőkönyvi bejegyzéseinek tanúsága szerint a város tisztújítása teljes mértékben az utasítások szerint történt. December 2-án, Jankovich György alispán jelenlétében, megalakult az egyesített Eszék első magisztrátusa. A belső tanács hat tagot számlált: öt tanácstagot és a városi bírót. A város bírójának Blaxich Ferenc belső városi kereskedőt választották, míg a magisztrátusba két felső városi (Ivanosich József cipész és Pussacher Balázs ismeretlen foglalkozású), két alsó városi (Nemesovich József szücs, Grambovan Anasztáz ismeretlen foglalkozású) és egy belső városi (Tenzian Vencel szappankészítő) tanácstag került.⁶⁹ Megválasztásukkal tiszteletben tartották az egyenlőség elvét, ugyanis minden városrész azonos számú képvisellel rendelkezett. A főjegyző a belső városi Moller Márton lett, a pénztárnok pedig egy bizonyos Heiberger.⁷⁰

December 4-én megválasztották a többi tisztségviselőt is. A város két aljegyzője felső (Amon Jakab) és alsó városi (Schälinger András Ferenc) volt. A város őrmesterének Berkich Jakabot, két tizedesének pedig Standinger Mátyást és Posznanovich Jeftót választották. Az Alsó és Felső Város területére négy-négy pandúrt neveztek ki, míg a Belső Városba kettőt, feltehetőleg szem előtt tartva a városrészek nagyságát. A Felső és Alsó Város területén két-két éjjeliőr felelt a rendért, egy pedig feltehetőleg

⁶⁷ HR–DAOS–5, kut. 1/1768.

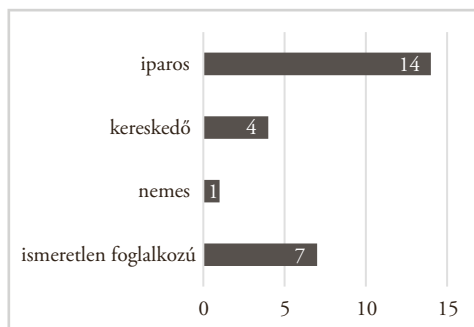
A leiratban minden tisztség mellett, egy mellékelt táblázatban feltüntették a tisztségviselők bérezését: bíró (*judex*) 300 forint, szenátor (*senator*) 200 forint, adószedő (*perceptor*) 150 forint, főjegyző (*ordinarius notarius*) 200 forint, aljegyző (*vicenotarius*) 85 forint, írnok (*cancellista*) 55 forint, őrmester (*vigilarum magister*) 80 forint, tizedes (*decurio*) 70 forint, pandúr (*panduro*) 60 forint, éjjeliőr (*vigiliarum nocturnis*) 30 forint, mezőőr (*campi custodes*) 65 forint, erdőőr (*silvarum custodes*) 30 forint, dobos (*timpano triba*) 20 forint.

⁶⁸ HR–DAOS–5, kut. 1/1786.

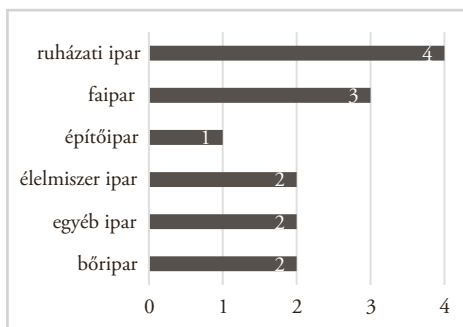
⁶⁹ Két tanácstag foglalkozási adata ismeretlen maradt. Egyikük sem szerepel Eszék 1786. évi körzetleírásában, amelyben név szerint városrészenként fel van tüntetve a városi nemesség is, ami arra utal, hogy a belső tanácsba egyetlen nemest se választottak be.

⁷⁰ Sršan 1996: 23. A tanácstagok foglalkozását ld.: Sršan 2002: 105, 119, 95; Sršan 2000: 638.

a Belső Bárosban.⁷¹ December 18-án megválasztották a 26 tagú külső tanácsot is. A belső városiaknak hat, a felső és alsó városiak tíz-tíz hely jutott.⁷² Eszék 1786. évi körzetleírása tartalmazza a városban lévő iparosok, kereskedők és nemesek névsorát. Általa részben rekonstruálható a külső tanács társadalmi és foglalkozás szerinti el-
különülése, amelyet az 1. számú grafikon mutat be, míg a 2. az egyes iparágon belül
tevékenykedők létszámát foglalja össze.⁷³

A külső tanács tagjainak társadalmi és foglalkozás szerinti eloszlása

Az ipart űzők iparáganként elkülönülése

A fent említett forrás alapján a külső tanács tagjainak társadalmi státuszára való tekintettel csak egy nemest lehetett biztosan beazonosítani: az alsó városi Gvozdanovich Józsefet. Foglalkozási elkülönülésüket illetően többségük iparos volt (53,84%), akiket a kereskedők (15,38%) követtek, míg hét személy adata ismeretlen maradt. Iparágon belüli elkülönülésük azt mutatja, hogy többségük a ruházati (28,57%) és a faiparban (21,42%) tevékenykedett. Foglalkozásukra való tekintettel volt közöttük: szabó, gombkötő, kádár, szűcs, kőműves, pék, serfőző, viaszkészítő és borbély.

A szabad királyi városi rang elnyerésének a körülményei

A városeyesítés csak kiindulópont volt a magisztrátus számára végső célja megvalósításának szempontjából. A város anyagi terhei csökkentek ugyan, de továbbra is az Udvari Kamarának mint földesúrnak volt alárendelve. A város tisztségviselői ezért lehetőség szerint folytatni kívánták az udvarral a szabad királyi városi státusz elnyerésért folyó tárgyalásokat, viszont azok a régióban tapasztalható politikai, had- és járványügyi

⁷¹ Sršan 1996: 23.

⁷² Sršan 1996: 25–26.

⁷³ A grafikonok a Sršan által közzétett forrás alapján készültek. Sršan 2002: 49, 53, 66, 68, 94, 95, 99, 100, 104, 105, 113, 116, 126, 130; Sršan 2000: 622.

helyzet miatt a 18. század végéig szüneteltek. Az újabb Habsburg–oszmán (1788–1798), majd a napóleoni háborúk, a Szerém vármegyei pestis (1795) és felkelések (1807) nem csupán megállították a privilégiumokért folytatott tárgyalásokat, hanem újabb terheket róttak az eszékiekre, akik aktívan részt vettek a krízishelyzetek orvoslásában. Áldozatkészségük nem volt hiábavaló, mert a felsoroltak hozzájárultak a város 1809. évi jogi státuszváltásához, és hangot kaptak a felszabadító oklevélben is.⁷⁴

A magisztrátus jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az eszékiek 1802-től folytatták a tárgyalásokat a szabad királyi városi rangról. Az ügy a belső városi polgárság körében lett ismét aktuális, amelyet a november 23-ai ülésen hoztak fel. A tisztségviselőknek a kiváltságjogok megszerzését az udvar ügynökeivel és referensével kellett megtárgyalniuk. A tárgyalások tényleges kezdete a november 24-ei üléshez köthető, amikor mind a három városrész egyhangúan támogatta a státuszváltást. Döntésüket egy háromtagú delegáció tolmácsolta az udvar számára, bár döntéshozatali joggal nem ruházták fel őket. Szerepük kizárólag az udvari képviselet és a városi tisztségviselők közötti összeköttetésre és információcserére korlátozódott. Hazautazásuk után részletesen be kellett számolniuk a tárgyalások kimeneteléről.⁷⁵

Az ügy ismét két évig szünetelt a napóleoni háborúk miatt. Eszék egyrészt önkénteseket biztosított az uralkodónak, akik Európa különböző frontjain harcoltak a franciák ellen, másrészt pedig francia hadifoglyokat fogadott.⁷⁶ Elszállásolásuk a városi magisztrátusra hárult, amely egyeseket a helyiséghiány miatt a városlakók házaiba költöztetett.⁷⁷ A jó erődítményrendszerrel rendelkező város a császári kincstár és más értéktárgyak menedékhelye lett, amelyeket az udvar vízi úton szállíttatott Eszékre.⁷⁸ A városra zúdult háború okozta terhek csökkenésének következtében, 1804-ben a magisztrátus folytatni tudta a szabad királyi városi rangért folytatott megbeszéléseket. Bizonyoságot téve döntésük komolyságáról, július 5-én úgy határoztak, hogy a városi bíró, Bekes Joannovics Antal és Hermann Mihály, Spoliarich Antal pandúr kíséretében, Bécsbe szállítja a polgárok által összegyűjtött önkéntes pénzadományokat, amelyeket a privilégiumok megvásárlása céljából gyűjtöttek össze.⁷⁹

A megbeszélések ellenére az ügy lezárása még távolinak látszott. Feltehetőleg ezért döntött úgy a magisztrátus, hogy nemcsak saját küldötteit honorálja a privilégiumok megszerzése érdekében tett fáradozásukért, hanem az ügyben megbízott udvari ügynököket is. Az udvart von Schikmayer képviselte, akinek a magisztrátus egyszeri 1500 forintnyi összeget fizetett ki azzal a megjegyzéssel, hogy Bécsbe utazásai soránapidíjat

⁷⁴ Grubišić 2010: 78, 80.

⁷⁵ Sršan 2000: 349.

⁷⁶ Lovaš 2021: 65.

⁷⁷ Sršan 1993: 116–117.

⁷⁸ Božić–Drljača–Jelaš 2016:11.

⁷⁹ Sršan 2000: 421.

is biztosítanak neki.⁸⁰ Az ügynököt ügyük gyorsabb lezárása érdekében szeptember 26-án is meglátogatta az eszéki delegáció Budán.⁸¹ Komolyabb előrelépésekre egy évvel később került sor, amikor a magisztrátus megkapta az ágens által összeállított hétpon-
tos javaslatot, amely különböző ügyeket foglalt magában: kiváltságok díja, amelyek finanszírozásának feladata a magisztrátusra hárult; a három városrész vásártartási joga, a határvonalak megváltoztatása, a zsidók és más nem katolikus felekezetűek megtűrése, a várterület fenntartásának költségei.⁸²

A felsoroltak közül a kiváltságokért fizetendő díj terhelte legjobban a magisztrátust. Annak ellenére, hogy a díjszabályozásról még nem értesítették, augusztus 13-án, egy hónappal Schickmayer javaslatainak megtárgyalása után a városi vezetés olyan döntést hozott, miszerint a polgárságnak is részt kell vennie a teherviselésben, és a külső források biztosítását sem vetette el.⁸³ Eszerint a város nem rendelkezett kellő önálló anyagi forrással privilégiumai megvásárlásához. Az összegről végül 1807-ben értesítették a várost. Eszék kiváltságjogai 183.723 forintba és 20 krajcárba kerültek, de a teljes kifizetendő összeg 214.446 forint és 20 krajcárra nőtt, ugyanis az udvar hozzászámolt egy jelentős összegű elmaradást is. A magisztrátus nem tiltakozott a magas összeg ellen, mert hamarosan delegációt küldtek Bécsbe az ügy mielőbbi lezárása érdekében. A jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a város 1808-ban zárta le a tárgyalásokat. Újból honorálták az ügyben illetékes személyeket, viszont szeptember 13-án a városi bíró Joannovich Antal Lekics Illés kíséretében Bécsbe utazott, hogy befizesse a felszabadító dokumentumok díjait.⁸⁴ Az ügy végül 1809. március 24-én zárult le, amikor I. Ferenc aláírta a rangemelő okmányt.⁸⁵

A felsoroltak alapján Eszék is a régió azon szabad királyi városai közé sorolható, akinek a státuszváltása nem bizonyult egyszerű feladatnak. Pécssett ezt a város földesura, Klimó György püspök ellenezte,⁸⁶ és csak halálát (1780) követően kapta meg a település, míg Szabadka privilégiumlevelének kiadását az Udvari Kamara hátráltatta a városi pénztárban felhalmozódott adósság miatt (1779).⁸⁷ Szlavónia egyetlen szabad királyi városának, Pozsegának sem volt egyszerű megszereznie a privilégiumokat. Kérelmét 1748-ban nyújtotta be. Mária Terézia 1759-ben kikérte a város véleményét az egyesítésről, és érdekelt, hogy ki tudja-e fizetni a kiváltságokért lerovandó díjat. Ekkor Delimanić József, Thauszy Ferenc zágrábi püspök képviselője szólalt fel az ügy ellen a városban lévő püspöki ingatlan privilégiumai miatt. A város az ügy érdekében

⁸⁰ Sršan 2000: 460.

⁸¹ Sršan 2000: 457.

⁸² Sršan 2000: 505–506.

⁸³ Sršan 2000: 512.

⁸⁴ Sršan 2000: 564, 588.

⁸⁵ Grubišić 2010: 7.

⁸⁶ Bővebben: Gözsy 2021: 65–82; Gözsy 2019:1167–1188.

⁸⁷ Csizmadia 1982: 31.

két delegációt is küldött Bécsbe. Először 1759-ben, majd 1761-ben, de csak 1765-ben sikerült elnyernie a szabad királyi városi rangot.⁸⁸

A város első magisztrátusa és választott közössége

1809-ban Eszék bekerült a Horvát-Magyar Királyság szabad királyi városainak sorába, elnyerve minden őt illető privilégiumot.⁸⁹ Horvátországnak és Szlavóniának ezzel összesen hét szabad királyi városa lett. A horvát vármegyékben Zágráb, Varasd, Károlyváros, Kapronca és Körös, míg a szlavóniaiakban Pozsega és Eszék. Az utolsó beiktatási ünnepségre augusztus 28-án került sor, a közigazgatás restaurációjára és a városi tisztségviselők megválasztására pedig egy nappal később, gróf Székely Majláth József királyi biztos jelenlétében, akinek beszámolója az egyetlen olyan forrás, amely részletesen kitér az eseményre. A privilégiumlevél értelmében Eszék magisztrátusát hét személy alkotta: hat szenátor és a városi bíró. Az 1786-os utasítástól eltérően, a tisztségviselők és hivatalnokok megválasztásában a városrészek közötti egyenlőség már nem szerepelt ugyan kikötésként, de a gyakorlatban továbbra is élt. Három szenátor, Fatz József, Moller Martin és Csavrak Sándor (aki egyidejűleg városkapitány is volt) belső városiak, Joanovics Antal és Kermptics József pedig alsó városiak voltak. Vrabec Lajos szenátor származási helye ismeretlen, de feltételezhetően felső városi lehetett. A város bírója a felső városi Baranyay János nemes lett.⁹⁰ Munkájukat különböző magas és alacsony szintű hivatalnokok segítették.

A szenátoroktól eltérően a városi bírót nem választották, hanem példás magatartására és eddigi szolgálatára hivatkozva (Verőce vármegye főjegyzője volt) ajánlották erre a posztra, amire Majláth is részletesen kitért.⁹¹ A városi vezetők felekezeti hovatartozását illetően az tapasztalható, hogy közöttük hat római katolikus és egy ortodox volt. Eszékkel egyenlő számú szenátora volt Pozsegának és Károlyvárosnak is, míg Gradecnek nyolc, Pécsnek tíz,⁹² Újvidéknek pedig tizenkettő.⁹³ Eszékhez hasonlóan Újvidéken a város tisztségviselői lehettek görögkatolikusok és ortodoxok is, míg az előbb említett négy város esetében kizárólag római katolikusok.⁹⁴ A privilégiumlevél rendelt egy 40 tagú választott közösséget is, élén a szószólóval.⁹⁵ A felszabadító oklevél

⁸⁸ Kempf 1910: 345–347.

⁸⁹ A témát magyar történészek is kutatták. Lásd: Heka 2013.

⁹⁰ Lovaš–Jelaš 2020: 197–200.

⁹¹ Sršan 2009c: 39–40.

⁹² László–Tímár 1981: 43.

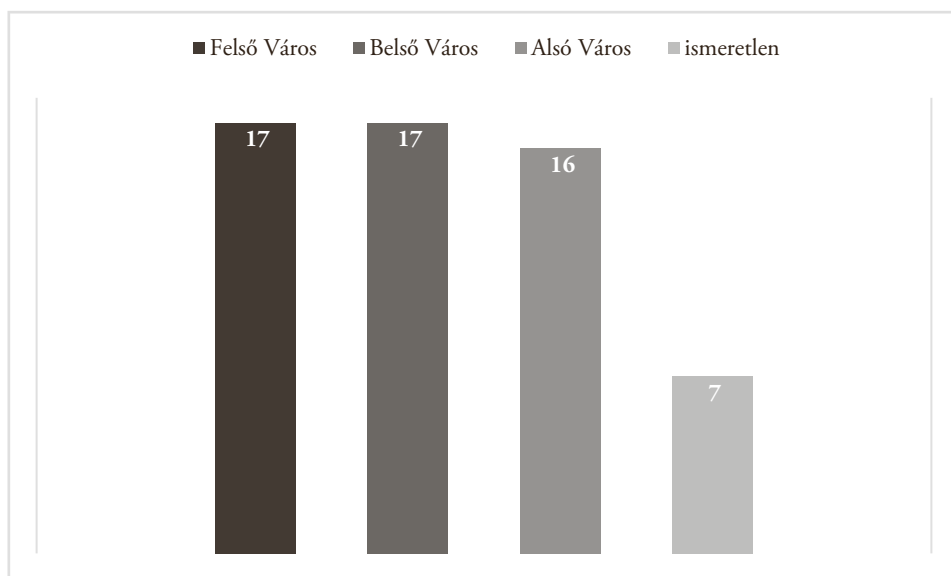
⁹³ László–Tímár 1981: 43; Kempf 1910: 348; Érdujhelyi 1984: 450; Lovaš–Jelaš 2020: 186; Lovaš–Kolesarić 2024: 111.

⁹⁴ Kempf 1910: 351; Sándor–Tímár 1981: 43; Grubišić 2010: 90.

⁹⁵ Grubišić 2010: 88.

ennek összetételéről nem rendelkezett ugyan, Majláth a jelentésében megjegyezte, hogy a Magyar Királyi Helytartótanács utasítása szerint a választott közösséget harminc római katolikusnak és tíz ortodoxnak kell alkotnia, ami megegyezett a város lakosságának felekezeti megoszlásával.⁹⁶ Eszéktől eltérően Pécs multietnikus jellege a szószólók személyében mutatkozott meg. A 90 tagú választott közösség élén három *tribunus plebis* állt, mindegyikük saját közössége érdekeit képviselte. Egy a magyarokét, egy a horvátokét, egy pedig a németekét.⁹⁷ Eszéken a tisztújításra a privilégiumlevél 5. pontja értelmében az Udvari Kamara hozzájárulásával háromévente, december 31-én került sor. A választások a királyi biztos felügyeletével zajlottak. Minden egyes hely betöltésére három személy pályázott.⁹⁸

Eszék első városi vezetése összesen 57 tagot számlált. Heten a magisztrátus, negyvenen a választott közösség tagjai, kilencen pedig magas rangú városi hivatalnokok voltak (főjegyző, aljegyző, ügyvéd, főkamrás, alkamrás, az őrség előljárója, börtönőr, földbíró, gyámhivatalnok). Származásukból (ld. a 3. grafikont) az a következtetés vonható le, hogy megválasztásuknál tiszteletben tartották a városrészek egyenlőségét, mert a tisztségviselők és hivatalnokok aránya a városrészek között majdnem egyenlő arányban oszlott el.

A városi vezetőség eloszlása lakóhelyükre való tekintettel városrészenként⁹⁹

⁹⁶ Sršan 2009c: 38.

⁹⁷ Csizmadia 1982: 34.

⁹⁸ Grubišić 2010: 90; Lovas–Kolesarić 2024: 112.

⁹⁹ Lovas–Jelaš 2020: 203–204.

A fennmaradt egyéni adatoknak köszönhetően Eszék szabad királyi város első vezetéséről megállapítható néhány általános társadalmi-demográfiai jellegzetesség. A városi vezetést 50 közrendű polgár (87,71%) (50 személy) és 6 polgárjoggal rendelkező nemes (10,53%) alkotta, míg egy személy adata (1,75%) ismeretlen maradt.¹⁰⁰ A nemesek aránya a városi vezetésben a többi szabad királyi városhoz viszonyítva alacsony maradt. Ez arra utalhat, hogy Eszéken nem volt érvényben olyan egyesség, amely a kötelezően megválasztandó nemesek számára vonatkozott volna.¹⁰¹ Felekezeti hovatartozásukat tekintve $\frac{3}{4}$ -ük római katolikus, $\frac{1}{4}$ -ük ortodox volt, amit az 1814-es népességösszeírási adatok is alátámasztanak.¹⁰² Egy személynél ez az adat ismeretlen. Származásukra való tekintettel, amely adat az eszéki polgárkönyvből rekonstruálható,¹⁰³ többségük, azaz 35 polgár helyben született volt (20 szlavón [35,09] és 15 eszéki [26,32%]), viszont a városigazgatás nyitva állt a külföldiek előtt is. Többségük, azaz nyolcan német nyelvterületről származó polgárjoggal rendelkezők voltak, közülük: 5 osztrák (8,77 %), 2 német (3,51 %), 1 sziléziai (1,75%). Kisebbségben akadt közöttük 5 magyar (8,77%), 2 cseh (3,51%), 2 morva (3,51%) és 2 horvát (3,51%) területekről érkező, polgárjoggal rendelkező bevándorló. Három személy származási adatai ismeretlenek.¹⁰⁴ Foglalkozás tekintetében megegyezett az iparosok (19) és a kereskedők (19) száma (mindkettőjük aránya 33,33% volt). Őket a honoráciorok és hivatalnokok – 16 fő (28,07%) –, illetve a mezőgazdaságban tevékenykedők – 1 fő (1,75%) – követték, míg két személy foglalkozása ismeretlen maradt.¹⁰⁵

Összegzés

Eszék fejlődése az oszmán uralom alóli felszabadítása utánra tehető, és legjobban a 18. második felében érezte hatását, aminek háttérében a város többszörös funkciói álltak. A katonai jelenlét és a védelmi funkció felértékelődésével, illetve az erődítmény felépítésével az egységes város felbomlott, és a 18. század első évtizedétől három önálló kamarai város formálódott a területén, melyek földesura az Udvari Kamara volt. Önállósulásuk következtében különböző privilégiumokban részesültek, és eltérő volt a népességük összetétele is. A bevándorlásoknak köszönhetően, melyek zömét német, ortodox és a környező szlavón falvakból betelepült horvát népesség alkotta,

¹⁰⁰ Lovaš–Jelaš 2020: 190–191.

¹⁰¹ Ilyen kötelezettség fennállt pl. Szabadkán, ahol a nemesek és a városi tanács 1798. évi szerződése értelmében a 12 tanácstag hely közül, 4-et a nemesek töltöttek be. Oszetzky 1935: 62.

¹⁰² Vö. Lovaš 2021: 138.

¹⁰³ Az eszéki polgárokról lásd: Sršan 2009b: 117–126; Lovaš 2019: 129–158, Lovaš 2020: 9–187, Lovaš 2023: 121–136.

¹⁰⁴ Lovaš–Jelaš 2020: 194.

¹⁰⁵ Lovaš–Jelaš 2020: 195.

Eszék nemcsak Verőce vármegye, hanem az akkori Horvát-Dalmát-Szlavón Királyság legnagyobb népességszámú településévé nőtte ki magát. A katonai jelenlét tovább színesítette a város multietnikus jellegét.

A magas népességkoncentráció következtében fontos kereskedelmi és ipari központ lett. A három kamarai város egyéni érdekeinek következtében Eszék egyesítésére csak 1786-ban került sor. A szabad királyi városi rangot 1809-ben szerezte meg, amelyet részben a korszak háborús és politikai helyzete is befolyásolt. A városi igazgatás társadalmi és demográfiai elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy a városeejesítés és a szabad királyi városi rang elnyerése ellenére a három részre való tagoltság elve továbbra is élt az eszékiekben, hiszen nemcsak a tisztségviselők és hivatalnokok megválasztásában volt fontos szerepe, hanem a különböző típusú összeírások is városrészenként készültek.

FORRÁSOK

Državni arhiv u Osijeku [Eszéki Állami Levéltár]

HR-DAOS-5. Fond Komorska ujedinjena Općina Osijeka (Cammerral Stadt Esseg) - Osijek (1786-1809); 1786/1809. kutija 1/1786.

Grubišić, Ante (szerk.): *Diploma Elibertationis Liberae Regiaque Civitatis Essekiensis*. Eszék.

Lovaš, Eldina (szerk.) 2020: *Gradani slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850.* (Gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 27). Eszék.

Mažuran, Ive 1965: *Najstariji zapisnik Općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine*. Eszék.

Mažuran, Ive 1989: *Izvuešće Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*. Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk. és ford.) 1997: *Kanonske vizitacije Osijeka 1732. – 1761.* Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk. és ford.) 2007: *Visitaciones Canonicae. Kanonske vizitacije knj. V. Osijek i okolica 1732. – 1833.* Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk.) 1992: *Zapisnik Općine Osijek – Tvrđa od 1770. do 1786. godine* (Građa za povijest Osijeka i Slavonije, knj. VIII). Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk.) 1996: *Zapisnici Općine Osijek. Prothocollum des Stadt-Raths zu Esseg 1786. – 1794.* (Građa za povijest Osijeka i Hrvatske, knj. IX). Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk.) 2000: *Zapisnici Općine Osijek. Prothocollum des Stadt-Raths zu Esseg 1794. – 1809.* (Gradivo za povijest Osijeka i Hrvatske knj. XI). Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk.) 2003: *Gradivo iz bečkog samostana*. Zágráb-Eszék.

Sršan, Stjepan (szerk.) 2011: *Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742. – 1759. godine* (Građa za povijest Osijeka i Slavonije, knj. XXIII). Eszék.

Lovaš Eldina: *Viribus unitis: Eszék útja a szabad királyi városi rang elnyeréséig*

Sršan, Stjepan 1993: *Osječki ljetopis 1686. – 1945.* Eszék.

Sršan, Stjepan 2002: *Kotor Osijek 1786. godine* (Građa za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 13). Eszék.

Sršan, Stjepan 2009c: *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.* Eszék.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Božić-Drljača, Vesna – Jelaš, Danijel 2016: *Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850. Sumarni inventar.* Eszék.

Bösendorfer, Josip 1942: *Structura novae Domus Curalis. Zidanje nove županijske palače 1834. – 46. Osječki zbornik 1.* 37–44.

Bösendorfer, Josip 1948a: Pravoslavni element kao sekundarni faktor oblikovanja građanskog staleža u Osijeku. *Osječki zbornik 2–3.* 48–101.

Bösendorfer, Josip 1948b: Što znademo o prvim sucima (judices, Richter) u komorskom Osijeku?. *Osječki zbornik 2–3.* 255–258.

Csizmadia Andor 1982: Pécs városjoga a város felszabadulásakor. In: Sándor László (szerk.): *Tanulmányok Pécs város történetéből. Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. várostörténeti konferencia előadásai 1980. november 14.* Pécs, 30–42.

Erceg, Ivan 1981: Passardijev popis stanovništva i njegovih obveza u Osijeku. *Acta historicoeconomica Iugoslaviae (8) 1.* 109–166.

Érdújhelyi Menyhért 1984: *Újvidék története.* Újvidék.

Farkaš, Dubravka 1997: Prvi statut grada Osijeka 1698. godine. *Glasnik arhiva Slavnije i Baranje 4.* 157–169.

Gőzsy Zoltán 2019: A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején. Klimó György püspök és főispán. *Századok (153) 6.* 1167–1188.

Gőzsy Zoltán 2021: A szabad királyi városi rangra emelkedési törekvések forrásainak értelmezési kérdései a 18. századi Pécs és Szigetvár példáján. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv,* 65–82.

Heka László 2013: Eszék szabad királyi város 1809. évi privilégiumlevele. *Acta Universitatis Szegediensis : acta juridica et politica (75).* 273–288.

Kempf, Julije 1910: *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi iz povijesti slob. i kr. grada Požege.* Požega.

Lovaš, Eldina – Jelaš, Danijel 2020: Članovi uprave Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. godine. *Arhivski vjesnik (63) 1.* 179–206.
<https://doi.org/10.36506/av.63.7>

Lovaš, Eldina – Kolesarić, Petra 2024: Kontinuitet ili diskontinuitet? Gradska uprava slobodnog i kraljevskog grada Osijeka između 1809. i 1814. In: Rajković Pejić, Ana

- Tomas, Domagoj (szerk.): *Lokalna vlast i samouprava u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje* (zbornik radova znanstvenog skupa). Slavonski Brod – Eszék, 107–124.
- Lovaš, Eldina 2019: Osječko građanstvo u Upisniku građana od stjecanja slobodnog i kraljevskog statusa do prvog popisa neplemenitog stanovništva (1809. – 1814.). *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* (19) 1. 129–158.
[https://doi.org/10.22586/ss.19\(2019\).1.5](https://doi.org/10.22586/ss.19(2019).1.5)
- Lovaš, Eldina 2021: *Eszék társadalma az 1814. évi népességösszeírásban* (doktori értekezés), Pécs.
- Lovaš, Eldina 2023: Doseljenici iz zemalja njemačkog govornog područja u osječkom Upisniku građana. *Godišnjak njemačke zajednice/DG Jahrbuch* 30, 121–136.
- Marijanović, Stanislav 1996: Književno središte. In: In: Mažuran, Ive (szerk.): *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Eszék, 54–68.
- Mažuran Ive 1974: *Stanovništvo Osijeka 1693 – 1703*. Eszék.
- Mažuran, Ive 1996a: Osijek prvih godina nakon osmanske vladavine. In: Mažuran, Ive (szerk.): *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Eszék, 3–18.
- Mažuran, Ive 1996b: Osijek u 18. stoljeću. In: Mažuran, Ive (szerk.): *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Eszék, 19–53.
- Oszetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest.
- Sándor László – Timár György 1981: Pécs város 1780. évi szabad királyi oklevele. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei Levéltár évkönyve*. Pécs, 13–58.
- Skenderović, Robert 2016: Demografska kretanja, migracije i bračne veze u osječkom Donjem gradu tijekom 18. stoljeća. In: Hasenay, Damir (szerk.): *300 godina župne crkve Preslavnoga Imena Marijina. 300 godina povijesti Donjega grada* (zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 300 godine crkve Preslavnoga Imena Marijina u Osijeku). Eszék – Slavonski Brod, 129–144.
- Sršan, Stjepan 2009a: Kako je Osijek 1809. godine postao slobodan i kraljevski grad. *Glasnik arhiva Slavnije i Baranje* 10. 15–34.
- Sršan, Stjepan 2009b: Građanstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945. *Glasnik arhiva Slavnije i Baranje* 10. 117–126.
- Šuljak, Andrija 1996: Katolička crkva u oslobođenom Osijeku. In: Mažuran, Ive (szerk.): *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Eszék, 69–79.
- Szita László 1991: Oslobođenje Slavonije i Osijeka od Turaka. *Glasnik arhiva Slavnije i Baranje* 1. 189–205. Mažuran, Ive 2000: *Grad i tvrđava Osijek*. Eszék.
- Vitek, Darko 2004: *Osijek u XVIII. stoljeću – od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada* (doktori értekezés). Zágráb.

- Vitek, Darko 2005a: U pozadini izgradnje osječke tvrđe. *Povijesni prilozi (24)* 28. 161–172.
- Vitek, Darko 2005b: Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest (5)* 1. 99–114.
- Vrbanus, Milan 2016: Društveno–ekonomska analiza popisa osječkog Donjeg grada 1702. – 1762. In: Hasenay, Damir (szerk.): *300 godina župne crkve Preslavnoga Imena Marijina. 300 godina povijesti Donjega grada* (zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 300 godine crkve Preslavnoga Imena Marijina u Osijeku). Eszék – Slavonski Brod, 145–188.
- <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99C-58F7?wc=9R2M-82Z%3A391644801%2C392030301%2C954396501&cc=2040054&i=398> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)
- <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G99C-58XR?wc=9R2M-82Z%3A391644801%2C392030301%2C954396501&cc=2040054&i=399> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)
- <https://hbl.lzmk.hr/clanak/engelshofen-franz-antoni-leopold> (utolsó letöltés: 2024. június 20.)

Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolata a püspökség megalapítása utáni első évtizedekben

CSELENKÓ BORBÁLA

Abstract. Szombathely and the Relationship between Bishop and Landlord in the First Decades after the Establishment of the Diocese. The period of Szombathely's first bishop, János Szily, holds significant representational value in understanding the relationship between Szombathely and its later landlords. On one hand, it was the most productive period in the 70 years following the diocese's establishment in terms of construction and institutional foundation. On the other hand, under Szily's leadership, the boundaries were established that would, if respected, ensure a positive—or at least peaceful—relationship between the market town and its landlords. These boundaries, however, were formed only through minor and major conflicts and negotiations.

The disputes between János Szily and the town served as an excellent platform for both parties to assert and demonstrate their own powers and jurisdictions. These disagreements seem to have tested the limits of how far each party could go, acting as trials of strength for the town's and the landlord's capacities to assert their interests. By the late 18th century, Szombathely's infrastructural and economic development unfolded in the shadow of an increasingly active manorial economy and administration, representing the power of the landlords.

This study not only summarizes these conflicts but also highlights their long-term impacts, examining how the struggles between Bishop Szily and the town shaped the relationship between Szombathely and future bishops.

Keywords: Szombathely, market town, ecclesiastical landlord, 18th century, manorial economy

Szombathely és földesura kapcsolatának témájában már két kiváló tanulmány is született, az egyik Bácskai Vera, a másik Kóta Péter tollából.¹ Mindkettő Szombathely első püspöke, Szily János és a mezőváros kapcsolatát, viszályait tárgyalja. Nem véletlenül,

¹ Kóta 1999; Bácskai 2010.

hiszen Szily János püspökségének 22 éve reprezentatív jelentőséggel bír Szombathely és későbbi földesurai kapcsolatát tekintve is. Egyrészt az építkezéseket és intézményalapításokat illetően ez volt az alapítást követő 70 év legtermékenyebb időszaka, másrészt Szily alatt alakultak ki azok a határvonalak, amelyek betartásával a jó, de legalábbis békés kapcsolat a mezőváros és földesurai között fenntartható volt. E határok azonban csak kisebb-nagyobb konfliktusok, egyezkedések révén, azok eredményeként alakulhattak ki. Szily János és városa között felmerülő viták kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy mindkét fél a maga hatáskörét, jogkörét megmutassa, reprezentálja. Úgy tűnik, mintha ezen nézeteltérések alkalmával azt próbálták volna ki, hogy meddig, milyen határig mehetnek el. E konfliktusok így nemegyszer erőpróbái voltak a város és földesura érdekérvényesítő képességének. Megoldásuk pedig precedenst teremthetett hasonló jellegű viták esetén. Mindkét tanulmány középpontját így a mezővárosi autonómiát érintő konfliktusok jelentik, amelyek valóban a püspök-földesúr és Szombathely fő kapcsolatformáló tényezői voltak. Jelen tanulmány e konfliktusok összegző bemutatása mellett megpróbálja kihangsúlyozni egyrészt e viták későbbi időszakot meghatározó hatását, következményeit, azaz hogy Szily püspök várossal folytatott küzdelme hogyan határozta meg utódainak Szombathellyel való kapcsolatát; másrészt új elemként hozzatni, hogy az uradalmi gazdálkodás miként hatott e kapcsolat alakulására, mi és milyen mértékű volt Szombathely szerepe a szombathelyi uradalom gazdálkodásában.

A szombathelyi püspökség alapítását megelőzően, a 18. század közepétől Szombathely a magyarországi mezővárosok megszokott életét élte. A városi tanács örködött a főleg gazdálkodásból élő népesség termelésének biztonsága felett: védte a város legelőit a szomszédos települések lakóinak határsértéseitől, évente kijelölte a tilosokat, és előírta a kíméletes erdőhasználatot. A lakosság érdekeit szem előtt tartva hozta intézkedéseit az iparcikkellátás területén, nemegyszer a céhek érdekei ellenére is. E csendesnek tűnő mindennapi életet legfeljebb csak egy-egy természeti katasztrófa zavarta meg.

Az egyetlen kedélyeket felkavaró s a város életét hosszú időre meghatározó, nem természeti esemény a szombathelyi püspökség alapítását megelőzően az akkori földesúrral, Zichy Ferenc (1743–1783) győri püspökkel 1747-ben kezdett s csaknem két évtizeden át folytatott per volt, amely 1764-ben Szombathely számára kedvezőtlen kúriai ítélettel zárult. Ez, majd az ezt követő 1769-ben befejezett úriszéki per számos korábbi szabadságától és kedvezményétől megfosztotta a várost: cenzusa a duplájára emelkedett, italmérési jogának négy hónapra korlátozása megmaradt, és a város elvesztette mézszárszéktartási privilégiumát. Bíráikat pedig ezentúl csak a földesúr jelöltjei közül választhatták.² Ugyanakkor Szombathely az egy összegben fizetett cenzus miatt, de főleg bíraskodási szabadságának megőrzése révén továbbra is nagy autonómiával rendelkezett ügyeinek intézésében.

² MNL VaML V.102.i.dd.

A város és polgárainak életében az 1777-es esztendő egy új időszak kezdetét jelentette. Mária Terézia királynő Szombathelyt – nyilvánvalóan figyelembe véve annak vármegyei és káptalani központi szerepét.³ – az újonnan alapított egyházmegye központjává tette, a mezővárost és a körülötte lévő falvak nagy részét pedig az új püspöknek adta javadalomként, így a mezőváros egyszerre vált állandó földesúri és egyházmegyei székhellyé, ami – a közvetlen földesúri kontroll ellenére is – megnyitotta az utat a város gyors fejlődése előtt.

Szombathely ugyan már 1777 előtt kiemelkedett a környékbeli mezővárosok sorából, és fontos kereskedelmi központ lett, a városiasságnak azonban igen kevés paraméterével rendelkezett. Lakossága 2000 fő körül mozgott,⁴ településképe pedig csak az 1777 után meginduló egyházmegyei építkezéseknek köszönhetően kezdett városias külsőt ölteni, amikor Szily püspök – a barokk jegyében zajló – építkezéseinek köszönhetően a városkép az 1777 előtti állapotokhoz képest minőségi átalakuláson ment keresztül.

A vasi megyeszékhely az egyházmegye megalapítása előtt a 18. században a piacközpontúságot tekintve is stagnáló településnek tűnt. Vas megye legnagyobb vonzasközpontja ekkor még Kőszeg volt, míg Szombathely ekkor – Pinkafő, Németújvár, Rohonc és Szentgotthárd társaságában – még csak közepes erősségű vonzást gyakorolt vidékére. A vasi megyeszékhely 1777 utáni fejlődését mutatja, hogy a 19. század elejére vonzásterületének nagysága tekintetében már messze megelőzte Kőszeget, és nagyrészt elhódította a fent felsorolt piacközpontok vásárlóközönségét is.⁵ Az 1830-as évekre már a térség fő felvevőpiaca, iparcikk- és nyersanyagellátója lett. A 19. század közepére Nyugat-Magyarország egyik legfontosabb kereskedelmi központjává vált.⁶

Szombathely város fent leírt fejlődése az uradalmi gazdálkodás és igazgatás, azaz a földesúri hatalom árnyékában ment végbe. A mezőváros privilégális helyzete ellenére is a földesúri regálék és adók révén részévé vált az uradalmi gazdálkodásnak, amely nemcsak a majorsági gazdálkodást jelentette, hanem a földesúri adók beszedését s az azokkal való gazdálkodást is. De az uradalmi igazgatás keretein sem maradt kívül, hiszen a földesúri jelöltek közül választott bírái révén nem volt teljesen mentes a földesúri befolyástól, mindeközben azonban a város és polgársága közvetlen haszonélvezője és motorja volt az egyházmegyei építkezések, intézményi alapítások által generált fejlődésnek.

Szombathely egyházmegyei központtá való kiépítése nem egyik napról a másikra történt, hanem hosszú, több évtizedes pereskedésekkel, panaszokkal, visszaélésekkel, együttműködéssel és természetesen kompromisszumokkal tarkított és irányított

³ Erről bővebben: Cselenkó 2013: 349–356.

⁴ Az 1780-as Szily János-féle egyházlátogatási jegyzőkönyvben 1780 főt írtak. Még a hozzácsatolt s 1780-ban kb. 700 főt számláló Szentmáron és Óperint községekkel együtt sem érte el a 3000 főt. SzEL PL I.3.D. Szily-féle can. vis. 12. köt. 111.

⁵ Bácskai-Nagy 1984: 83–84.

⁶ Melega 2012: 37; Bácskai 1988: 22, 25, 30, 48–51, 197; Tilcsik 2003: 111–125.

folyamat eredménye volt. A 18. század közepéig a Szombathely polgársága és mindenkorai földesura közötti összeütközések többsége gazdasági érdekellentétekből fakadt. A 18. századi Zichy-pert lezáró kúriai ítéletet követően, így a szombathelyi egyházmegyei időszakban is azonban már többnyire csak kisebb gazdasági vitákkal, kihágásokkal találkozunk, a konfliktusok súlypontja egyre inkább igazgatási tere tevéődött át. Ez magyarázható az erős polgári öntudattal rendelkező mezőváros autonómiavédelmével és ezen időszakban kiélesedő, egyre erősebb függetlenedési törekvéseivel.

A városi közösség, illetve a városi közösséget képviselő és igazgató tanács – a szabad királyi városokéhoz hasonlítható mértékű – öntudatát és autonómiavédelmét, valamint a 18. századra felerősödő függetlenségi törekvéseit egyszerre tulajdoníthatjuk a tanács-testület nemesi összetételének, valamint a város évszázadok alatt kialakult privilégiális helyzetének. Az a tény ugyanis, hogy a város igazgatási ügyeit (ingatlanügyek, betelepítés, polgárjog, céhek ügyei stb.) saját maga által választott tisztviselőkkel intézhette, s az elkövetett vétségek ügyében is csak néhány súlyosabb (pl. gyilkosság, lopás) bűncselekmény esetében kellett a város polgárainak az úriszéken megjelenniük, továbbá az, hogy a szolgáltatásaikat egy összegben fizethették földesuruknak, jelentősen lazította a földesúr-jobbágy közötti függőségi viszonyt, és megteremtette a kereteket a város gazdasági fejlődése számára. A nemesség nagyszámú jelenléte a városban és a tanácsban pedig súlyt adott minden jogvédő és érdekérvényesítő kezdeményezésnek. Szombathely mereven ragaszkodott nemcsak szerződésbe foglalt, a Zichy-féle pert lezáró kúriai ítéletben megerősített privilégiumaihoz, hanem minden olyan kedvezményéhez is, amelyekkel szokásjog révén évtizedek, évszázadok óta élt. Az, hogy az előírt, szerződésbe foglalt szolgáltatásokon kívül más szolgáltatásra nem volt hajlandó, 1777 után is számos összetűzést eredményezett a mindenkorai püspök-földesúr, valamint a város vezetősége között. A város vezetősége nem egy esetben emelt panaszt jogtalan követelés és sérelem miatt felsőbb fórumokon. Szükség esetén Pozsonyig is, Bécsig is elmentek, hogy igazukat megvédjék.

A 18. században általános alaptendenciaként érvényesült a földesúr gazdasági, politikai hatalmának kiterjesztése és ezzel párhuzamosan az oppidumok kiváltságainak a csorbítása, sokkal nagyobb mérvű beleszólás a települések belső igazgatási, gazdasági ügyeibe. Ez Szombathely esetében a Zichy-féle perben történt meg, onnantól kezdve privilégiumai nem változtak. Ellentétben például Pápa mezővárossal, ahol a földesúr erőteljes beavatkozása figyelhető meg még a 18. század végén is, amikor 1794-ben a város újabb örökösödési szerződést kötött földesurával. Ez a *contractus* az igazgatási apparátust új szervezeti alapon rendezte, a korábban 24 tagú külső tanács helyett a földesúr felülről egy 40 tagú „*electa communitas*”-t hozott létre.⁷

⁷ Dominkovits 1996: 65. A Pápa város önkormányzatáról és társadalmáról bővebben: Hudi 1994, Hudi 1995.

A legnagyobb harcokat a várossal az egyházmegye alapítása utáni első két évtizedben az első püspök, Szily János vívta meg. Első püspökként nagyrészt az ő feladata volt a város szakrális, egyházmegyei infrastruktúrájának kiépítése, így tevékenységeinek jelentős részét – főleg Szombathelyt mint püspöki székhelyet érintő – nagyszabású építkezések és intézmény-alapítások tették ki. A különböző egyházi épületek, templomok építése, ezek során a híres külföldi mesterek alkalmazása, valamint egy méltó püspöki udvartartás fenntartása rengeteg pénzbe került, amihez igen gyengén dotált egyházmegyéje nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel. A püspök nagyszabású terveinek megvalósításához így a legnagyobb akadályt a pénzhiány, illetve az építkezések finansziális háttérének megteremtése jelentette.

A hiányzó pénzt, vagyis az építkezések s egyéb egyházmegyei beruházások, alapítások alapját, valamint a püspöki rezidencia és a kiépülő hivatali infrastruktúra fenntartásához szükséges anyagi háttérrel a földesúr jórészt kevés javadalmából és nem túl nagy uradalmaiból,⁸ az ezekből befolyó regálékból, bérleti díjakból és allodiális gazdálkodásából tudta csak előteremteni, így természetesen jövedelmeinek állandó növelésére törekedett. Ehhez hosszabb távon hozzátartozott nemcsak az adók, bérleti díjak emelése és majorsági földjeinek lehetőség szerinti növelése, hanem azoknak a javadalmaknak (malom és hegyvám) a visszavétele, visszaváltása is, amelyek jogilag őt illették, de amelyek használatát elődje, Zichy püspök ideiglenesen a városra ruházta. Intézkedései azonban gyakran találtak a mezőváros tanácsának és polgárainak ellenkezésével, hiszen mindezek közvetlenül nem a város, hanem a földesúr és az egyházmegye érdekeit szolgálták. A munkák szervezéséhez és a hozzájuk szükséges anyagi háttér előteremtéséhez ráadásul sok határozottságra, elszántságra, erős kézre és nem utolsósorban konokságra is szükség volt Szily részéről, ami szintén nem segítette a püspök és városa közötti kezdeti jó viszony fenntartását.

A mezővárosból származó bevételeinek védelme, megtartása indokolta elsősorban a földesúr ellenállását mezővárosa autonómiatörekvéseivel szemben is. Az uradalom Szombathely mezővárosból származó bevételei 1781 után (amikortól a tizedet a város évi 1200 forintért megváltotta) szinte kivétel nélkül állandó jövedelmek voltak. Olyan bevételek, amelyek összegét szerződés vagy bármilyen egyezség biztosította, s nem függött időjárás, természeti tényezőtől. A szombathelyi uradalom állandó készpénzbevétele az éves összbevételnek általában kb. 1/3-át jelentette. Ugyanakkor ennek a jövedelemtípusnak több mint 50%-a Szombathely mezővárosból folyt be: 1800-ban konkrétan 64%-a, de 1802-ben is 53%-a.⁹

⁸ 1799-ben a püspök teljes allodiális állománya (a szombathelyi, zalaegerszegi uradalmat is beleértve) 4764 hold erdőt, 1408 hold szántót és 509 magyar holdnyi rétet jelentett, és ehhez jött még az úrbéres állomány, amely nagyjából 102 1/8 jobbágytelekből, 217 házból, 178 jobbágyból, 50 zsellérből, 166 hold belsőségből, 2169 hold szántóból és 474 holdnyi rétből állt. SzEL PL I.5.B. szombathelyi püspökség uradalmainak összeírása 1799, Cselenkó 2021: 293.

⁹ Cselenkó 2021: 151–158.

	Szombathelyről	Az uradalom falvaiból	Más helyekről (szerződéses és krajcáros tizedek)	Állandó bevételek összesen
1800	8450	1244	3408	13102
1802	7183	2520	3745	13448

Haszonbérek és más állandó jövedelmek a teljes szombathelyi uradalomban (forintban)¹⁰

A Szombathelyről származó állandó bevétel az uradalom teljes évi készpénzbevételéhez képest is jelentősnek számított: 1796-ban 30%-át tette ki az uradalom teljes évi bevételeinek, ez az arány ugyanakkor 1786-ban 22%, 1790-ben pedig 17%, 1802-ben 22%, 1831-ben azonban a szombathelyi fix jövedelmek összesen 15025 Ft-ot tettek ki, ami a teljes évi (33678 Ft) készpénzbevételnek már mintegy 45%-át jelentette.

	1777	1783	1786	1790	1796	1802	1831
Éves készpénz-bevétel	22342	32591	24777	30758	22888	33010	33678

Az uradalom éves bruttó készpénzbevétele (cenzusok, árendák, eladások, előző évi maradványok) forintra kerekítve

	1777	1783	1786	1790	1796	1800	1831
Állandó bevételek Szombathelyről	3209	5162	5382	5249	6987	8450	15002

A földesúr Szombathelyről származó állandó bevételei forintra kerekítve¹¹

Másrészt 1777-től Szombathely közössége és tanácsa is új helyzetbe került. Városuknak egyházmegyei és földesúri központként új feladatoknak kellett megfelelnie, ami a mezővárosi polgárságra jelentős anyagi terheket rótt. A tanácsnak a város hosszú és rövid távú érdekeit figyelembe véve mérlegelnie kellett a püspöki intézkedések, építkezések várható következményeit. S bár hajlandó volt olykor – főleg anyagi – áldozatokra, de csak addig, amíg az nem sértette sem privilégiumait, sem régi szokásjogait. A városi tanács így következetesen lavírozott az engedékenységgel, illetve a kompromisszumkészséggel, valamint a rendkívül makacs ellenállás között. Míg

¹⁰ SzEL PL I.5.B. szombathelyi számadások 1800, 1802.

¹¹ A két táblázat forrása: SzEL PL I.5.B. szombathelyi számadások 1777, 1783, 1786, 1790, 1796, 1800, 1831.

gazdasági kérdésekben többnyire a város mutatkozott engedékenyebbnek, vallási ügyekben pedig kimondottan készségesen működött együtt püspökével, addig az autonómiáját érintő konfliktusok során, s ha a püspök intézkedései a szokásjogot, az *usust* sértették, rendkívül makacsnak bizonyult. Nem egyszer panaszával az uralkodóig is elment, ilyenkor pedig a püspöknek komoly engedményeket kellett tenni. Szily püspöksége idején 1779-ben, a leégett plébániaház felépítése miatt, 1783-ban több – később részletezendő – sérelem miatt, 1784-ben a bíróválasztás miatt, 1791-ben pedig pótdadó fizetése miatt fordultak az uralkodóhoz panasszal a szombathelyiek.

Ugyanakkor néhány esetet leszámítva a viták ritkán élesedtek ki annyira, hogy a megyei törvényszék elé kerüljenek. Az elhúzódó pereskedés elkerülésének oka Szombathely esetében részben abban keresendő, hogy a konfliktusok jó része a városi polgároknak a környező települések uradalmi jobbágyaival folytatott apró-cseprő vitáiból keletkezett, azok pedig többségükben nem voltak olyan horderejűek, hogy érdemes lett volna miattuk hosszabb, bizonytalan kimenetelű, esetleg a mezővárosra nézve negatív precedenst teremtő pereskedést kezdeményezni. A viták többségére amúgy is igaz, hogy általában nem érintették alapjában a város jólétét, széles körű autonómiáját. Ráadásul maga a püspök sem igyekezett a vitás ügyek megoldását a megyei törvényszékre bízni, hiszen bár tudta, hogy szava mind az udvarnál, mind a megyénél többet nyom a latban, mint a városé, de az is nyilvánvaló volt számára, hogy a nagyrészt nemesi rangú városi hivatalnokok, akik nemegyszer vármegyei hivatalt is betöltöttek, (családi, társadalmi kapcsolataik révén) nem voltak egészen súlytalanok. A felségfolyamodványokat meg eleve nem kedvelte, mivel az uralkodó felé magyarázkodásokra kényszerítették. Egy per kezdeményezése tehát nemcsak költséges és bizonytalan kimenetele miatt nem volt célszerű, hanem olykor kimondottan kellemetlen is lehetett akár a földesúr, akár a város számára. Ráadásul maga a per és a születendő ítélet – mint szó volt róla – precedenst teremthetett, ami mind a földesúr, mind a város jogainak valós vagy látszólagos csorbitását eredményezhette. Egyértelműen ettől tartott mind a város, mind a püspök, amikor 1791-ben II. Lipót koronázása alkalmából az országos rendek ajándékot szavaztak meg, amelyet az adófizetőkre kivetett pótdadóból kívántak finanszírozni. A város – arra hivatkozva, hogy nem maga az uralkodó kívánta az alattvalókat különadóval terhelni – kérte a földesurat, hogy vállalja magára a városra eső 122 forint és 1 krajcár kifizetését, aki azt meg is ígérte.¹² A megfogalmazott hivatalos kérvényben azonban a polgárok a püspök „polgáraiként és örökbérlőiként”¹³ hivatkoztak magukra, ami miatt újabb súrlódás keletkezett a város és a püspök között.

¹² „ejectáltott 122 f 1 Xr, melynek megfizetését, minthogy M[é]l[tósá]l]gos Püspök Urunk Önagysága erga suplicationem megéért...” MNL VaML V.102.a. 1791. máj. 18. 21.

¹³ „Cives et Emphyteutae.” Az *emphyteuta* szó jelentése: örökséges adófizető, aki esztendei adózás mellett örökség szerént bír valamely jószágot. A hangsúly a püspök értelmezése szempontjából a tulajdonjogot érintő „örökség szerént bír” szavakon volt. Kóta 1999: 32.

Szily ezen kifejezést sérelmezve visszautasította a polgárok kérelmét. Mivel mindkét fél (de főleg a város) tartott attól, hogy az ügy precedenst teremt, ami később jogaik csorbításához vezethet,¹⁴ a város vállalta a rá kivetett összeget, nem írtak új kérvényt, és régi szóhasználatán sem változtattak.¹⁵

Itt érdemes egy rövid kitérőt tenni. A szombathelyi polgárok csakúgy, mint más mezővárosok polgárjogú lakosai, jogi szempontból nem számítottak polgároknak a szó rendi értelmében. A mezővárosi polgárok éppúgy, mint a polgárjoggal nem rendelkező lakosok, privilegiális helyzetük ellenére is földesuruk – jelen esetben a szombathelyi püspök – jobbágyainak számítottak, a szabad királyi városok polgárságával ellentétben országrendiséggel nem bírtak. A mezővárosokban a polgárjog, már ahol meghonosult, kizárólag a városi társadalmon belül biztosított kiemelt státuszt viselőinek. Ők voltak a városi közösség egyedüli képviselői, egyedül ők voltak a mezővárosi privilégiumok és kedvezmények élvezői, csak ők rendelkeztek a tisztújításkor szavazati joggal, közülük választották a bírót és a belső és külső tanács tagjait. A városon belül a többi városalakóhoz viszonyított helyzetük tehát azonos volt a szabad királyi városok polgáraiéval, mint ahogy maga a polgárfelvételi eljárás is amazt másolta.¹⁶ Bár a 18. század második felében Szombathelyen a polgárok aránya az adózók között 40% körül mozgott, a polgárságon belül a polgárjogot nyert nemesek, tisztviselők, értelmiségiek száma növekedett, ami a polgárság lassú átalakulását, presztízsének növekedését mutatja. Az egyre inkább városiasabbá váló társadalmi összetételét tekintve „elitesedő”, nagyfokú önállóságot s függetlenséget élvező mezőváros részéről érthető az az öntudat, amely nem engedte, hogy önmagukat „a püspök jobbágyainak” titulálják. Annak ellenére sem, hogy egyébként az adózók többsége polgárjoggal nem rendelkező gazdákból s lakóként megtelepült zsellérekből állt.¹⁷

A püspökség megalapítását követő első néhány évben azonban Szily és Szombathely kapcsolatában az ilyen jellegű problémák fel sem merültek, egymás jogainak kölcsönös tiszteletben tartása, ebből következően pedig viszonylagos nyugalom és kiegyensúlyozottság jellemezte a mezőváros és földesura viszonyát. A kezdet is szép reményekkel kecsegtetett. A város vezetősége, „belátva ez eseménynek a város életére kiható nagy horderejét”, 1777. augusztus 12-én tartott gyűlésén elhatározta, hogy Szombathely első püspökének, Felsőszopori Szily Jánosnak augusztus 20-ra tervezett bevonulását „minden erejével fényessé tenni törekszik”.¹⁸ A felfokozott örömmel és szívélyes várakozással induló kapcsolatot azonban néhány éven belül, egy rövid, konfliktusokkal terhelt időszakot követően, kölcsönös tiszteleten alapuló, de bizalmatlansággal terhelt hűvös és kimért

¹⁴ MNL VaML V.102.a. 1791. aug. 3. 73.

¹⁵ MNL VaML V.102.a. 1791. aug. 3. 73, aug. 24. 80, aug. 31. 90. és Kóta 1999: 26.

¹⁶ Bácskai 2014: 167.

¹⁷ Bácskai 2014: 173–174.

¹⁸ Kunc 1880: 134–135; MNL VaML V.102.a. 1777. aug. 15. 164–166, 1777. aug. 25. 169.

viszony váltotta fel, amely nemcsak Szily püspökségét kísérte végig, hanem az annak utódaival való viszonyt is részben meghatározta, és a kapcsolati területeket is átalakította.

Jól szemlélteti Szily és Szombathely kapcsolatának változását, hogy a város miként interpretálta Szily szociális, karitatív cselekedeteit, illetve valamely természeti katasztrófa esetén tanúsított segítőkészségét. Az első ilyen bejegyzés az 1781-es áradás kapcsán történt. A jegyzőkönyv írója már ekkor is szűkszavúan nyilatkozott a püspök szerepét illetően, csak annak ösztönző szavait emelte ki, s valóban nincs rá forrás, hogy Szily kézzelfogható támogatást nyújtott volna a károsultak megsegítésére. Ennek ellenére feltételezhető, hogy a város ekkor még a püspök jelképes karitatív tevékenységét is nagyra értékelte, sőt túlzásoktól sem volt mentes. A bejegyzés írója egyenesen életmentő funkciót tulajdonított a püspök segítségének, amikor arról számolt be, hogy június 28-án, amikor az Oladi-patak és a Kenyér vize megáradt, s több házat elöntött, a püspök a város embereit ajándékaival és „atyáskodó intéseivel” ösztönözte. Ha ezt nem tette volna, akkor az áradásban gyerekek haltak volna meg.¹⁹

Ezzel szemben az 1783. január 15-én éjszaka történt tüzeset alkalmával, amikor több szombathelyi lakos házat tűz pusztította a jegyzőkönyv ennél már némileg visszafogottabban emlékezik meg Szily szerepéről: a tűz eloltása „Méltóságos Püspök Úr Önagysága iparkodásával és ide járult tehetségével városi embereinket biztatásával, sürgető szavaival következőképpen magának kitelhető iparkodásával egész reggel 6 óráig tartott”.²⁰

Ezekkel a bejegyzésekkel lényegében ki is merül a püspököt – ha szűkszavúan is – méltató jegyzőkönyvi bejegyzések sora. Az utolsó ilyen jellegű beírás 1799 januárjában, Szily püspök halála kapcsán készült. Hangneme tiszteletteljes, de távolságtartó, és Szilynek csak azon – tagadhatatlan – érdemeit emeli ki, azokat is csak általánosságban, amelyekkel a püspök a város fényét emelte, annak fejlődését szolgálta.²¹

Úgy tűnik, hogy Szily karitatív megnyilvánulásai Szombathely és polgárai irányában sokkal inkább szóbeli, mint anyagi támogatást jelentettek. Mentségére legyen mondva, hogy hatalmas tervezett kiadásai miatt az ő karitatív lehetőségei is korlátozottak voltak, másrészt nyilvánvalóan úgy ítélte meg, hogy az öntudatos és jómódú polgárokból álló – s a várost széles jogkörrel irányító – városi tanács elegendő hatalommal, eszközzel és anyagi háttérrel rendelkezik ahhoz, hogy elemi károk sújtotta polgárainak segíteni tudjon. Ez így is volt. Ugyanakkor számára éppen elég karitatív jellegű feladatot, anyagi megterhelést jelentett a támogatására sokkal inkább rászoruló vidéki jobbágyainak, adófizetőinek védelme, azok megsegítése.²²

¹⁹ MNL VaML V.102.a. 1781. jún. 29. 55–56.

²⁰ MNL VaML V.102.a. 1783. jan. 15. 238–239.

²¹ MNL VaML V.102.a. 1799. jan. 5. 346–347.

²² Hogy Szily valójában mennyire gyakorlatias, előrelátó, a reformoktól meg nem rettenő és egyúttal karitatív földesura volt birtokainak, bizonyítja a Szombathely délnyugati részén található Újperint alapítása, amely egy tragédiához köthető. Bővebben erről: Cselenkó 2021: 238–239; Pál 2017: 13–15.

Mi történt abban az első hat évben, ami e kölcsönös jóindulattal, s bizalommal induló kapcsolatot eltérítette a távolságtartó, de pragmatikus együttműködés irányába?

A Szily beiktatását követő első évben a viszony kifejezetten harmonikus volt, mivel a polgárság felismerte, hogy a püspök azon törekvései, hogy székhelyének intézményi ellátottságát és jelentőségét emelje, a város felvirágoztatását is szolgálja. Ezért még anyagi áldozatokra is kész volt. Így amikor a püspök 1778-ban a szeminárium építéséhez szükséges téglalehető felállításához telket kért, a tanács úgy döntött, hogy „mivel ezen seminarium építetése az publicumnak következőképpen a vár[osn]ak is hasznos volna”,²³ szabad telkük nem lévén, magánosok telkét veszik meg. Cserében elengedik azok adóját, és ha a szeminárium elkészül, visszakapják telkeiket.²⁴ De örömmel vették azt is, hogy a püspök segítséget nyújt a gimnázium – deák iskola – fenntartásához, hozzájárul a tanárok fizetéséhez, ezért hajlandók voltak az építőanyagról gondoskodni, amelynek fedezésére még különadót is kivetettek.²⁵

Az első összecsapásra 1779 tavaszán került sor, amikor a püspök követelte, hogy a januárban leégett plébániaház építéséhez a város kézi munkával és fuvarozással is járuljon hozzá. A város ezt erősen sérelmezte, és a március 31-én tartott tanácsülésen, amelyen a tanácsosokon kívül jónéhány gazda is részt vett, közösen kijelentették, hogy „a régi usutól el nem állunk”,²⁶ majd a város privilégiumaira és az 1667. május 10-én tartott közgyűlés e tárgyban született határozatára hivatkozva²⁷ megtagadták a plébániaház építéséhez való hozzájárulást. Emellett azt is elhatározták, hogy az uralkodóhoz fordulnak panaszukkal. Mivel azonban az alapos renoválást hamarosan már nemcsak a püspök, hanem a vármegye is sürgette, a városi tanács április 28-án elhatározta, hogy két tanácsnokot Bécsbe küldenek a folyamodvány benyújtására.²⁸ Végül az uralkodó közbenjárására egyezség jött létre, mely szerint a városiak egy összeg (650 Ft) lefizetése ellenében a plébániaház építési kötelezettségét örök időkre megváltják, s a továbbiakban csak rendkívüli esetben kötelesek a ház fenntartásában munkával részt venni.²⁹ Bár elsőre úgy tűnhet, hogy a vita tatterében anyagi okok álltak, és a püspök elvárása mögött bizonyosan húzódott anyagi szempont is, a város azonban tisztán hatásköri, jogi kérdésként tekintett az ügyre. Ezt bizonyítja, hogy mindkét fél engedett ugyan, de az egyezséget a tanács mint győzelmet prezentálta a polgárok felé. Ennek oka, hogy bár a megváltási összeg, főleg, ha hozzászámítjuk még az utazás, valamint a jóindulat

²³ MNL VaML V.102.a. 1778. ápr. 2. 204.

²⁴ MNL VaML V.102.a. 1778. ápr. 2. 204. és Bácskai 2010: 166.

²⁵ MNL VaML V.102.a. 1778. 224; Bácskai 2010: 166.

²⁶ MNL VaML V.102.a. 1779. márc. 31. 285.

²⁷ Eszerint az akkori püspök, Széchenyi György felszólítását, hogy a város építse fel a plébániaházat, azzal utasították vissza, hogy Szombathely lakóit sem törvény, sem pedig szokásjog nem kötelezi a plébánia építési költségeinek fedezésére. MNL VaML V.102.a. 1667. máj. 10. 338–339.

²⁸ MNL VaML V.102.a. 1779. márc. 31. 284–285. és 1779. ápr. 28. 292.

²⁹ MNL VaML V.102.a. 1779. júl. 31. 308–309; SzEL PL I.3.D. Szily–féle can. vis. 12. köt. 116–120.

és támogatás céljából vásárolt ajándékok költségeit, valószínűleg meghaladta az újjáépítéshez eredetileg követelt hozzájárulás kiadásait, tehát anyagi értelemben a város húzta a rövidebbet, az *usús* azonban nem sérült.

Az első olyan év a szombathelyi püspökség megalapítását követően, amely már egyértelműen a város és földesura közötti romló kapcsolatot sejteti, 1782 volt. 1783-ban pedig a jegyzőkönyvben szinte már hónapról hónapra találkozunk olyan bejegyzéssel, amely a földesúr és a mezőváros konfliktusokkal terhelt kapcsolatát tükrözi. A konfliktus lényegében az 1782. május 25-én tartott városi közgyűléssel kezdődött, ahol a tanácsosok négy, a püspökhöz intézett kérvényről tárgyaltak. Kérték, hogy az öt addig adómentes kanonoki házat figyelembe véve csökkentse a város cenzusát, rendezze az óperintiek terheit,³⁰ döntsön a perinti híd máshová helyezéséről, és adja vissza a városnak az 1778-ban a szeminárium építéséhez adott tégláégető kemencét.³¹

A püspök szinte az összes kérés teljesítését megtagadta: a város cenzusát az öt kanonokházra eső adóval nem volt hajlandó csökkenteni, mivel az számára jövedelemkiesést jelentett volna.³² Arra pedig, hogy a városi funduson a szeminárium építéséhez a püspökségnek átengedett téglakemencét adja vissza, a következő válasz küldte a tanácsnak: a téglakemencét „azon okbul vissza nem ereszti, mivel mind földesúr, azt megtarthatja.” Ez utóbbi eset világosan mutatta, hogy a püspök a város jogait és még saját kötelezvényét sem tartotta tiszteletben, sőt zsaroláshoz sem átalott folyamodni, kijelentette ugyanis: ha a határozatát a város nem fogadja el, és felsőbb hatóságokhoz fordul, akkor ilyen hálátlanságért megszünteti a deák iskolát, és a normaiskola felállítását sem támogatja. Azokat a javakat pedig, amelyeket a város Zichy püspöktől kapott annak haláláig, „azonnal magának visszaveszi”.³³ A kialakult súlyos helyzetre tekintettel a tanács az ügy megvitatását elhalasztotta. A püspök válaszából egyértelmű, hogy számára a kanonoki házakra eső adó elengedése anyagi kérdés, ugyanakkor a város szempontja ennél sokkal összetettebb lehetett. A kanonoki házak ugyanis bár a város területén voltak, de egyházi tulajdont képeztek. Ugyanakkor ezek a házak is a püspök által a városra kivetett kollektív adó alapját képezték, amit érhető módon sérelmezett a város. Hogy nem gazdasági problémáról volt szó, mi sem bizonyítja jobban,

³⁰ Óperint kérdése már az 1782. évi tisztségviselő-választási gyűlésen napirendre kerül. A tanács arról határozott, hogy a vármegyéhez fordulnak, hogy az szüntesse meg az óperintiek adómentességét, azaz hogy az Óperintben lévő házak is a városi terhek viselésére köteleztesse, amit még korábban Szily javasolt 1779-ben Újperint telepítése kapcsán. MNL VaML V.102.a. 1782. ápr. 25. 158.

³¹ MNL VaML V.102.a. 1782. máj. 25. 167–168.

³² Ez később mégis megtörtént. A megegyezést követően levonták a kanonoki házak utáni kedvezményt a város kollektív cenzusából. Az 1784-es uradalmi számadás szerint „Szombathely városa a curialis sententia szerént fizet esztendőbéli cenzusért [...] f[orin]tokat, mivel pedig a canonicalis házakra esik ezen summából 6 Ft 33 kr, ezért fizetnek csak [853 Ft 27 kr–t].” SzEL PL I.5.B. szombathelyi uradalom számadása 1784.

³³ MNL VaML V.102.a. 1782. aug. 17. 183–184.

mint hogy az 1784-ben fizetendő 860 forint cenzusból az öt kanonoki ház adójának levonása csak 6 forint 33 krajcár adócsökkenést jelentett a város számára³⁴ – ezzel egy időben a püspök a korábbi 840 forintos cenzust 860 forintra emelte. A kollektív cenzus megemelkedett ugyan, de mivel a kanonoki házak adója levonásra került, így a város igazságérzete megnyugodott.

Ez idő alatt azonban egy más jellegű vita is tovább élte az amúgy sem nyugodt hangulatot. Szily püspök, aki legfőbb feladatának érezte székhelyének megfelelő intézményrendszerrel való felszerelését, megérkezése után szinte azonnal nagyszabású építkezésbe fogott, mégpedig főként a már igencsak leromlott állagú középkori vár helyén. Ez önmagában még nem lett volna probléma, hiszen a város és a várhoz tartozó püspöki birtok területe világosan elkülönült egymástól. 1782 novemberében Szily építőtevékenysége azonban lényegében a város területi integritását sértette. Nem véletlen, hogy az amúgy is feszült hangulatban komolyabb vita támadt a püspöki palota helyének kijelölésekor. A püspök ugyanis a palota helyét az egykori – addigra már funkcióját veszített – várároknak a külső, város felőli széléhez igazította. A gondot a város számára azonban nem egyszerűen a palota épületének elhelyezése jelentette, a püspök ugyanis a vár bástyájának kerületén kívül lévő árokra és sáncrea más személynek is építkezni engedett, az árkot pedig egyes helyeken földdel feltöltette. Mindez a városi polgárok számára nem kis kellemetlenséget okozott, mivel néhány ház előtt elzárta az árkot, így az esővíz nem tudott befolyni. Emiatt pedig nemcsak az országút vált sárosná, hanem a házakba való bejárás is megnehezült. Ennek orvoslására a város és a püspök képviselői – hogy megoldást találjanak – közös helyszíni szemlét tartottak ugyan, amelynek során a régi határokat is rögzítették, de megegyezés nem született.³⁵

Az 1783. május 5-i közgyűlésen a város panaszai így már 5 pontot érintettek: a fentiekén kívül sérelmezték, hogy a püspök az iskola mellé vámházat épített, valamint hogy a püspök a város és a vár között lévő – a városhoz tartozó – fundust beépítette.³⁶ Elhatározták, hogy mivel instanciáikra a püspöktől semmiféle válasz nem érkezett, az uralkodóhoz fognak fordulni, amikor az a városba érkezik. Mivel a polgárok továbbra sem kaptak kielégítő választ,³⁷ az uralkodó útja pedig nem vezetett a városba, ezért a május 17-i közgyűlésen bejelentették, hogy a latinul és németül is elkészített folyamodványt a bíró két tanácsos kíséretében személyesen viszi Bécsbe.³⁸ A folyamodványra érkezett válaszban azonban nem orvosolták a város sérelmeit, hanem királyi

³⁴ SzEL, PL I.5.B. szombathelyi számadások 1777, 1783, 1784.

³⁵ MNL VaML V.102.a. 1782. nov. 20. 209–211. A palota végül a püspök által tervezett helyen és módon épült fel.

³⁶ MNL VaML V.102.a. 1783. máj. 5. 285–286.

³⁷ A püspök ugyanis a kanonokházak mentességéhez egy régebben kiadott immunitásra hivatkozva ragaszkodott, az óperintiek adózására vonatkozó kérelmet pedig arra hivatkozva utasította el, hogy az óperinti fundusok a megye által curialis fundusoknak lettek nyilvánítva.

³⁸ MNL VaML V.102.a. 1783. máj. 17. 298.

parancsra a vármegye az úriszék hatáskörébe utalta ezeket,³⁹ ahol az ügy a szomszédos uradalmi települések legelőhasználatának kérdésével is bővült.

Időközben ugyanis újabb incidens keletkezett, bár ezúttal nem a püspök és a város között alakult ki közvetlen konfliktus, hanem a város és a püspök szentmártoni jobbágysai között. A püspöki jobbágyságok ugyanis a városi legelőre hajtották lovaikat, amelyek egy részét a bíró büntetésül zálogba fogta, kiváltásukért pedig pénzt követelt. A megoldást, illetve az igazságos döntést (amely a város szerint a szentmártoniak megbüntetése lett volna) a város joggal a földesúrtól várta volna, aki – nyilvánvalóan még sértve a város felségfolyamodványa miatt – elrendelte, hogy a város a lovakat váltásdíj nélkül adja vissza. A közgyűlés ezt nem fogadta el, hanem úgy határozott, hogy – mivel a Zichy-féle kuriális per értelmében ez a föld a városé, amelyet gondatlanság lenne elveszíteniük – a lovakat zár alá helyezik a megyei főszolgabírónál. Május 14-én ismét levélben fordultak Szilyhez, amelyben kérték, hogy a püspök a szentmártoniakat szólítsa fel a lovaik kiváltására.⁴⁰ Mivel a püspök ezt nem tette meg, az ügy felkerült az úriszéken tárgyalandó panaszos ügyek közé.

Nem segítette a kedélyek lecsillapodását az sem, hogy 1783 nyarán meghalt Zichy Ferenc győri püspök. Halálával ugyanis a város számára tett – korábban már említett – engedményei (mint a malom használata) érvényüket veszítették, és Szily püspök azokat vissza akarta venni. Végül a malmot 1680 forintos becsáron meg is váltotta.⁴¹ Ezt követően azonban a város részéről történtek olyan események, rendelkezések, amelyek mai szóhasználattal élve a packázás kategóriájába tartoztak. A malommal kapcsolatos megegyezést követően a közgyűlés ugyanis úgy határozott, hogy a bíró a malom árának kifizetését követően azonnal hányassa el a hidat és a molnár házát, amely a városé (maradt). A házhoz tartozó rétet pedig a molnár kaszáltassa le, a szénát pedig a város részére hordassa be, a molnár használatában lévő szántót pedig adják el. A vevő pedig a város akkori bírója, Lábás Ferenc volt.⁴²

Ilyen ellenséges hangulat előzte meg a végül 1783. október 8-ra (a fenti panaszok megtárgyalására) kitűzött úriszéki pert, amelyet tovább fokozott a város dacos ellenállása a tárgyalást megelőző napokban. Még a pert megelőzően, szeptember 22-én a püspök maga elé idézte Lábás Ferenc bírót a kitűzött úriszéki per ügyében. A tanács azonban úgy határozott, hogy a bíró ne menjen el, mivel a kúria ítélete szerint a városbírónak csak a megválasztása után kell magát a földesúrnál prezentálnia, vagy ha a város képviselőjében törvényesen idézik be. Az érvelés következetlensége az volt, hogy a bíró számtalanszor tárgyalt a püspökkel korábban is. Hamarosan kiderült, hogy a püspök

³⁹ MNL VaML V.102.a. 1783. aug. 9. 318–319. MNL VaML V.102.c. I. Fasc. M. Nr. 245.

⁴⁰ MNL VaML V.102.a. 1783. máj. 5. 285–286, 1783. máj. 8. 295–296, 1783. máj. 9: 296, 1783. máj. 14. 296–297., 1783. máj. 17. 298, 1783. máj. 31. 302.

⁴¹ MNL VaML V.102.a. 1783. jún. 14. 307–308. és SzEL PL I.V.B. uradalmi épületek összeírása 1800.

⁴² MNL VaML V.102.a. 1783. jún. 24. 310–312; Bácskai 2010: 168.

a felségfolyamodvány felülvizsgálatát akarta kérni a bírótól és rajta keresztül a közösségtől. A tanács ekkor úgy döntött, hogy az ügyének intézését a káptalanra bízta.⁴³ Négy napra rá a püspök tisztartója, Pataki Mihály és fiskálisa, Németh János bejelentették, hogy a püspök hajlik az egyezsége. Az 1783. október 4-re összehívott gyűlésen a város is kijelentette, hogy hajlandók az egyezsége úgy, hogy amint a város a püspök tulajdonát nem kívánja, a püspök is tiltsa meg jobbágyainak a város határaiba való behatolást, az eddig okozott kárt pedig térítse meg. Ezenkívül felszólították Szilyt, hogy a téglaszint kötelevénye értelmében adja vissza a városnak, és a beadvány többi pontját is hagyja jóvá.⁴⁴

Az ügy megegyezéssel zárult, s a kedélyek némiképp lecsillapodtak. A város többek között visszakapta téglaegetőjét, és kollektív cenzusát a kanonoki házak adójával csökkentették. A püspöki jobbágyokat pedig a város határában való legeltetéstől eltiltották.

Szombathely és Szily kapcsolata nem lett többé olyan, mint az első években. Nem segítette a megbékélést az sem, hogy Szily az elszenvedett kudarc miatt az 1784-es tisztújításon akart elégtételt venni. Ekkor ugyanis a kúriai ítélet⁴⁵ ellenére nem vette fel a jelöltek közé a korábbi bírót, az előző évi konfliktusokban főkolompusnak tekintett László Ferencet. A város természetesen nem fogadta el a püspök kandidációját, s mivel a püspök sem változtatta meg jelölését, a bíróválasztást a tanács elhalasztotta, s úgy döntött, hogy a jogtalanság orvoslása ügyében a kancelláriához, szükség esetén pedig ismét az uralkodóhoz fordulnak. Ez alkalommal is a püspök kényszerült engedni. Az év májusban ugyanis arról értesülünk, hogy a püspök a kandidációját megváltoztatta, és jelölte a korábbi bírót, akit aztán a város újra meg is választott.⁴⁶

A földesúri jogkör legszembetűnőbb megnyilvánulása Szombathely esetében a bíróválasztások körül mutatkozott meg. 1777-től kezdve Szily következetesen élt kandidálási jogával, amelynek során – egyetlen eset kivételével – a város privilégiumát tiszteletben tartva tette meg jelöléseit, ezeket pedig a város elfogadta. A bíróválasztás, illetve a bírák jelölése, a kandidálás fontos aktus volt a mezőváros és földesura kapcsolatában, hiszen gyakorlatilag ez volt az egyik legfontosabb jog, amely a szombathelyi földesúrnak a kiterjedt privilégiumokkal rendelkező város életébe beleszólást biztosított. Ugyanakkor csorbította némiképp ezt a jogát a földesúrnak, hogy akár tetszett neki az előző bíró, akár nem, kénytelen volt azt újra jelölni. Ezt használta ki a város is 1784-ben, amikor ragaszkodott előző bírójához. Másrészt a város részéről is szinte bizonyos, hogy László Ferenc újrjelöltetése mögött is inkább Szily elleni dacról van szó, mintsem arról, hogy annyira elégedettek lettek volna működésével,⁴⁷ illetve azon megfontolásról,

⁴³ MNL VaML V.102.a. 1783. szept. 29. 330–331

⁴⁴ MNL VaML V.102.a. 1783. okt. 4. 332; Bácskai 2010: 169.

⁴⁵ Amely a többször említett Zichy-féle per lezárása volt 1764-ben.

⁴⁶ MNL VaML V.102.a. 1784. ápr. 26. 397, 1784. máj. 8. 398; Bácskai 2010: 169.

⁴⁷ A tisztújítás lebonyolítása után a közgyűlés 18 pontban fogalmazta meg panaszait a bíró és a tanács ellen, és javaslatot tett a tanács létszámának és működésének szabályozására. MNL VaML V.102.a.

hogy jogaiknak legkisebb csorbítását sem engedhették meg. Márpedig azt, hogy Szily nem jelölte korábbi bírójukat, egyértelműen jogaik megsértésének tekintették.

A mintegy ötévnyi küzdelem eredménye nem maradt el. A szimbolikus jelentőségű bíróválasztási konfliktus után következő másfél évtizedben éles vitákra nem került sor. A felmerülő nézeteltéréseket, amelyek főleg a hétköznapi gazdálkodást és a folyamatos építkezéseket érintették, többnyire rövid és békés úton sikerült rendezni. A következő évek eseményeit tekintve úgy tűnik, hogy mindkét fél tudatosította a határokat, ameddig vitáik során elmehetnek. A város jó ideig nem folyamodott felsőbb fórumhoz panaszaival, és nagyobb ellenkezés nélkül vállalta azokat az anyagi terheket, amelyeket a város fejlődését kedvezően befolyásoló intézmények létrehozása jelentett. A püspök pedig felhagyott a zsarolásokkal és a fenyegetődzésekkel, és mindenekelőtt tartózkodott a város privilégiumainak durva megsértésétől, magas adói miatt pedig időnként még magyarázkodásra is hajlandó volt. Ez történt akkor is, amikor 1790-ben a város a kilencéves dézsmaszereződés lejártakor, illetve annak megújításakor a dézsmamegváltás összegének csökkentését kérte Szilytól. A püspök ugyan nem teljesítette a város kérését, de egyrészt elismerte, hogy az árendát 1781-ben valóban kissé magasán állapították meg, másrészt ígéretet tett annak jövőbeli csökkentésére. De még fontosabb volt azonban, és egyértelműen jelzésértékkel bírt, hogy ezúttal nem földesúri hatalmára hivatkozott, hanem a polgárok számára elfogadható indoklást nyújtott: a székesegyház építése nagy költséggel jár, és a kieső összeget nem tudná nélkülözni. A város ezt tudomásul vette, hiszen a székesegyház mielőbbi felépítése számukra is fontos volt.

1791-ben a püspök terve ugyanis, hogy a székesegyház építéséhez, illetve annak során a régi plébániatemplomot lebontassa, a város heves ellenkezését váltotta ki. A polgárok félték attól, hogy a folyamatos anyagi gondokkal küszködő püspök a székesegyházat nem tudja befejezni. Így ha a régi templomot lebontják, az új pedig nem készül el, akkor a polgárok plébániatemplom nélkül maradnak. Többször is a püspökhöz fordultak kétségeikkel és azon kérésükkel, hogy amíg az új templom fel nem épül, addig a régit ne bontsák le.⁴⁸ A püspök azonban hajthatatlan volt, nem tett eleget a város kérésének. Valószínűleg nem is tudott, mivel az új hatalmas méretű templom építéséhez szüksége volt a régi vártemplom téglanyagára.⁴⁹ A város végül ugyan belenyugodott a plébániatemplom elbontásába, hiszen az intézkedések nem sértették

1784. ápr. 400–409.

⁴⁸ MNL VaML V.102.a. 1791. ápr. 26. 5, MNL VaML V.102.b. Fasc. 113. Nr. 8; Kóta 1999: 24.

⁴⁹ A székesegyház felépítésének helye évekig kérdés volt. Szily először a mai püspöki palota udvarán álló vártemplom kibővítésén gondolkodott, Hefele Menyhérttel ehhez tervet is készíttetett. Később a püspöki palotával szemben lévő telek is szóba került, ez részben a telektulajdonos kapzsisága miatt nem valósult meg. Végül Hefele javaslata alapján a püspöki palota és a szeminárium között, a belső vár kör alakú főépülete, a régi várpalota helyén épült fel a székesegyház. Géfin 1945: 11.

a jogait, s ha ideiglenesen kellemetlenséggel is járt a lakosok számára, a végeredmény hozzájárult a város fényének emeléséhez s urbánus jellegének kiteljesítéséhez.

Bár az 1784 utáni másfél évtizedben éles konfliktusra már nem került sor, a fenti események tükrözik azt a kialakult bizalmatlanságot, amelynek gyökerei az 1780-as évek eleji konfliktussorozatra vezethetők vissza. A város és földesúrnak viszonya hűvös és kimért maradt. Nem véletlen, hogy amikor 1799 januárjában Szily püspök elhunyt, a püspök halálát és érdemeit a jegyzőkönyvben szűkszavúan rögzítették: „mint első pártori méltóságára nézvest, mind pedig azért, hogy itten lakása üdeje alatt különféle épületeinek csináltatásával, úgy az elkezdett s majd úgyszólván egészen elvégzett cathedrális nagytemplomnak építtetésével városunkat díszítette, s egyetemben az ő hathatós közbenvetései mellett ide újra visszahozott gymnasiumnak és philosophia studiumnak introductiojával [felállításával] a város részére, úgy mint publicumnak nem kevés hasznot hajtott, kívánja a város utolsó tiszteletét megadni.”⁵⁰

Az, hogy Szombathely nemcsak az egyházmegye, hanem a földesúr székhelye is lett, maga az uradalom pedig az egyházmegye legnagyobb birtoka, ez hatással volt a földesúri gazdálkodásra is. A földesúri gazdálkodás szükségszerű kiterjesztése, intenzívebbé válása újfajta problémák és konfliktusok lehetőségét hordozta magában, amelyek bizonyosan megvoltak korábban is, de 1777 után ezek intenzívebbé váltak, és megoldásuk során jobban középpontba került a püspök-földesúr szerepe. A viták legnagyobb része a Szombathely körüli szűkös erdő- és legelőterülettel függött össze, amelyeknek csak egy része volt a földesúr birtokában, az erdők jelentős részét a város használta. Az uradalmi erdőrész nem lehetett elegendő az uradalom ellátására, mivel az uradalom nemegyszer a város erdőiben makkoltatta sertéseit, amit a város sérelmezett és szigorúan megtiltott. Joggal, hiszen a földesúrnak csak legeltetéshez volt joga a városi erdőkben, makkoltatáshoz nem.⁵¹

A város környéki szűkös szántó-, legelő- és erdőterületek így szinte folyamatos határviták tárgyai voltak, és konfliktusforrást jelentettek. Másrészt mivel a mezővárossal szomszédos falvak egy része⁵² szintén az uradalomhoz tartozott, a legelők és erdők jogtalan használata nem is annyira az uradalmi alkalmazottak és a város között okozott vitát, hanem sokkal inkább a városi polgárok és a püspök Szombathely körüli uradalmi falvakban élő jobbágyai között. Így a városi polgároknak – gazdálkodás tekintetében – a legtöbb és legsúlyosabb gondot e környékbeli lakosok okozták. Mégis

⁵⁰ MNL VaML V.102.a. 1799. jan. 5. 346–347; Bácskai 2010: 170.

⁵¹ MNL VaML V.102.a. 1784. szept. 25. 453.

⁵² A szombathelyi uradalomhoz tartozó falvak: Sorok, Szentmárton, Óperint, Újperint, Zanat és Püspöki.

bár közvetlenül nem maga a földesúr volt a konfliktus okozója, az indulatok olykor egészen elszabadultak. Ezek a viták ugyanis természetszerűen érintették a földesurat is, hiszen a települések a szombathelyi uradalom részei voltak, a jogtalanságot elkövető jobbágyok pedig a püspök jobbágyai. Bár a konfliktusok valószínűleg akkor is kialakultak volna, ha nem ugyanaz a személy, a szombathelyi püspök az egész terület földesura, mivel azonban a földesúr azonos volt, a püspöknek mint földesúrnak ilyen viták során ellentétes érdekeket kellett (volna) képviselnie, s jobbágyainak és polgárainak szembenállása így – mint közös tényezőkön – az ő személyén keresztül vált igazán élessé.⁵³ A püspöktől a város – joggal – elvárta, hogy az földesúrként tegyen és szolgáltsa igazságot a polgárok és az uradalmi jobbágyok viszállyaiban, amelyek többnyire nem voltak komoly jogsértések, nem érintették a város privilégiumait, nem haladták meg az egymás mellett élő és gazdálkodó emberek, szomszédok, gazdák hétköznapi konfliktusait. Még akkor sem, ha némely vita a jobbágyok és a városiak között elfajult, vagy a város jegyzőkönyvei és iratai egy-egy ilyen esetet igen felnagyítanak. Ugyanakkor ezek a viták bizonyosan nem tettek jót a püspök és a mezővárosi polgárság kapcsolatának. Privilegizált s függetlenedni akaró városának polgáraival szemben a földesúr gyakran jobbágyai mellé állt, vagy legalábbis nem kompenzálta a várost az elszendvedett károkért. Még olyan esetben sem, amikor egyértelműen a jobbágyok követték el jogsértést. A konfliktus így a város és a püspök között élesedett ki.

Az egyik legtöbb bosszúságot a püspök szentmártoni jobbágyai okozták a város lakóinak. Az 1783-as, – fentebb említett – püspök lovai körül kialakult vita volt az egyik legélesebb, és bizonyosan nem segítette a püspök és mezőváros között ebben az időszakban zajló „erődemonstráció” befejezését. De valószínű az is, hogy a jobbágyok tisztában lévén a földesúr és a mezőváros akkori rossz kapcsolatával, úgy vélték, hogy a földesúr részéről nem kell büntetésre számítaniuk. Ez azért is valószínű, mivel ugyanezen évben több hasonló eset is történt. Előbb perinti jobbágyokkal gyűlt meg a város baja, és 1783 májusában a város kénytelen volt olyan határozatot hozni, hogy „Peréntiek között se lovát, se szarvas marhát se pedig [...] sörtvélleseket és efféle juh vagy kecske marhákat ennek utána városi mezeinken őrizni szabad ne légyen, kivéven a harangozót, ki a városnak szolgál”.⁵⁴ A városiak minden tiltakozása ellenére azonban a püspök jobbágyai továbbra is használták a város legelőit. Sőt, egyéb cselekedetekkel is tetézték a városiak már amúgy sem kicsi bosszúságát: „keresztül-kasul” jártak a szekereikkel a polgárok rétjein, és tönkretették szőlőik melletti útjaikat.⁵⁵ 1783 októberében a városiak arra kérték a püspököt, hogy a határaik „inváziójátul embereit eltiltsa, és ennek utána károkat réteinken szekerei által ne okozzon, és eddég lett károkat megtérítse”.⁵⁶

⁵³ Kóta 1999: 22.

⁵⁴ MNL VaML V.102.a. 1783. máj. 5. 286.

⁵⁵ MNL VaML V.102.a. 1783. máj. 17. 298.

⁵⁶ MNL VaML V.102.a. 1783. okt. 4. 332.

Bár bizonyos, hogy a püspökség jobbágyainak a szombathelyi polgárok rovására elkövetett területsértései és hatalmaskodásai a későbbi időszakban sem szűntek meg, s ez konfliktusforrás maradt a város és mindenkori földesura között, ilyen jellegű esetekkel 1784 után már alig-alig találkozni a jegyzőkönyvekben. Valószínűleg sikerült a konfliktusok nagy részét mindkét fél számára elfogadható módon, rövid idő alatt megoldani. Az utolsó hevesebb vita 1795-ben alakult ki, amikor még az 1783-as konfliktusnál is élesebben szabadultak el az indulatok. 1795 júniusától a város több alkalommal is kénytelen volt a szentmártoniak ökreit a városba behajtani, mivel a püspök jobbágyai azokat a város legelőire, tilosaiba hajtották. A szentmártoniak azonban tovább folytatták a hatalmaskodásokat, s a város kénytelen volt a püspökhöz fordulni, hogy az fegyelmezze és büntesse meg jobbágyait. A földesúr azonban – úgy tűnik – nem igyekezett a két fél között békét tenni, illetve a szombathelyi polgárok panaszát orvosolni, a törvénytelenséget elkövető jobbágyait pedig megfegyelmezni. Sőt, gyakorlatilag nem csinált semmit.⁵⁷ A helyzet végül annyira elfajult, hogy ha a püspök hatalmaskodó szentmártoni jobbágyai – írták a városiak – „meg nem szabályoztatnak és illendő büntetést nem szenvednek, kínszeríttetni fogunk sérelmünket más módon orvosolni, amint is már gazdáink egyetemben annyira fölháborodtak, hogy nagy verekedéstül és számos ember haláltul méltán lehet tartani”.⁵⁸ Nem tudni, végül a püspök beleavatkozott-e a vitába akár békéltető félként, akár igazságot tevő földesúrként, az indulatok mindenesetre lecsillapodtak. A későbbi évtizedekben, különösen Böle András püspök idején (1824–1843) fordultak ugyan elő jogtalanságok mind a jobbágyok, mind a földesúri tisztek részéről, azok azonban már nem váltak élessé.⁵⁹

Szily János érdemeit a város felvirágoztatásában a város ugyan már saját korában is elismerte, de nem feledte, hogy akarátát konok, ellentmondást nem tűrő határozottsággal s olykor erőszakos módszerekkel hajtotta végre. Szily földesúri önkényével mindvégig ellenállt. Ezen ellenállásnak tulajdonítható, hogy a mezőváros kulturális, gazdasági életét a földesúr többnyire csak indirekten: saját alapításai, alapítványai, intézményei (líceum, szeminárium, könyvtár, nyomda stb.) révén befolyásolhatta, alakíthatta. A püspök nem szólt (nem szólhatott) bele a városi ingatlanok adásvételébe, de építkezései révén meghatározta annak – püspöki székhelyhez illő – főbb arcúlatát. Nem avatkozhatott bele a betelepülésbe, a lakosság szakmai és vallási összetételének kialakításába, azaz abba, hogy a város kiket enged betelepülni falai közé, kiknek ad polgárjogot, de kötelező jellegű ajánlást nyújthatott a választandó bírók személyére, és

⁵⁷ SzEL PL I.5.B. Szombathelyi panaszlevelei Szilyhez 1795. jún. 15, jún. 21, júl. 6 és szept. 28.

⁵⁸ SzEL PL I.5.B. Szombathelyi panaszlevele Szilyhez 1795. szept. 28, MNL VaML V.102.b. Fasc. 117. Nr. 52. 1795. szept. 28.

⁵⁹ 1826-ban, 1830-ban és 1833-ban az uradalmi tisztek, 1834-ben a püspöki jobbágyok területsértéseiről értesülünk. MNL VaML V.102.a. Index: 1824–1831. ápr. 25. (1826.) 205, 1830. okt. 16. 240. nr. 482, 1833. jan. 5. 351. nr. 511, Index: 1831. ápr. 25–1842. ápr. 24. (1834) 14.

bárkinek, zsidóknak is bérbe adhatta saját ingatlanait, regáléit. Látszólag tiszteletben tartotta a város, illetve a polgárok számára elkülönített gazdasági területeket, erdőket, legelőket, de nem védte meg a polgárokat az uradalmi falvak jobbágyainak és saját embereinek hatalmaskodásaitól.

Másrésztől viszont a város a maga részéről támogatta a püspök – a város fejlődését szolgáló – építkezéseit, a kulturális, oktatási intézmények alapítását célzó kezdeményezéseit. A kulturális és oktatási intézmények alapítása pedig bizonyosan serkentőleg hatott a város gazdasági fejlődésére. Talán éppen ennek az infrastrukturális és gazdasági fejlődésnek tulajdonítható, hogy a város a 18. század végén bátorságot és önbizalmat kapott ahhoz, hogy megpróbálja a földesúri joghatóság alól véglegesen megszabadulni. Azaz éppen Szily erőfeszítéseinek köszönhetően vélte úgy, hogy a városi lét minden feltétele adva van ahhoz, hogy ennek közjogi elismeréséért folyamodjanak, és így megszabaduljanak a nagy anyagi terheket rájuk hárító és önállóságukat csorbító földesúri alávetettségtől.⁶⁰ A Szily halála után alig egy hónappal, 1799. február 4-én tartott közgyűlésen ugyanis úgy határoztak, hogy a város „küldöttjei Bécsben hazánk oszlopainál, úgy egyéb Méltóságos Udvari Consiliarius és referendarius urakkal értekezzenek”, hogy van-e bármilyen esélyük arra, hogy a szabad királyi város rangját megkapják.⁶¹

Az azonban, hogy a város döntésében és függetlenedési törekvéseiben idáig jutott, nem tulajdonítható kizárólagosan az utolsó 20 év történéseinek, hanem a több évszázados autonómiáért való küzdelem végső eredményének, tetőpontjának. A város széles körű önkormányzati autonómiája volt az az elsődleges katalizátor, amely amellet, hogy ösztönzőleg hatott a városi tanács öntudatos érdekérvényesítésére, részben éppen ezen érdekérvényesítéssel összefüggésben, jelentősen elősegítette a földesúri *iusdictio* alóli szabadulásért folytatott harcot is. Szombathely ugyanis számos olyan királyok által adományozott gazdasági jellegű kiváltsággal (vásártartás, adó- és vámmentesség) is rendelkezett, amelyek birtokában már jóval korábban megközelítette a szabad királyi városok jogállását. Ráadásul azzal, hogy 1743-ban Mária Terézia királynőtől ítéletvégrehajtási jogot kapott, már csaknem minden olyan jognak birtokába került, mint a szabad királyi városok. Mindezek ellenére a város függetlenedési törekvései kezdetben kimerültek abban, hogy a város a régi privilégiumait mereven védte, esetleg azokat megpróbálta megerősíteni. A Szily püspökkel folytatott sok éves huzavona azonban nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a városiak a püspök halálát kihasználva – két évtizednyi látványos gazdasági és infrastrukturális fejlődéssel megtámogatva – már nemcsak privilégiumaik megerősítéséért, hanem a királyi városi kiváltság elnyeréséért folyamodjanak a királyhoz. Ugyanakkor még ez sem írható kizárólagosan a helyben székelő földesúrral való változó viszony rovására, hiszen Szily püspökségének vége

⁶⁰ Bácskai 2010: 171.

⁶¹ MNL VaML V.102.a. 1799. febr. 4. 369–370.

felé – mint láttuk – már Szombathely és földesurának kapcsolata konszolidáltak volt mondható. Sokkal többet nyomhattak a latba az említett fejlődési mutatók, de nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy nem egy elszigetelt kezdeményezésről, hanem országos tendenciába illeszkedő folyamatról volt szó.⁶²

A város szabad királyi város státuszáért folytatott küzdelme nem járt sikerrel. Így Szombathely végül számtalan meglévő kiváltsága mellé a legfontosabbat: a püspöki joghatóság alóli mentességet nem tudta elérni.

A mezőváros földesurával folytatott folyamatos küzdelme elsősorban Szombathely állandó lakosságát, azon belül pedig a polgárjoggal rendelkezőket érintette, hiszen elsősorban ők voltak a számos privilégium hasznélvezői. Közülük került ki a város vezetősége, ők használhatták a város legelőit, erdőit. A polgárjoggal nem rendelkező, de letelepült lakosság már jóval korlátozottabban tudta e privilégiumok előnyeit élvezni, miközben az egy összegben fizetett földesúri adó rájuk eső részét a város tőlük is ugyanúgy behajtotta. Mivel a mezőváros belügyeinek intézésében gyakorlatilag teljes szabadsággal bírt, így a földesúri joghatóság alóli felszabadulás a város és lakói számára (értve ez alatt a polgárjoggal rendelkező és nem rendelkező lakókat is) elsősorban a földesúri adóktól és regáléktól való megszabadulást jelentette volna. Mint a fentebbi kimutatásokból látható, ezzel pedig nem kevés bevételtől esett volna el a földesúr, ami a városnál maradt volna. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a városi tanács a függetlenség elérésével a földesúri regálé alól felszabadított, jelentős bevételt termelő kereskedelmi ágakat (mint például a kocsmát és a mészárszék) mint fontos adóalapot képező kereskedelmi tevékenységet feltehetően elsősorban a polgárjoggal rendelkező lakóinak engedélyezte volna, így talán elmondhatjuk, hogy a földesúri hatalom alóli függetlenség legfőbb hasznélvezője maga a polgárjoggal rendelkező lakosság lett volna.

	1777	1783	1786	1790	1796	1800	1831
Szerződéses árendák Szombathelyről	2297	3097	3302	3170	4910	6357	13380

A földesúr Szombathelyről származó bevétele szerződéses árendákból (forintra kerekítve)⁶³

⁶² Az egyházi mezővárosok és földesuraik kapcsolata a 18. században ugyanis országszerte is annyira problematikussá vált, hogy a megoldást több helyen is (Pl. Pécs, Győr, Mohács, Veszprém, Nagyvárad stb.) a királyi szabadság elnyerésében vélték megtalálni. II. József általában is támogatta a városok ez irányú törekvéseit, bár a királyok támogatása önmagában nem volt elég egy város felszabadításához, mivel azt az 1645. évi 45. tc. tiltotta. Ez ugyanis kimondja, hogy minden olyan királyi kiváltság, amelyet a városok földesuruk tudta, beleegyezése és ajánlása nélkül nyertek, érvénytelen. Más kérdés, hogy a földesúr hozzájárulását elősegíthette, ha a város királyi támogatást élvezett. Kóta 1999: 26–27. Másrészt a rendek hozzájárulására is szükség volt, hiszen nélkülük nem volt lehetséges a király által adott kiváltság törvénybe iktatása.

⁶³ SzEL, PL I.5.B. szombathelyi számadások 1777, 1783, 1784, 1790, 1796, 1800, 1831.

A közvetlen gazdasági okok mellett részben gazdasági jelentőséggel bírt volna a földesúrral folytatott költséges és kellemetlen autonómiaharcok megszűnése is. De szintén a polgárjoggal rendelkező lakosság lett volna a legnagyobb haszonélvezője annak, ha a város szintet lépve a rendi struktúrában mint szabad királyi város tagjává válik a negyedik rendnek. A magyar rendi jog alanyai a szabad királyi városok voltak, nem a polgárság, hanem a királyi városok alkották a negyedik rendet. Kiváltságos helyzetük lakóhelyüknek, a szabad királyi városnak a privilégiumából eredt, a várost, illetve az azt képviselő városi tanácsot és polgárságot tekintették együttesen nemesnek. A szombathelyi polgárok azonban hiába rendelkeztek a mezővárosban polgárjoggal, hasonlóan a polgárjoggal nem rendelkező lakosokhoz, földesuruk jobbágyainak számítottak, a szabad királyi városok polgárságával ellentétben országrendiséggel nem bírtak.

Az eszközök s a mód tehát, ahogyan Szily az egyházmegyei központ kiépítése érdekében elképzeléseit megvalósította, olykor megkérdőjelezhető ugyan, törekvései sokszor kicsinyesnek tűnnek, és nemegyszer sértette meg a város autonómiáját s az öntudatos városi tanács és közösség érzéseit, a püspök jelenléte, azaz az egyházmegyei központtá válás, illetve részben a Szily püspök beruházásai és építkezései során kiépülő egyházmegyei infrastruktúra a mezőváros fejlődését megkérdőjelezhetetlenül pozitív irányba befolyásolta. A város egyértelműen közvetlen haszonélvezője lett a püspöki székhely kiépítésével járó – még ha olykor vitás helyzeteket is teremtő – alapításoknak. A székesegyház, a szeminárium és a püspöki palota építésével, a nyilvános könyvtár, nyomda létesítésével, a líceum létrehozásának támogatásával s ezzel az urbánus városkép megalapozásával a város kulturális hatósugara ugyanis jelentősen kitágult, ami jelentősen hozzájárult a lakosság létszámának növekedéséhez, ez pedig természetesen hozta magával a szolgáltatások iránti igény növekedését és a nagyobb mérvű fogyasztást is. Mindez pedig serkentőleg hatott a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődésére.⁶⁴

Összegezve elmondhatjuk, hogy Szily János püspök 22 éves kormányzása alatt a város és mindenkori földesurai közötti határok világosan kirajzolódtak. De ezen határok meghúzása a későbbi évtizedekben nemcsak egymás jogainak tiszteletben tartását eredményezte, hanem egyben kialakította, meghatározta a közös élet azon területeit is, amelyeken a püspök-földesúr és városa közti kapcsolattartás rendszeres maradt. Míg a Szily idején domináns, a város autonómiáját érintő jogi kérdések és konfliktusok annak utódai alatt háttérbe szorultak, addig napirenden maradtak a hétköznapi gazdálkodáshoz s a földesúr gazdasági privilégiumához kapcsolódó ügyek és viták, a jegyzőkönyvekben pedig rendszeressé váltak a szociális, karitatív, oktatási, vallási téren való együttműködésről szóló bejegyzések. Szily utódai alatt a város és földesurainak kapcsolata békésebb területekre tevődött át, és egyfajta kölcsönösség

⁶⁴ Kiss 1976: 120.

alakult ki. A város igyekezett a püspökeinek a vallási életet s a hit gyakorlását érintő elvárásait teljesíteni, támogatni, akár úgy is, hogy évszázados igazgatásügyi szokásán változtatott a püspök kérésére. A püspökök elvárták a vasár- és ünnepnapok megtartását, valamint a vallásos, erkölcsös életet a város előljáróitól. Hogy ennek semmilyen akadálya ne legyen, 1831. április 25-én azt határozatot hozta a közgyűlés, hogy nem szabad azokat a közgyűlésen megjelenni tartozó hivatalnokokat és képviselőket megbüntetni, akik a búzaszentelő körmenet miatt kötelezettségüket elmulasztották, hanem a tisztújító közgyűlést helyezzék át inkább más napra. Ettől kezdve április 25-e helyett 24-én, illetve „Szent Márk előtt való napokban” tartották a közgyűlést.⁶⁵ De Bőle püspök kérésére 1838. január 4-én szigorították a céhek szabályozását is. Azonkívül, hogy mester csak polgárjoggal rendelkező, adóhátralékkal nem rendelkező személy lehetett, a püspök kérésére még hozzávették azt a kitételezt is, hogy erkölcsileg kifogástalan életet is kell élnie.⁶⁶

A püspökök pedig lehetőségeikhez mérten nyújtották karitatív, szociális támogatásukat, vagy nem egyszer püspöki méltóságukból fakadó tekintélyüket bevetve védtek a várost és polgárait.⁶⁷ Természetesen a gazdasági viták nem tűntek el teljesen, időről időre felbukkantak, sőt hosszas pereskedésekbe is torkolltak, de soha többé nem váltottak ki a közösségből olyan indulatokat, mint Szily idején, és a földesúrnak sem volt érdeke, hogy földesúri hatalmát, erejét reprezentálja. S míg Szily alatt csak nagyon nehezen születtek mindkét fél számára egyformán megfelelő és előnyös egyezségek, valamelyik fél ugyanis szinte mindig veszített, addig Szily utódainál többnyire az igazságos vagy igazságosnak tűnő megegyezések kerültek előtérbe.

Megfigyelhető, hogy a Szilyt követő főpásztorok sokkal inkább az egyénre kezdték figyelmüket fordítani. A városi polgárságra többnyire csak akkor tekintettek közösségként, ha arról mint a római katolikus egyházhhoz tartozó közösségről volt szó, de karitatív segélyeik, javaslataik az egyének sorsának javítását célozták. Ennek oka részben az lehetett, hogy a püspök-földesurak elfogadták, belátták Szombathely privilegiális helyzetét, ami természetesen azzal is járt, hogy a közösség kollektív jólétéért a várost

⁶⁵ MNL VaML V.102.a. 1831. ápr. 25. 9.

⁶⁶ MNL VaML V.102.a. 1838. jan. 4.

⁶⁷ Nagy kihívást jelentett Balassa és Szombathely számára az 1848-as forradalom és szabadságharc időszaka. Az 1848-as forradalom és szabadságharc idején – bár Balassa Gábor püspök erős dinasztikus érzülete és a nemzeti mozgalom katolikus egyház jogait sértő intézkedései miatt nehezen azonosult a szabadságharc célkitűzéseivel –, amikor a császári csapatok 1848 decemberében megszállták székvárosát, a kezdetektől kiállt annak polgárai mellett. Ez történt akkor is, amikor a császári csapatok parancsnoka Vas vármegyére – a horvát foglyok Kőszegen történt meggyilkolása miatt – 100 ezer Ft büntetést szabott ki, s ebből 25 ezer forintot Szombathelynek kellett volna fizetnie, mivel az öldöklésben állítólag szombathelyiek is részt vettek. Balassa püspök azonban közbenjárt a szombathelyiek érdekében, és igazolta, hogy a gyilkosok között nem volt szombathelyi, így a szombathelyiek mentesültek a büntetéspénz kifizetésétől. Géfin: 1929: 22. és Kárpáti 1894: 122.

irányító testület felelt, a városi polgárság mindennapi életét érintő rendeleteket is az hozta. Így a földesurak az egyének életét, sorsát karitatív cselekedeteikkel, a közösséget alapításaikkal, építkezéseikkel tudták csak befolyásolni. Mivel a közösség és a város fejlődését érintő nagyszabású építkezések és alapítások Szily alatt lényegében lezajlottak, utódaikra legfeljebb azok befejezése és fenntartása hárult, a földesurak figyelme természetes módon tevődött át a szakrális, karitatív és szociális célok megvalósítására.

Ezek a változások azonban nem tulajdoníthatók minden esetben, illetve kizárólag a püspök-földesúr egyéniségének, képességeinek, anyagi lehetőségeinek, sem pedig a város és földesura évtizedek alatt kialakult erőviszonyainak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a korszellem változását sem, amelyek előtt olykor jeles személyiségek is tanácstalanul álltak. Szily János, akinek püspöksége nagyobbrészt a francia forradalom előtti időszakra esett, még megtehetette, hogy – bár haladó szellemű, művelt, de – konzervatív egyházi értékeket védő egyházfőként és autokrata földesúrként irányította uradalmait és az azokhoz tartozó privilegizált mezővárosait. Megtehetette és meg is tette olykor azt is, hogy hosszabb-rövidebb távú érdekből figyelmen kívül hagyta az uradalmi emberei, jobbágysai által elkövetett jogsértéseket, sőt olykor saját maga követte el azokat, nemegyszer komolyabb következmény nélkül.⁶⁸ A francia forradalom nyomán kialakult eszmék: a nacionalizmus, a liberalizmus, valamint az alkotmányosság iránti törekvés azonban a 19. századra már hatásuk alá vonták Európa jelentős részét. Hatásuk Magyarországon először a reformországgyűlések rendelkezéseiben öltött testet, majd a hagyományos rendi struktúrát leromboló, a nemesség és az egyház több évszázados privilégiumait megsemmisítő s a polgárosodás előtt utat nyitó 1848-as áprilisi törvényekhez vezettek. A földesúri hatalom gyengülésével párhuzamosan, illetve ezekkel összefüggésben társadalmilag a 19. század első fele a polgárság erősödését, érdekérvényesítési képességének növekedését eredményezte, ami bizonyosan kihatott a szombathelyi polgárok és földesuruk kapcsolatára is, hiszen Szily utódai, elsősorban Bőle és Balassa püspökök⁶⁹ már ebben az időszakban irányították gazdaságaikat és egyházmegyéjüket. Egyszerre kellett tehát püspöknek és földesúrnak is lenniük egy olyan egyházmegyében, mely szegényesen volt javadalmazva, egy olyan korszakban, amely nem kedvezett sem a földesúri, sem az egyházi hatalomnak, és amely a rendi kiváltságok helyett fokozatosan a polgári értékek felé fordult.

⁶⁸ Elég csak a szombathelyi 1784-es bírói kandidációra gondolni, vagy a másik mezővárosában, Zalaegerszegen történt esetre, amikor Szily püspök visszatartotta azt az összeget, amelyet a város új ispotályának építésére szántak. A püspök Pintér Máté nevű zalaegerszegi számtartója ugyanis végrendeletében saját lakóházát az új ispotály felépítésére szánta. A számtartó 1792. évi halála után azonban – miután az adományozó lakóháza elkelt – az összeget a püspök magához vette, és egyszerűen visszatartotta. Az ispotály építése csak 1797-ben kezdődött, amikor már a vármegye is sürgette az építést. Csomor 2009: 343.

⁶⁹ Bőle András 1824–1843; Balassa Gábor 1844–1851

FORRÁSOK

Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár (SzEL PL)

I.3.D. Acta Cancellariae, Visitationes canonicae

I.5.B. Gazdasági Levéltár, Uradalmi iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára (MNL VaML)

V.102.a. Szombathely város Közönségének Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvei, 1777–1849.

V.102.b. Szombathely város Közönségének Közgyűlési és tanácsülési iratai, 1788–1849.

V.102.c. Szombathely város Közönségének Közgyűlési és tanácsülési iratai, Acta Miscellanea

V.102.i.dd. Szombathely Város Tanácsának iratai, Peres iratok, Permásolatok könyve 1747–1761

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején*. Budapest.

Bácskai Vera 2010: „...az régi usutul el nem állunk...”. Szombathely vizályai földesurával, Szily János püspökkel az 1780-as és az 1790-es években. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről V.* (Archívum Comitatus Castriferrei 4.) Szombathely, 165–171.

Bácskai Vera 2014: Szombathely népessége a 18. században. In: Óri Péter (szerk.) *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére.* (Demográfus könyvtár 3.) Budapest, 159–175.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.

Cselenkó Borbála 2013: A Szombathelyi Egyházmegye alapítólevele, 1777. (Adalékok az egyházmegye alapításához.) (szerk. Kapiller Ferenc) *Vasi Szemle* (67.) 3. 349–361.

Cselenkó Borbála 2021: *A szombathelyi püspök és mezővárosainak kapcsolata 1848-ig*. (PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem) Budapest.

Csomor Erzsébet 2009: „Szegények mindig lesznek köztetek...” A zalaegerszegi ispita első másfél évszázada. In: Paksy Zoltán (szerk.) *Zalai történelmi tanulmányok* (Zalai Gyűjtemény 67.). Zalaegerszeg. 340–347.

Dominkovits Péter 1996: Mezővárosi önkormányzat Pápán a XVIII–XIX. században. In: Hermann István (szerk.) *Tanulmányok Pápa város történetéből 2.* Pápa. 63–69.

Géfin Gyula 1929: *A Szombathelyi Egyházmegye története*. II. kötet Szombathely.

Cselenkó Borbála: Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolata a püspökség megalapítása utáni...

Géfin Gyula 1945: *A szombathelyi székesegyház*. Szombathely.

Hudi József 1994: Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795). In: Kubinyi András (szerk.) *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*, Pápa. 287–322.

Hudi József 1995: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847)*. (Fejezetek Pápa város történetéből 2.) Pápa.

Kiss Mária 1976: Szombathely kereskedelme a 18–19. században In: Horváth Ferenc (szerk.): *Vas megye múltjából '76*. (Levéltári Évkönyv 1.) Szombathely, 119–141.

Kóta Péter 1999: Adalékok Szily püspök és Szombathely mezőváros kapcsolatához. Mayer László (szerk.) *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1999/3. 21–32.

Kunc Adolf 1880: *Szombathely–Savaria rend. tanácsú város monographiája*. Szombathely.

Melega Miklós 2012: *A modern város születése; Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. (Archívum Comitatus Castriferrei 5.) Szombathely.

Tilcsik György 2009: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. (Archívum Comitatus Castriferrei 5.) Szombathely.

Pál Ferenc 2017: Újperint alapítása. In: Teklits Tamás (szerk.) *Szombathelyi Egyházmegyei Kalendárium 2017*. Szombathely, 13–15.

„Városunkba jó reménység alatt befogadtatik” A rimaszombati polgárjog (1796–1848)*

BERECZ ANITA

Abstract. “With Good Hope, One is Welcomed into Our Town”: Citizenship Rights in Rimaszombat (1796–1848). This study focuses on the significance attributed to citizenship rights in the privileged market town of Rimaszombat and how the use of these rights led to social differentiation among the population. Rimaszombat was one of the few settlements that, even before the 1840 Act VII, attempted to secure the permanent redemption of feudal obligations, services, and taxes. However, the town’s efforts were not entirely successful; the Royal Council did not approve their redemption agreement with their secular landlords, though this had a significant impact on the use of citizenship rights within the town. Through a systematic analysis of records from 1796 to 1848, this study examines the number of citizens, their social composition, place of origin, and the role of citizenship rights in the town.

Keywords: Rimaszombat, market town, citizenship rights, 19th century

A magyarországi várostörténelmi szakirodalom a 18. század elejétől elinduló urbanizációs folyamat legfontosabb eredményeként a településhálózat területi átrendeződését emeli ki. A mezőgazdasági áruterelés és a belső kereskedelem – mindenekelőtt a gabona forgalmazása – mint urbanizációs tényezők előtérbe kerülése következtében a gabona-termelő és kereskedővárosok kerültek előnybe. Ennek során a gazdaság súlypontjai az ország széleiről áthelyeződött az Alföldre, erőteljesen növekvő népességkoncentrációt eredményezve ezzel.¹ Az 1780-as évek végétől az 1840-es évek elejéig így az Alföld szabad királyi városaiban 75%-os, a mezővárosokban mintegy 100%-os népesség-szám-növekedés ment végbe, a Dunántúlon és Észak-Magyarországon ezzel szemben csupán kisebb arányban, 15%-kal nőtt a szabad királyi városok népessége.² A városál-

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) K 134378 számú, A dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból című pályázat és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú egyetemi kutatói ösztöndíj programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Czoch–Szabó–Zsinka 1997: 37.

² Vörös 1980: 547–553.

lomány átrendeződése és a rendkívül gyors ütemű fejlődés nagyban segítette a nagy népességű, agrárjellegű mezővárosokat abban, hogy a földesurukkal örökváltásági szerződést kötve megszabaduljanak a földesúri terhektől és szolgáltatásoktól. Így vált teljesen szabaddá, és szerezte meg több esetben a földesúri igazságszolgáltatási jogot is Nagykörs, Kecskemét, Nyíregyháza, Szentes még azelőtt, hogy 1840-ben törvényileg szabályozták volna az önkéntes örökváltásgot. A fejlett, nagy vonzású piacközpontok – ahogyan Bácskai Vera kutatásai is rámutattak – ott tudtak tehát kialakulni, ahol sokoldalú mezőgazdasági árutermelés folyt, és a vonzáskörzetükben a kereskedelem és az ipar is jelentős volt. Ahol a tágabb körzetek kialakulását a domborzati, vízrajzi viszonyok és a kedvezőtlen közlekedési adottságok nem tették lehetővé, azokon a területeken a települések egyre inkább jelentéktelen alközpontokká vagy vásárhelyekké váltak.³ Mindezzel párhuzamosan, míg a 18. század elején Észak-Magyarország sűrű városhálózatával az ország közel legvárosiasabb régiójának számított, a 19. század elejére több, ezen a területen található település az országos városhierarchiában alacsonyabb szintű kategóriába került, a települések lélekszáma pedig stagnált, esetenként csökkent.⁴

A fentiekben ismertetett folyamat lokális vizsgálatához alkalmas választásnak tűnt a Gömör és Kishont vármegyében⁵ elhelyezkedő Rimaszombat privilegizált mezőváros társadalomtörténeti elemzése.⁶ A település a 19. század első felére az országos városhierarchiában népességszám szerint és a piacközponti funkciót betöltő városok között is egyre jelentéktelenebb helyet foglalt el. A Bácskai Vera által felállított rangsor Rimaszombatot – Bártfa, Eperjes és Késmárk szabad királyi város mellett – nagyon gyenge fejlettségű központként minősítette, ahol a kézművesipar közepesen volt fejlett, és kevés kereskedő tevékenykedett.⁷ A kiváltságos mezővárosban ugyanakkor létezett a polgárjog, hiszen az 1828-ban elkészült országos adóösszeírásban a szabad királyi városokon kívül az adott városok jogállásától függetlenül Eger, Rimaszombat, Rozsnyó és Zsolna lakóinak egy

³ Bácskai 2002: 98–100.

⁴ Beluszky 1998: 442–446; Gyimesi 1975; Bácskai–Nagy 1984.

⁵ II. József a közigazgatási reformjait követően az egyesített Gömör és Kishont vármegyének Rimaszombatot lett a székhelye. Az uralkodó halálát követően Kishont újból Hont vármegyéhez került, a kerületet az 1802. IX. törvénycikk egyesítette ismét Gömörrel. Rimaszombatot így 1803-tól ismét az összevont Gömör és Kishont vármegyéhez tartozott. B. Kovács 2010: 28.

Gömör és Kishont vármegye területén szabad királyi város nem volt, a vármegyében 13 mezőváros volt: Rimaszombat, Rozsnyó, Csetnek, Dobsina, Nagyrőce, Jolsva, Tiszolc, Pelsőc, Putnok, Ratkó, Sajó-Gömör, Krasznahorkaváralja, Rimaszécs. *Társalkodó*, 1841. március 10. 77–78.

Rimaszombat lakossága 1848-ban 4146 fő volt, ebből 1338 római katolikus, 2058 református, 678 evangélikus volt. ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év 693.

⁶ Rimaszombat mezőváros történetéről készült ugyan néhány helytörténeti munka, ám a történészek részéről rendkívül csekély figyelmet kapott idáig, így az alap kutatások is hiányoznak. Findura 1894; Kollár 1997; B. Kovács 2010; Kerényi 2013.

⁷ Bácskai 1988: 23, 54.

részét is polgárként jegyezték fel.⁸ Annak ellenére tehát, hogy az 1825–1827-es országgyűlésen hozott rendelkezések és utasítások alapján az összeírásban csupán a szabad királyi városok polgárai kaptak külön rovatot,⁹ Rimaszombatban 166 főt mégis polgárként tüntettek fel.¹⁰ Az elemzés középpontjában így az a kérdés állt, hogy ebben a privilegiált mezővárosban vajon milyen jelentőséget tulajdonítottak a polgárjognak, és ennek használatával miként differenciálódott a rimaszombati lakosság.

Rimaszombat és a földesurak kapcsolata

Rimaszombat és a hozzá tartozó határ osztatlan birtokrészként két földesúr, a Koháry és a Forgách család fennhatósága alá tartozott. A 19. század első felében a fejlődés irányát nagyban befolyásolta a Koháry Ferencsel 1795-ben kötött szerződés. A még 1792-ben kezdődött nézeteltérést a város és a földesúr a helytartótanács jóváhagyásával 1795-ben rendezte. A probléma forrását az okozta, hogy a város az évente fizetett cenzusért a (pontosan meg nem határozott) kisebb királyi haszonvételeket is magának akarta. A földesúr álláspontja szerint azonban ezek a haszonvételi jogok egyértelműen a földesúrhoz tartoztak, de amennyiben a város ezt meg akarja váltani, megteheti, így az évi cenzuson felül fizessenek még 2000 forintot. A város viszont úgy gondolta, hogy az évi cenzussal megváltotta a haszonvételek jogát is. Nem volt egyetértés az irtványföldekkel kapcsolatban sem. A város sérelmezte, hogy a földesúr ezeket összeíratta, elvette, és egységesen az úrbéri földekhez akarta csatolni, hogy fizetni kelljen érte. A város arra hivatkozott, hogy ezeket a jogokat még I. Károly adományozta számukra¹¹ (majd később bíraskodási jogot, vásártartás és más egyéb előjogokat és kiváltságokat kaptak), amelyeket már a Forgách család is kivizsgáltatott. A telkek szabad adásvétele azonban a betelepülők számára előnyöket jelentett, így megnövekedett a város lakossága, de a földesúr 500 forintról 2000 forintra emelte a cenzus díját. Úgy vélték, hogy ennek díját a lakosságszám növekedésével párhuzamosan már nem lehet magasabbra emelni, ugyanis azt már az úrbérrendelet is tiltotta. Az úrbéri problémákkal kapcsolatos nézeteltérést 1795-ben sikerült rendeznie a városnak a földesúrával. A szerződés értelmében a várost azt követően évi 3000 forintos fizetési kötelezettség terhelte, amit fele-fele részben Szt. György és Szt. Mihály napján kellett rendezni, ezenkívül felmentést kaptak

⁸ Bácskai 2002: 129.

⁹ Bottló 1957: 242–272.

¹⁰ 310 fő házatlan, 1 fő házas zsellér kategóriába került, jobbagyként viszont senki nem került az összeírásba.

MNL OL N 26. 208. Gömör és Kishont vármegye, Rimaszombat. A kutatás során a levéltárban elérhető digitalizált anyagot használtam fel. A forrás ma már a Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok online felületén is elérhető.

¹¹ Erre lásd Pálmány 2013: 59–64.

minden úrbéri szabályozásból származó cenzus, adó és egyéb járadékok, tartozások fizetése alól. Emellett a város megkapta az úriszék tartásának a jogát, kizárólagosan és teljes egészében a város joghatósága alá kerültek a (pontosan meg nem határozott) kisebb királyi haszonvételek. A földesúr az örökösök nélkül meghalt jobbágyok/zsellérek örökösödési jogáról lemondott, ezt a jogot a város kapta meg, a földeket szabadon adhatták-vehették, (gazdasági) számadással pedig nem tartoztak.¹²

Koháry Ferenc halálát követően (1826) a szerződés az örökösöknek valószínűleg már nem kedvezett, így Koháry Antónia és Coburg Ferdinánd 1830-ban pert indított emiatt a kúrián.¹³ A perről és a két fél álláspontjáról ugyan nincsenek adatok, de annyi bizonyos, hogy a város megtette az első lépéseket az örökváltság érdekében. 1835-ben a bizottság már a javaslatokat és a véleményeket tárgyalta a „földesúri teljes felszabadítás” módjairól. A város meggyőződése szerint a Koháry-Coburg család által indított per bizonytalan végkimenetelű volt, így kérték Coburg Ferdinándot, hogy amennyiben hajlandó az addig sértetlenül fennálló szabadságot megtartani, vagy befejezné a pert, a feltételeket haladéktalanul közölje a várossal.¹⁴ 1838-ban ugyan még mindig a folyamatban lévő Coburg-perre hivatkoztak,¹⁵ a szerződést végül egészen biztosan nem sikerült megkötni, hiszen a város 1848-ig fizette számukra a Koháry Ferenc által megállapított cenzust. Hosszas egyeztetéseket követően, 1848. március 31-én a város arra jutott, hogy mivel az úrbéri viszonyokat törvényes módon megszüntették, így az évi 3000 forintos cenzus fizetését felfüggesztik.¹⁶

A 18. század közepén a város a másik földesurával is kötött egy hasonlóan jelentős szerződést, ám ennek részletes tartalma jelenleg ismeretlen. A helytörténeti irodalom szerint a város fele részére vonatkozó regálét és egyéb jogokat 1692-től zálogolták Forgách Ferenctől, majd 1747-ben örökjogon meg is vették.¹⁷ A város erre a szerződésre hivatkozva azonban fontos eredményeket tudott felmutatni. Forgách Antal mint a nemzetség fenntartója 1819-ben peres úton próbálta meg érvényteleníteni a város és Forgách Ferenc 1747-ben kötött örökös szerződését. Mivel a per hosszú évek alatt sem hozott eredményt, a Magyar Kúria 1837. április 7-én megállapította a per kétes kimenetelét, így a Forgách nemzetség, Szalay István és Karlovsky Zsigmond törvényes meghatalmazottjainak közvetítésével, a várossal perbeli szerződést kötött.¹⁸ A szerződésben részletesen kifejtették, hogy az 1747. évi szerződés érvénytelenítésével csupán az az előtti állapotokat lehetett volna visszaállítani. Rimaszombat a kiváltságainak

¹² ŠABB X. 18. 1829. 20. db. 1262. A szerződést 1795. január 16-án Pesten, a helytartótanács előtt írták alá.

¹³ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1830. év 242.

¹⁴ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1835. év 475.

¹⁵ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1838. év 55.

¹⁶ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év 243.

¹⁷ Kollár 1997: 19.

¹⁸ A szerződést 1839. június 16-án Pozsonyban írták alá.

köszönhetően „soha úrbért nem ismert, a legrégebbi időktől fogva minden királyi és határbeli jogokat és haszonvételeket teljesen egyedül és kizárólag használt, határában minden talpalatnyi föld a közönség és egyes lakosok drága pénzen szerzett sajátja”. Mivel a város területileg nincs elkülönítve, „annak helyzete ki nem jelölhető és be nem bizonyítható. De ha bizonyítható is lenne, a szűk erdő és legelő nélküli, egyedül és általában a város és annak lakosai használatában volt, a határában legkisebb iparbeli jövedelemre számot tartani nem lehet, a közönségben számos nemes van, akik az örök-felvállásban szintén belefoglalnak.”¹⁹ A per megnyerése (ha az lehetséges volna) így semmi hasznot nem hozna, ellenben a per folytatására tetemes összeget vesztegetnének. Így a szerződésben a múlt században fizetett 81 500 forinton felül további, a grófi két ág között megosztott 35 000 forintot állapítottak meg.²⁰ Az összeg kifizetésével a nemzetség megszünteti a pert, és „a városban lévő minden jogát és amit a város közönsége és minden rendű polgára és lakosa akár közösen akár külön-külön a város határában a nemzetség joga után valósággal és tettelesen bírnak, az egész közönségnek és utódainak, kinek-kinek mostani és ezután szerzendő birtoka szerint örökösen 116 500 ezüst pénzben örökre és végképpen eladják”.²¹ A tanácsülési jegyzőkönyvekben ugyan nyomon követhetők a város pénzszerzési nehézségei, ennek ellenére viszonylag hamar kölcsönhöz jutottak, így 1840. április 3-án rendezni tudták az örökválság ügyét a Forgách nemzetséggel.²²

Az eddigi adatokból arra tudunk következtetni, hogy a kedvezmények hatására egy nagyobb mértékű letelepedésre kerülhetett sor a 18. század legelején, hiszen a kilenc úrbéri kérdőpont alapján a város által emlegetett 500 forintos cenzust még Koháry István (1649–1731) idejében fizették. A földesúrtól kapott kedvezmények, mint például a földek szabad adásvétele vagy a járandóságok egy összegben való megváltása, egyre több újonnan letelepedőt vonzhatott a városba. Az úrbérrendezés során, 1769-ben a város bevallása szerint a településen urbárium nem volt, az adót megegyezés alapján, szerződés (*contractus*) és *usus* (régí szokás) szerint fizették, de a felmérés idejében már csak *usus* alapján. Szabadalmas mezővárosként robottal nem tartoztak, szabadon költözhetek, a Koháry és Forgách családnak fizetett évi kétezer forint adó mellett mással nem tartoztak.²³ Az úrbérrendezés előtt azok a települések, amelyek a földesúri terheket írásos, kétoldalú szerződés (*contractus*) formájában teljesítették,

¹⁹ MNL OL P 288–1. tétel Forgách család gácsi ága, Birtokjogi iratok, Jobbiztosító iratok, 1797–1857. 592–596.

²⁰ A szerződés szövege szerint a felperesek az összeget újabb jószágok beszerzésére fordítják, azonban arra nem tértek ki, hogy ez melyik uradalomban fog megtörténni.

²¹ MNL OL P 288–1. tétel Forgách család gácsi ága, Birtokjogi iratok, Jobbiztosító iratok, 1797–1857. 592–596.

²² ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1840. év 242.

²³ A kutatás során a Hungaricana oldalon elérhető Mária Terézia úrbéri tabellái digitalizált anyagot használtam.

jóval előnyösebb helyzetben voltak, mint az urbáriumos vagy az ususos jobbágyok, mivel a szerződés a város lakosságát védte az esetleges földesúri visszaéléssel, önkénnyel szemben.²⁴ A szerződéskötés gyakorlata általában a(z alföldi) telepítésekkel volt összefüggésben, vagy szilárdabb lakosság esetében a birtokaiktól távol élő magánföldesurak pénzigénye indokolhatta a meghatározott időre történő készpénzfizetést. Ezt a legtöbb esetben felváltotta az usus, mint történt Rimaszombatnál is, hiszen idővel a szigorú szabályok általánossá váltak, és a lakosság megszokta a terheket.²⁵

Az úrbérrendezés legtöbbször lehetőséget adott a földesuraknak, hogy a birtokok pontos megállapítását követően érvényesítsék a jogaikat, ami a nagyobb kiterjedésű, osztatlan birtokok esetében hátrányosan érintette az adott települést. Az úrbéri tabellák Rimaszombatban ugyan elkészültek, de azt nem lehet tudni, hogy azt ténylegesen bevezették-e, vagy ha nem, milyen szerződésre hivatkozva fizették tovább a cenzust. A korábbi szerződések ugyanis érvényben maradhattak, de az úrbérrendelettől kedvezőtlenebbet sehol nem hagyhattak jóvá. A rimaszombati birtokok viszont – ahogyan a szerződés szövege is rámutatott – továbbra is osztatlan tulajdonban maradtak. Bár a cenzus összegének folyamatos emelésével párhuzamosan a Koháryak egyre erőteljesebben próbálták érvényesíteni az akarataikat, a 18. század végén megkötött szerződéssel mégis számos kiváltságot kapott a város. Ezek a jogok az örökösök kezét viszont már egyre inkább köthették, éppen ezért igyekeztek mindkét oldalon érvényteleníteni a korábban átadott kiváltságokat, ami folyamatos pereskedést eredményezett a város és a két földesúr között. A pereskedéseket pedig egyedül a szabad királyi városi rang elérésével tudták volna lezárni. Rimaszombatban a szabad királyi városi rang megszerzését ugyan egyértelmű célként soha nem fogalmazták meg, a „földesúri teljes felszabadítás” mégis a földesúrtól való teljes függetlenség irányába mutatott, a redempcionális közösségekhez hasonlóan, örökváltság útján. Rimaszombat így egyike volt annak a pár településnek, amely még az 1840. évi 7. törvénycikk előtt megkísérelte a földesúri tartozások, szolgáltatások és adózások örökös megváltását. A város törekvése azonban nem járt teljes sikerrel: a Forgách nemzetséggel ugyan sikerült megegyezniük, a helytartótanács viszont nem hagyta jóvá az örökváltsági szerződésüket,²⁶ azonban mint látni fogjuk, a polgárjog városon belüli használatát nagyban befolyásolta.

²⁴ Pálmány 1989: 288–291.

²⁵ Tompa 2021: 280–282.

²⁶ MNL OL D–55 Convolutum II. 20. tétel (2774/1851.) A jóváhagyás elmaradásának oka jelenleg nem ismert, további kutatást igényel.

A letelepedés és befogadás

A rendi keretek között kétféle városi jogállás létezett: a kiváltságokon alapuló, szabad királyi város és a földesúri fennhatóság alatt álló mezőváros. Jogi szempontból előnyösebb helyzetben voltak a privilegizált mezővárosok, amelyek a király által megerősített kiváltságokkal rendelkeztek. Azok a mezővárosok is jelentősen különböztek a jobbágyközségektől, amelyek ugyan ilyen privilégiummal nem rendelkeztek, de a földesúrral kötött szerződés alapján a szolgáltatásaikat egy összegben fizethették.²⁷ Mivel az ilyen jellegű kiváltságos mezővárosok lakói az úrbéres településeknél jóval kedvezőbb gazdasági helyzetben voltak, a városi társadalmon belül is szélesebb differenciálódás ment vége.²⁸ Mindemellett széles körű jogokat gyakorolhattak, melyek közül a leglényegesebbnek a szabad bíróválasztás, a városi statútumalkotás, az ingatlanok szabad adásvétele és az új lakosok befogadása számított. A városba való letelepedés szabályozását legtöbb esetben a földesúr tartotta fenn magának, ám kiváltsággként sokszor kerülhetett a városi tanács kezébe a lakosjog megadása vagy annak elutasítása. Ezzel a városok vagy a letelepedési engedély útján éltek, amivel az illető a városban maradhatott, vagy a lakosjog révén, amelyért már többéves helyben lakást követően folyamodhattak annak érdekében, hogy részesüljenek a város kollektív kiváltságaiban.

A lakosjog mellett a szabad királyi városokéhoz hasonlatos mezővárosi polgárjog adott lehetőséget, hogy az ezzel járó kiváltságokkal elkülönítsék magukat a kedvezményekkel nem rendelkező zsellérektől, jobbágyoktól. Lakos- és polgárjoggal tehát a mezővárosok lakóinak egy kisebb része rendelkezett, azok közül is csak az, aki fontosnak tartotta ennek megszerzését. A nemességtől eltérően a polgárjog nem öröklődött, azonban a helyi polgárcsaládból származók országsszerte kedvezményeket kaptak, így csupán a díj felének a kifizetését tették kötelezővé. Annak ellenére, hogy lakosjog megszerzésénél ugyanolyan követelményeket állítottak, mint a polgárjognál, a lakosjog már a legtöbb esetben örökíthető volt. A lakos- és polgárjog használatának azonban településenként más-más funkciója volt. Pápán például az újonnan letelepedőnek elsődlegesen letelepedési, lakhatási engedélyt kellett kérni a földesúrtól, majd ha minden követelménynek megfelelt, polgárjogért folyamodhatott. Akár helyi születésű, akár letelepedett személy volt, a polgárjog sikeres megszerzése után megillette őket a harmincadvám-mentesség, a szabad kocsmáltatás, a só- és dohányárulás joga, illetve mentesültek a testi büntetés alól.²⁹ Nagykanizsán céhbeli mester csak esküt tett polgár lehetett, emellett a városi tisztviselők választásában is részt vehettek.³⁰ Egerben a polgárjog megszerzésének szintén fontos feltétele volt a mesterré válás és a mesterség

²⁷ Csizmadia 1962: 8.

²⁸ Varga 1967: 10–11.

²⁹ Hudi 1995: 96–101.

³⁰ Kerecsényi 1978: 118.

gyakorlása, illetve azt is előírták, hogy a leendő polgár háztulajdonnal rendelkezzen a városban. Az egri polgárok kiváltságai közül legjelentősebbnek a bormérés joga bizonyult, hiszen újévtől március utolsó napjáig csak ők mérhettek bort.³¹ A lakosjogot ezzel szemben leginkább, de nem kizárólagosan a Jászkun Kerületben és az örökváltásigolt településeken (Kecskemét, Nagykőrös) használták, ahol a kiváltságos jogok már az örökváltásig előtt a földhöz tartoztak, ám a lakos- és a polgárjog sajátos használatára Nyíregyházát lehetne legjobb példaként említeni.³²

A Jászkun Kerületben a redempcionális terhek vállalásának mértéke osztotta meg a társadalmat 1745 után. A teljes jogú redemptusok mellett irredemptusnak számított minden, lakosként befogadott, ám jogokat nem élvező személy. Akik nem a Jászkun Kerületből érkeztek, idegennek számítottak, a kerületben egyik helységről a másikba költözők viszont könnyebben kaptak lakosjogot.³³ A József nádor által 1796-ban kiadott Jászkun Statutum alapján kizárólag a lakosi joggal rendelkezők voltak jogosultak ingatlanszerzésre. Minden településen helyi határozatokban szabályozták a lakosi jog feltételeit, de Kiskunhalason például legalább egy évtizedes ott-tartózkodást követően lehetett lakosi (honosítási) jogért folyamodni. Ennek során igazolni kellett a többéves jó magaviseletet és a közteherviselésben való részvételt.³⁴ A lakosi jog megadásáról vagy annak elutasításáról a tanács döntött. Amennyiben a tanács elfogadta a kérelmet, az úgynevezett „concivilitas taxa” (a lakosi jog illetéke)³⁵ kifizetése után engedélyezték a kert vagy ház(telek) megvásárlását, tőkefölddel azonban még továbbra sem rendelkeztek. Az így megszerezhető lakosi jog öröklődött, a sikeres kérelmezők gyermekei tehát már lakosnak számítottak.³⁶

Pest-Pilis-Solt vármegye legnagyobb lakosságú mezővárosában, Kecskeméten az 1802-ben kibocsátott rendelettel szabályozták a pusztáról vagy más helységről városba költöző, lakosként felvett személyek ingatlanszerzési jogát. Annak érdekében, hogy a „törzsökös családokat konzerválják”, megengedték ugyan, hogy a lakos rögtön házat és szőlőt szerezzen, azonban a lakosi felvételtől számított tíz éven belül nem birtokolhatott földet.³⁷ 1809-ben a lakosi jogért fizetett díjat felemelték 24 forintra.³⁸ 1824-től a városi szabályok módosításával kecskeméti „helyes lakosnak” azokat ismerték el, akik helybeli származásúak voltak, vagy saját jogon megszerezték a lakosi

³¹ Berecz 2023: 46–48.

³² Bagi 1995; Bánkiné Molnár 1995; Iványosi–Szabó 1991; Szabó 2006: 107–114; Kujbus 2008: 315–324.

³³ Bánkiné Molnár 1995: 76.

³⁴ Bagi 2001: 356; Bagi 1995: 72–74.

³⁵ A lakosi jog pontos díja nem ismert, időnként változó, mindig jelentős összegű illetéket kellett fizetni. A kerületben költözők számára csupán a díj felének kifizetését tették kötelezővé. Bánkiné Molnár 1995: 26, 76.

³⁶ Bánkiné Molnár 2001: 33.

³⁷ Iványosi–Szabó 1991: 136–137.

³⁸ Iványosi–Szabó 1991: 154.

jogot, a városban laktak, és a közterhek viselésében részt vettek. A föld megszerzésének lehetőségét továbbra is lakosi joghoz kötötték, viszont mivel a teherviselést is vállalni kellett, így ingatlantulajdon nélkül földet továbbra sem szerezhettek a városba költöző személy. A korábbi városi rendelethez hasonlóan szólót ugyan kaphattak, de a lakosoknak ebben az esetben is elővásárlási joga volt. Amennyiben valaki helyi birtokos lányával kötött házasságot, a lakosi jog megszerzését követően viszonylag egyszerűbben földhöz tudott jutni.³⁹ Szintén a megye alá tartozó Nagykőrösön 1817-ben jóváhagyott városi szabályrendelet értelmében a város határában lévő birtokokat a lakosok szerezhették meg. A máshonnan érkező letelepedők a „polgári jussból” nem részesülhettek, birtokot pedig nem szerezhettek addig, amíg a városi tanács a lakosok közé be nem vette őket. Ugyanez a szabály vonatkozott a helyi születésű, de máshol letelepedő személyekre is, hiszen a költözéssel elveszítették a szüleiktől örökölt javukat. Ám a helyi családokba házasodott külföldi sem örökölhetett birtokot, amíg a városi tanács nem ismerte el őket lakosnak.⁴⁰

Az 1760-as évektől kezdve Nyíregyházán az új lakosnak három évet helyben kellett laknia, kötelezővé tették a lakosdíj fizetését, valamint a jó magaviselet bizonyítását. A pozitív elbírálásra számíthatott a beházasodott letelepedő vagy az, akinek a településen rokonai éltek.⁴¹ A 19. század elejétől elsődlegesen már olyan mesterembereket fogadtak be, akik kizárólag a mesterségükből éltek, ugyanis a határban lévő földek vásárlását tiltották számukra.⁴² A mezővárosi jogállás (1786) a lakosok elnevezésén és jogállásán ugyan nem változtatott, ám miután mindkét földesúrral megkötötték az örökváltsági szerződést, 1826-ban a helyi társadalmat három csoportra osztották: polgárookra, lakókra és zsellérekre. Az ingatlannal rendelkező polgároknak volt a legtöbb joga: javaikkal szabadon rendelkezhetek, a város haszonvételeiben részesülhettek, a cenzusfizetésnél és a vásárok alkalmával a helypénzfizetésnél mentességet élveztek. A lakosok a házbirtokon kívül egyéb ingatlant nem vásárolhattak és nem használhattak, a marhák tartásától eltiltották őket. A zsellérek pedig, a „semmivel sem bíró személyek” zsellérpénz fizetése mellett a városban tartózkodhattak.⁴³ 1837-ben, Nyíregyháza jogállásának változását követően – privilegizált mezővárossá vált –, tovább szűkítve a kedvezményezett körét, a polgárjogra kifejezetten a helybeliek kiváltságaként tekintett a városi tanács, de a bevándorlók közül is polgárrá válhatott, aki legalább 10 éve ott lakott, viselte a közterheket, és befizette a polgárdíjat. A lakos- és a polgárjog öröklődött, amennyiben az illető nem költözött el a városból, és fizette az adót.⁴⁴

³⁹ Iványosi–Szabó 1991: 230–232.

⁴⁰ Novák 1979: 192, 196.

⁴¹ Kujbus 2008: 317–318.

⁴² Kujbusné Mecsei 2001: 26.

⁴³ Kujbusné Mecsei 2001: 87, 93–94; Kujbus 2008: 320.

⁴⁴ Kujbusné 2008: 320; Kujbusné Mecsei 2006: 128–129.

Kiváltságos mezővárosként Rimaszombat önálló szabályalkotási joggal rendelkezett, így a város által kiadott rendeletekből vagy az arra való utalásokból szinte azonos folyamat rajzolódott ki, mint az imént említett településeken. 1796-ban a rimaszombati lakosok panaszt tettek, hogy az 1771-es végzés szerint 12 forint kifizetése után ismerték el őket igazi lakosoknak, ezt a pénzt a mostanában érkezőktől azonban nem szedték. A tanács elismerte a panasz jogosságát, és az 1771-től bevett lakosokat figyelmeztették a 12 forintos „ügynevezett polgársági pénz” befizetésére, hiszen a lakosok a város „nagy költséggel szerzett minden javaiban és szabadságaiban részesülnek”.⁴⁵ 1826-ban a tanács új városi rendszabály készítése mellett döntött, amelyet a vármegyei közgyűlés augusztus 31-én jóvá is hagyott.⁴⁶ A rendszabály részletesen ismertette a nép, illetve a lakosok jogait. A népet illető kiváltságokat – amely alatt vélhetően a hazafiakat, azaz a lakosjoggal rendelkezőket és a birtokosokat érthették – a következőkben foglalták össze: szabadon választhat főbíró, főkapitányt és a városi tisztségviselőket⁴⁷ a helybéli birtokos és érdemesebb lakosok közül. Az ügyeit maga intézi, a nemesek felkelésében zsoldot ad. Kocsmákat, mészárszéket, malmokat, serházat, erdőt, mezőt, földet, vizet és egyéb földesúri tulajdonokat bír. Heti- és országos vásárokat tart. A várost sáncokkal és kőfallal kerítheti, főbenjáró és polgári ügyekben a maga lakosait, sőt a külsőket is – ha a határon belül elfogja – a tanácsa ítélni el. Akasztófát, pellengéret, szégyenoszlopot és egyéb fenyítő eszközöket állíthat. Az örökösök nélkül meghalt lakosok javait megörökölheti.

Az 1826. évi szabályrendelet a nép mellett a lakosok tulajdonát és személyét illető kiváltságokat kilenc pontban összegezte. Ennek értelmében a város lakosainak az országban sehol nem kell vámot fizetni, a városi lakosként a heti- és országos vásárokból mentesülnek a helypénz fizetése alól. Földesúri kötelezettségek nem terhelik, nem tartoznak a termés után se kilenceddel, se tizeddel. A lakosokat csupán a város bírása marasztalhatja el az esetleges adósságok miatt, illetve rendes kihallgatás után ítélni el őket. A tisztek és hivatalnokok választásában szabad választási joggal rendelkeznek, a polgári hivatalokat betölthetik, amennyiben megválasztják őket. A városon belül a tisztességebbek közé tartoznak.⁴⁸ 1826 után a „városi politika rendbehozása” érdekében

⁴⁵ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1796. év 709.

1797-ben 12 forintból álló „ügynevezett hazafiúság pénz”-ről írnak, melynek befizetése révén részesülhet az illető a város ősi szabadságaiban. ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1797. év 97.

⁴⁶ B. Kovács 2010: 144. Ebben többek között rögzítették a város jogállását, az önkormányzatának működési kereteit, a tisztségviselők jogait és kötelességeit.

A szerződés szövege csupán a helytörténeti irodalomból ismert, az 1803 utáni vármegyei anyag ugyanis nem kutatható Besztercebányán, így az eredeti dokumentum nem kereshető vissza.

⁴⁷ Városi pénztárnokot, a város gazdáját, bor- és sersáfárt, két polgárt, vásárbíró, adószedőt, alkapitányt, tizedeseket választhattak.

⁴⁸ B. Kovács 2010: 21–22.

A tanácsot illetően a következő jogokat sorolták fel: főbíróságra minden második évben római katolikust, majd evangélikust, főkapitányságra, perceptorságra, tanácsosságra, számtartóságra, bor- és

kiküldött bizottság 1837 szeptemberétől kezdett dolgozni az újabb szabályrendeleten.⁴⁹ Az 1839. január 28-i bejegyzés szerint értek a városi *lakosokat, polgárokat és birtokosokat* érintő rész még elmaradt tárgyalásához. A tervezet teljes szövege ugyan nem maradt fenn, de a tanács által javasolt módosításokból következtetni lehetett a változásokra. Ezek szerint a „lakosok a letelepedettek, a beírás díjába két forintot fizetnek, a közadót fizetni és a közterheket viselni kötelesek. Egyébként városi kiváltságos jogokhoz semmi just nem tarthatnak. A polgár a mérsékelt legelő bérfizetés mellett marhat tart(hat).”⁵⁰ A vármegyei jóváhagyással kiadott szabályzat minden bizonnyal összefüggésben volt Koháry Ferenc 1826-ban bekövetkezett halálával, az újabb módosítást pedig a Forgách családdal kötött örökváltsági szerződés indokolhatta. A továbbiakban az a kérdés tehát, hogy mindez hogyan befolyásolta a lakosok és a polgárok számát és társadalmi összetételét, illetve hogy kik tartották fontosnak ezeknek a jogoknak a megszerzését.

A rimaszombati lakos- és polgárjog

A rimaszombati lakosként és polgárként összeírt személyek számával kapcsolatban elsődlegesen a városi tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzéseire lehetett támaszkodni. A városban lakos- vagy polgárkönyv ugyanis nem létezett, erre való utalást legalábbis nem találtam. A jegyzőkönyvek szisztematikus feldolgozása – a forrásadottságok miatt hét közbeeső évet nem számítva – az 1796 és 1848 közötti időszakban történt meg.⁵¹ A városvezetésnek valószínűleg már az 1830-as évek legelejétől gondot okozott, hogy a polgárok pontos számát megállapítsa. 1829-ben két tanácsost bíztak meg azzal a feladattal, hogy a „hazafiaknak, mint városi polgároknak a számát” írják össze, és tudják meg, ki nem fizette még be a hazafiúsági díjat. Emellett készítsenek összeírást a városban

sersáfárságra és a többi tisztségekre és szolgálatokra érdem szerint, valláskülönbőség nélkül választ. Megüresedett ügyézi és jegyzői hivatalokra valláskülönbőség nélkül alkalmas tagokat maga választ, amennyire lehet, hazafiakat, birtokos és alkalmas lakosokat, a város értelmesebb és főbb tagjaival tanácskozva. A vármegye adóját minden tizedből egy-egy lakos jelenlétében veti be és szedi be. A közönséges jövedelmek beszédéről és kiosztásáról gondoskodik. A község és a saját végzéseit végrehajtja. A város mind külső és belső ügyes bajos dolgaira felvigyázni tartozik. Új törvényeket, szokásokat jóváhagyás végett a népnek feltehet. A város külső birtokaira nézve úriszékert tart. Egyességet, szerződéseket, adósságokat tehet, ha szükséges, az értelmesebb és előkelőbb lakosoknak a tudtára adásával.

⁴⁹ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1838. év 539.

Ezt követően, 1847 legelején a város egy újabb, átdolgozott városi rendszabályt akart kihirdetni, de a nép többsége azt nyilatkozta, hogy a törvényhozásig (itt feltételezhetően az 1847. november 12-én összeülő országgyűlésre gondoltak) maradjon az 1826. évi megeieleg megerősített rendszabás. Az 1839-es városi szabályrendelet vármegyei jóváhagyása tehát nem történt meg.

⁵⁰ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1839. év 52.

⁵¹ A hiányzó városi jegyzőkönyvek a következők: 1811, 1812, 1813, 1818, 1825, 1826, 1833. 1796 előtti városi jegyzőkönyvnel korábbiak nem kutatható a rimaszombati levéltárban.

elő minden rendi és rangú lakosról és a letelepedésük idejéről.⁵² Az 1840-es évek második felében már egyre több bejegyzés utalt arra, hogy többen voltak olyanok, akik ugyan nem voltak polgárok, de az az után járó jogokat ingyen birtokolták. A főbíró ezt többször felszólították, hogy írják össze és jelentsék be ezeket a személyeket, illetve keressenek valamilyen megoldást erre a problémára. Ez feltételezhetően nem sikerült, hiszen 1848. március 3-án még egy választmányt neveztek ki annak érdekében, hogy a valóságos polgárokat összeírják.⁵³ Ez az összeírás valószínűleg már nem készült el, ebből kifolyólag a lakosok és a polgárok számának meghatározásához csupán a jegyzőkönyvek bizonyultak használható forrásnak, mivel a kérelmeket a városi tanácshoz kellett benyújtani, ők döntöttek annak elbírálásáról. Fontos elemzési szempont a lakos- és polgárjogért fizetett összeg, illetve annak folyamatos emelkedése is. 1796 és 1818 között 12 forintot szedtek „hazafiúági díjként”, 1818-tól viszont minden letelepedő nemesnek 80, nem nemesnek pedig 40 forintot kellett fizetni „polgárdíjként”. Ezt következetesen be is tartották, hiába próbálkoztak a díj két részben való fizetésével, a szabályzatra hivatkozva az összeget egészben kellett befizetni. 1831-ben az ostorosi születésű Simon Imre gubásmesternek nem állt módjában befizetni a díjat, így a város egyik lakosát, Darnyi Istvánt kérte fel kezesnek. Hiába mutatta be azonban a keresztlevelét, a vándorlásáról szóló levelét és Darnyi István 80 forintos kezeslevelét, kérelmét a díj befizetésének hiányában elutasították. 1839-ben a megújított szabályrendeletben a díjat újból felemelték: a nem nemesek 50 forint polgárdíjat fizettek, míg a nemeseket 125 forintos fizetés terhelte, továbbá 2 forint bírási díjat is szedtek. Ezt követően 1846-ben merült fel a városi tanács részéről, hogy mivel a polgárság díját nem mindenki képes egyszerre lefizetni, nem lenne-e érdemes azon könnyíteni. Ez nem történt meg, viszont 1848 legelején bevezették a polgárdíj nélküli kinevezést, amelyről a városi vegyes gyűlés hozott döntést. Balázs Pál helybéli evangélikus tanító, Demeter István református tanító és Katinszky Gusztáv katolikus gyermekoktató ugyanis a 22 és 29 éves rimaszombati szolgálatukra hivatkozva a díj elengedését kérve polgárjogért folyamodtak. Kérelmüket végül elfogadta a tanács, de hasonló esetekre készülve kikötötték, hogy a polgárfelvételt csak olyan tanító esetében fogják engedélyezni, aki legalább 10 éve, a helyi közösség megelégedésére folytatta tanítói hivatalát. A díj nélküli „polgárosítást pedig egyedül a tanultakra terjesztik ki, mivel ők köztudomásul igen csekély fizetés mellett egész idejüket a hivatásuknak szentelik”.⁵⁴

A továbbiakban arra voltam kíváncsi, hogy a kérelmezők számának alakulásából következtetni lehet-e arra, hogy mikortól válik ketté a lakos- és polgárjog, illetve melyik gyakorolt vonzóbb hatást rájuk. A 18. század legvégétől vezetett jegyzőkönyvekben lakos- vagy polgárjogra vonatkozó sikeres felvételi kérelmet 228 fő esetében regisztráltak. Ezek

⁵² ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1829. év 74.

⁵³ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év 154.

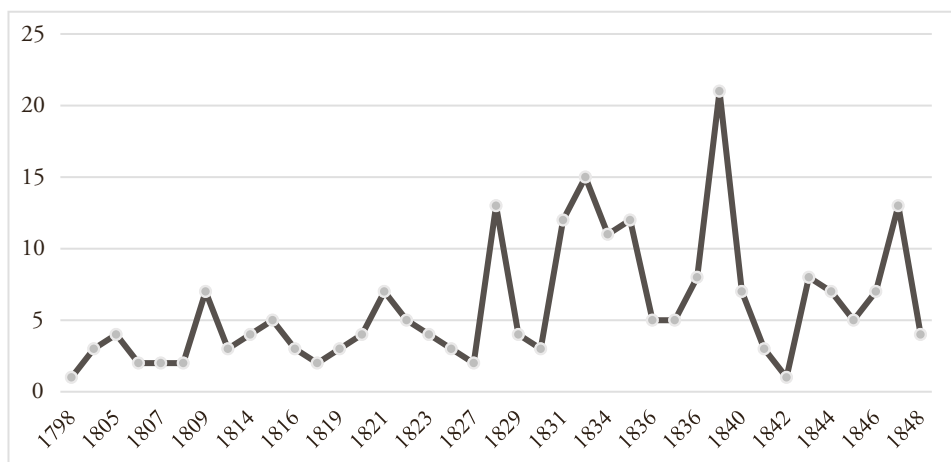
⁵⁴ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év 184.

időbeli megoszlását vizsgálva egyértelműen visszatükröződött a szabályrendeletekben kirajzolódó folyamat, melynek segítségével talán válaszolni lehet a feltett kérdésekre. Mindezt az is segíti, hogy a jegyzőkönyvi bejegyzések 148 főnél (64%) a származás pontos helyét is feltüntették, megnevezve a megyét és a települést, 196 személy (85%) esetében pedig a foglalkozás is beazonosítható volt. A születési/származási helyekből egyértelműen az mutatkozott meg, hogy az új lakosok és polgárok szinte minden esetben más településről érkeztek a városba. A városi kiváltságért folyamodók között tehát túlnyomó többségben az ország különböző területeiről letelepedett személyek találhatók. Rimaszombat vonzáskörzete így rendkívül változatos képet mutatott. Az újonnan városba érkező személyeknél legnagyobb számban (52 fő, 35%) Gömör és Kishont vármegye különböző településeit (Jolsva, Nagyrőce, Csiz, Csetnek, Pelsőc, Osgyán, Dobsina) tüntették fel származási helyként. Rajtuk kívül számottevő letelepedő érkezett a szomszédos vármegyékből: Zólyomból (10 fő), Nógrádból (9 fő), Borsodból (8 fő), Liptóból és Szepesből (7–7 fő). Ha kisebb számban is, csupán egy-két fővel, de az említett vármegyék mellett még további 19 kibocsátó vármegyét lehetett beazonosítani, továbbá egy-két bécsi, illetve sziléziai, csehországi, lengyelországi települést. Velük ellentétben azonban helyi származású polgárként csupán 18 főt lehetett számontartani. Felvételiükkor egy-két esetben utaltak is a helyi ismertségükre, rokoni kapcsolataikra. 1828-ban Kovács András suszternél egyértelmű volt helyi származása, hiszen már a nagyapja, és édesapja és annak testvére is *rimaszombati lakos* volt, éppen ezért hazafiúsági díjat sem kellett fizetnie. Ugyanabban az évben Szolivaj József suszternek viszont annak ellenére, hogy „néhai édesapja is a város lakosa volt”, a hazafiúsági díjat bekérték tőle.⁵⁵ 1846-ban Kreva József üveges szintén hiába bizonyította helybéli születését, és kérte a „polgárosítási díj” felének az elengedését, a városi rendszabályokra hivatkozva a kérelmét nem teljesítették, így a díjat ő is befizette.⁵⁶ Szigorúan vették tehát, hogy kit tekintenek helyinek, hiszen egyáltalán nem volt lényegtelen, hogy ki számított „törzsökösnek – bevándorlóknak” vagy „hazafinak – jövevénynek”. Egy 1834-es bejegyzésből ugyanis arra lehet következtetni, hogy a helyi születésű személyeknek nem kellett díjat fizetni, mert az öröklődött a családon belül. A ratkói születésű (Gömör és Kishont vármegye) suszterlegény, Czirbesz János 1834-ben bemutatta keresztlevelet és a vándorlásáról szóló levelet, majd kérte a hazafiúsítási levél kiállítását. Arra hivatkozott ugyanis, hogy édesanyja két évvel korábban már jelezte, engedélyezzék a kisebbik fiának, hogy a polgárlevelet átvegye. Mivel a nagyobbik fia, Czirbesz Dániel a hazafiúsítás után nem sokkal meghalt, a tervei szerint a polgárjoggal járó előnyökkel így a hamarosan hazatérő fia élhetne. A városi határozat szerint azonban a „polgárjog személyes, atyáról fiúra igen, de testvérről testvérré nem lehet átadni. *Polgárok közé* ugyan beveszik, de a polgárlevelet a polgárdíj letétele után

⁵⁵ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1828. év

⁵⁶ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1846. év

adják ki.” A díjat végül kifizette. 1835-ben Bartos János igazolni próbálta helybéli származását, és kérte, hogy „mint valóságos hazafi megkapja a polgárlevelet”. A városi tanács álláspontja szerint a helyben születés senkit sem tehet polgárrá, hacsak szülei *valóságos polgárok* nem voltak, így csak akkor lehet az, ha atyja polgárságát bebizonyítja.⁵⁷ Arról azonban, hogy kinek sikerült bizonyítania a családon belüli polgárjogot, illetve a városon belül hányan voltak olyanok, akiknél ez a jog automatikusan öröklődött, nem készült összeírás. A bejegyzések között így feltételezhetően pont a helyi, törzsökös családok nem szerepelnek. Annyi bizonyos, hogy a rimaszombati lakosjog nem letelepedési engedélyként funkcionált, amivel a megérkezés után a városban maradhattak, így nem világít rá a tényleges beköltözési tendenciára sem. 1826-ig a legtöbb bejegyzés mégis arra utal, hogy többségben az éppen letelepedni kívánó személyek tartották fontosnak a lakosjog megszerzését annak érdekében, hogy részesüljenek „a város ősi szabadságaiban”. Ez a szám azonban nem tűnik kiugrónak, hiszen 1798 és 1826 között – egy-két évet leszámítva – évente csupán 3-5 személy folyamodott lakosjogért. 1826 után, az újonnan kiadott városi szabályrendeletet követően azonban egyértelműen megugrott azoknak a száma, akik fontosnak tartották ezekért a kiváltságokért folyamodni, annak ellenére, hogy még 1818-ben felemelték a díj összegét.

A lakos- és polgárjogot nyert személyek száma 1798 és 1848 között

A kérelmek megugró számával párhuzamosan pedig mintha egyre fontosabb lett volna a régtől letelepedett, évek óta a városban élő személyeknek, hogy megszerezzék ezt a státuszt. Az újonnan letelepedők mellett a jegyzőkönyvi rövid indoklásokban ugyanis egyre szembetűnőbb volt a „városban már régen letelepedett és megházasodott”, „több éve helyi lakos”, „több éve hazafiú”, „már három éve a városban lakik” megjegyzések

⁵⁷ ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1835. év 315.

előfordulási aránya. Szintén ezektől az évektől kerültek előtérbe a városon belüli rokon-családi kapcsolatokra való hivatkozások is, melynek során a szülők (és lehetőleg a nagyszülők) polgárságának bizonyítását várták el. De vajon hogyan lehetett az elvárásoknak megfelelni és két, felmenő generáció polgárjogát bizonyítani, ha a polgárjog következetesebb használatát – legalábbis a jegyzőkönyvek szóhasználata szerint – 1826 után vezették be? A források alapján arra tudunk következtetni, hogy az 1820-as évek közepétől egyrészt összemósódott ez a két fogalom, másrészt megváltozott a szóhasználat és vele együtt a jelentéstartalom. Az 1826. évi városi rendelet ugyan a nép és a lakosok jogkörét részletezte, a jegyzőkönyvekben mégis külön-külön vagy felváltva használták a polgár és a lakos kifejezéseket, illetve ezektől az évektől terjedt el a „polgárlakos” elnevezés. („Hazafiúsági díjának letétele mellett polgárosítását kéri, lakossá lett”, „a városi polgárok számára való bevételét kéri”, „hazafiúsítási díj fizetése mellett, polgárlakosok számára beveszik.”) Vagy öröklődött a lakosjog is, vagy az örökletes polgárjogot vezették be 1826 után, de ennek nyilvántartása – ahogyan korábban utaltam rá – valóban gondot okozhatott a városi tanácsnak, és ilyen okokból kívántak valamilyen megoldást találni a problémára. Mindenesetre mintha ez a két fogalom összeecsúszott volna ezekben az években, amire a következő megjegyzés is utalhat: „városunk lakosai és polgárai számára való bevételét kéri, a befizetett 40 forintot hazafiúsági díjként, polgárosítási díjként elfogadva, polgárlakosok számára bevették, bizonyoságlevél kiadva”. 1839 után viszont úgy tűnik, megváltozott ez a gyakorlat, és ezt követően már egyértelműen kettévált a két fogalom. Az újabb városi rendelet jóváhagyásának évében ugyan szokatlanul megugrott a kérelmezők száma – melynek oka jelenleg ismeretlen –, de ezt a díj felemelésével párhuzamosan egy meredek visszaesés követte. Pár év múlva már a korábbihoz hasonló számú kérelem érkezett a tanácshoz, de a bejegyzésekben már egyértelműen nyomon lehetett követni, hogy ki milyen jellegű városi engedélyre, illetve kiváltságra pályázott. A kétforintos „beírási díj” mellett az új letelepedők a lakosok közé kerültek, míg azokat, akik „befizették a polgársági díjat, a helyi polgárok közé vették be”. Az 1840. es évektől a rimaszombati lakosjog – az előző évtizedtől eltérően – már egyre inkább kezdett hasonlítani egy egyszerű letelepedési engedélyhez, de mindenesetre arra megvolt a lehetőség, hogy valaki lakosból polgárrá váljon. 1843-ban a Zala vármegyéből származó Kizsel János lakhatási engedélyt kért, majd kifizette a „letelepedési díjat”, így amíg városi polgár nem lett, a lakosok közé írták be. Mégis mintha az 1840-es évek második felétől a lakosjogot érintő kérelmek kezdtek volna eltűnni a jegyzőkönyvekből. Ez pedig arra utalhat, hogy a városi tanács már nem tartotta fontosnak regisztrálni a lakosjogot, hiszen a letelepedőket csupán a kétforintos beírási díj terhelte, egyéb juttatásokból, kiváltságokból már nem részesültek. A mintegy hat évtizedet átfogó folyamatból arra tudunk következtetni, hogy a rimaszombati lakosság egyre inkább differenciálódott. 1771-től minden városi előjogból a „bevett” lakosok részesültek, azonban az 1820-as évek közepétől a városi jegyzőkönyvi bejegyzések alapján a „bevett” lakosok fogalmát

a „polgár” kifejezés váltotta fel, onnantól kezdve tehát ők rendelkeztek ugyanazokkal a jogokkal. A közel egy évtizedes „polgárlakos”, „polgár” és „lakos” külön-külön, illetve együttes használatát viszont 1839-től egyértelműsítették, mind a városi rendeletben, mind a jegyzőkönyvi bejegyzésekben. Az 1830-as évek végétől használatban lévő lakosok alatt így már azokat értették, akik letelepedettek, befizették a kétforintos beírási díjat, ám egyéb jogokkal nem rendelkeztek. A következőkben így azt vizsgálom meg, hogy a lakos- és polgárjognál tapasztalt átalakulás volt-e valamilyen hatással a kérelmezők foglalkozási összetételére.

Foglalkozás	1798–1814	1815–1824	1827–1838	1839–1848	Összesen
	Lakos	Lakos	Polgárlakos	Polgár	
	Fő	Fő	Fő	Fő	Fő
Ipar összes	16	22	64	62	164
Agyag	3	–	5	4	12
Élelmiszer	1	1	4	3	9
Ruházati	3	3	15	20	41
Bútor és fa	1	3	5	3	12
Építő	–	4	10	4	18
Fém	2	1	4	7	14
Bőr	4	9	18	14	45
Egyéb ⁵⁸	2	1	3	7	13
Kereskedelem összes	2	3	3	14	22
Boltos	–	1	2	2	5
Vasáros	1	–	–	–	1
Haszonbérő	–	–	1	4	5
Kereskedő	1	2	–	8	11
Értelmiség összes	1	1	4	4	10
Orvos	1	1	–	–	2
Ügyész	–	–	3	3	6
Tanító	–	–	1	1	2
Összesen	19	26	71	80	196

A lakos- és polgárjogú személyek foglalkozási összetétele 1798 és 1848 között

⁵⁸ Az egyéb kategóriába az alábbi foglalkozások kerültek: 1 fő kocsiborító (ponyvás) lakos, 1 fő kocsiborító (ponyvás) polgárlakos, 4 fő kocsiborító (ponyvás) polgár; 1 fő kéményseprő lakos, 1 fő kéményseprő polgárlakos, 2 fő kéményseprő polgár; 1 fő óras lakos, 1 fő óras polgárlakos; 1 fő könyvkötő polgár.

A születési/származási helyek mellett a jegyzőkönyvek szinte minden esetben feltüntették a személyek foglalkozását is. A korábbiakból kiindulva három időintervallumban tudjuk összehasonlítani a lakos-, valamint a polgárjogért folyamodók foglalkozási összetételét: az 1798–1824 közötti időszakban a lakosokét, 1827–1838 között a polgárlakosokét, illetve az 1839-et és 1848-at érintő évtizedben a polgárokét. Mint láttuk, 1826-ig szinte elenyésző volt azoknak a száma, akiket a díj befizetését követően lakosként regisztráltak. Az első két időmetszet alacsony esetszámainál még így is szinte kizárólagos volt az iparosok aránya. 1827 és 1848 között ugyan már nagyobb esetszám mellett, de az iparosok száma továbbra is meghatározó volt. Ez utóbbi két évtized alatt az iparosok létszámában nagyobb változás nem történt, azonban az iparágak között már annál jelentősebb arányeltolódás volt megfigyelhető. Az 1830-as évek elején leginkább a bőr- és ruhaiparban érdekelt személyek folyamodtak jogokért, azonban az 1840-es évekre csupán a ruházati ipar jelentősége növekedett tovább, a bőriparban enyhe csökkenő tendencia vette kezdetét. A ruházati ipar növekedése nem meglepő, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a vármegye ruházati kézművesiparának egyik legfontosabb központja – Rozsnyó és Jolsva mellett – Rimaszombat volt. A polgárjogért folyamodók létszámbeli növekedése azonban a szakmán belüli specializációt is magával hozta, hiszen míg az 1830-as években a gubások és szűrszabók tartották fontosnak a polgárjoggal járó előnyöket, addig egy évtizeddel később a hangsúly inkább a szabókra, vékonyszabókra helyeződött, illetve ezekben az években jelentek meg a kalaposok és az asszonyruha-készítők. A helyben előállított alapanyagból készített szűr kabátokat, szűrnadrágokat gyártó szűrszabók helyett a finomabb szövettel dolgozó vékonyszabók térnyerése már eltérő jellegű igényeket kielégítő mesterségek szükségességére és a férfi-női szabászat kettéválására utal.⁵⁹ Hasonló folyamat játszódott le a bőriparban érdekelt személyek esetében is. 1827–1838 között meghatározó számban szereztek lakos-, illetve polgárjogot a csizmadiák, de mellettük jelen voltak a vargák, szűcsök, egy évtizeddel később viszont a két tímár mellett szinte csak a csizmadiák és a cipőművesek folyamodtak polgárjogért, azaz a bőrkikészítés teljes mértékben háttérbe szorult, és a cipők és a csizmák előállítását vált jelentősebbé.⁶⁰ Az építőiparban érdekelt polgárok számának csökkenése számottevő, bár figyelembe véve, hogy nem piacra dolgoztak, hanem egyedi megrendelésre, esetükben a polgárjoggal járó helyi kiváltságok kevesebb hasznot hozhattak.⁶¹ Az 1830-as években így még megközelítőleg azonos arányban voltak jelen az ácsok, kőművesek, kőfaragók és bádgosok, egy évtizeddel később viszont létszámában már jelentéktelenné váltak. A legszembetűnőbb változás azonban mégis a kereskedéssel – kereskedelemmel és haszonbérlettel – foglalkozó

⁵⁹ Gyulai 2005: 105–125, Gyulai 2006: 173–174.

⁶⁰ Veres 2006: 113–140; Laki Lukács 2006: 141–146.

⁶¹ Gulya 2006: 217–228.

személyek növekedő jelenlétében figyelhető meg, akik legtöbbször „kitanult kereskedőként” boltnyitási szándékkal fizették be az ezzel járó összeget.

A lakos- vagy polgárjogért való folyamodás egyértelműen az iparosokat és a kereskedőket vonzotta tehát, hiszen az ezzel járó előnyök elsődlegesen gazdasági jellegűek voltak. Az iparosoknak a heti- és országos vásárokon ugyanis nem kellett helypénzt fizetniük,⁶² ugyanakkor a kereskedés, a mesterség címerét sem lehetett kifüggeszteni a díj kifizetése nélkül, de enélkül a céhbe sem nyert felvételt az illető. Ezt a városi szabályt a céhek nem minden esetben tartották be, ugyanis 1832-ben vizsgálat indult Lakatos János ügyében, mert anélkül, hogy bemutatta volna a hazafiúságáról szóló levelet, remekelésre bocsátották, és mesternek nevezték ki. Az ügy kapcsán kiderült, hogy már többször előfordult, hogy a helybeli céhek a polgárságról szóló levelek bemutatása nélkül több mindenkit bevettek céhtagnak. Ezt követően a városi tanács felszólította a céheket, hogy a szabályzattól eltérően ne merészeljenek új tagokat bevenni, különben a büntetést közösen fogják viselni.

A lakos- és polgárjoggal járó városon belüli előnyök tehát kifejezetten az újonnan letelepedett vagy már több éve a városban élő iparosoknak és a kereskedéssel foglalkozóknak szólt. Mint láttuk, 1838 után a lakosokat teljes mértékben kizárták a földbirtoklás lehetőségéből, a polgárok pedig mérsékelt bérfizetés mellett használhatták a legelőt. Nem kerülheti el a figyelmünket tehát a csupán mellékesen meg-megemlített „birtokosok” városi jelenléte sem. A szabályrendeletekben emlegetett birtokosok köre ugyanis egyáltalán nem ezt a csoportot érintette, de már 1828-ban sem volt átfedés közöttük. Az országos összeírásban – ismervé a forrás sajátosságait is – a 166 „polgár” között mindösszesen 7 olyan személy szerepelt, aki a városban azelőtt lakosjogért folyamodott, és a 310 „háztalan zsellér” között 27 olyan személy volt, aki 1828 előtt vagy az azt követő pár évben lakosjogot szerzett. Az összeírók másként értelmezve a polgár fogalmát a városi gyakorlattal szemben feltételezhetően a birtokosokkal azonosították ezt a kategóriát. Bár a birtokosokat érintő jogokról és kedvezményekről a városi rendeletek szinte semmit nem közöltek, az örökváltsági szerződés megkötése vélhetően számukra jelentett előnyöket, erősen differenciálva ezzel a városi lakosságot. Bizonyára nem véletlen, hogy az 1826. évi szabályrendeletben a sikeres vármegyei jóváhagyás érdekében a nép és a lakosok szerepeltek, a polgár elnevezés majd csak 1839 után jelent meg. Az 1839-es városi szabályrendelet azonban úgy volt érvényben, hogy annak jóváhagyását a vármegyén vagy nem is kérték, vagy nem történt meg a megerősítése. A mezővárosok lakói ugyanis nevezhették magukat polgárnak, ennek azonban csak

⁶² ŠABB PARS, Rimaszombat város tanácsának jegyzőkönyvei, 1819. év 428. „sok olyan lakos van kik városunk szabadságaival élni kívánnak, mégis a hazafiúság díját a városi pénztárba be nem fizetik. Azok haladék nélkül fizessék be, különben az ilyen lakosok a város beneficiumaival nem részesíttetnek, az heti és országos vásárokon úgy nézetnek, mint az idegenek, és rajtuk helypénz meg fog vétettni, egyszóval a polgárok jussaival nem élhetnek.”

az adott település határain belül volt jelentősége. A helyzetük jogi szempontból változatlan maradt, hiszen jogilag továbbra is jobbágnak vagy zsellérnek számítottak.⁶³

A városi társadalom ilyen differenciálásával pedig szinte teljes egészében követték a nyíregyházi példát, ahol az örökváltás megkötését követően a városban élőköt három csoportba osztották (polgárok – lakók – zsellérek), de a város és a megye közötti konfliktus és a megváltás utáni köztes jogállás rendezéséhez szükséges volt V. Ferdinánd 1837-ben kiadott privilégiumlevele, melynek során Nyíregyháza privilegizált mezőváros lett. Bár Rimaszombat már az úrbérrendezés idejében is szabadalmas mezővárosként szerepelt, és a jegyzőkönyvekben privilegizált mezővárosnak nevezte magát, a vármegye még az örökváltást követően is erősen korlátozhatta az autonómiájukat.⁶⁴ Mindenesetre nem kerülheti el a figyelmünket az örökváltás-golt települések közötti kapcsolat sem. Nyíregyházán 1824-ben az új rendszabások készítése során a főbíró és a két küldöttet arra kérték, hogy ha már Pesten járnak, hazafelé a közelben lévő, a városi „közönségéhez hasonló szabadságban lévő” Kecskemétet és Nagykőröst is látogassák meg, és tájékozódjanak az adott városok rendszabásairól, szokásairól.⁶⁵ Abban az évben tervezték ugyanis kiadni az új városi statutumot Kecskeméten, de a nagykőrösi is csupán pár éve volt érvényben (1817). A rimaszombati jegyzőkönyvekben ilyen egyértelmű utasítást ugyan nem találtam, de az 1837 szeptemberétől készülő rimaszombati szabályrendelet készítése során elképzelhető, hogy támaszkodtak a nyíregyháziakéra.

De míg a 19. század legelején az árutermelő mezőgazdasági kereskedelembé bekapcsolódó alföldi mezővárosoknak több földesúrral is sikerült megegyeznie a terhek örökös megváltásával kapcsolatban, vajon mindez hogyan tudott (részlegesen) megvalósulni Rimaszombat esetében? Mint láttuk, a 19. század első negyedében a város nagyon gyenge központként az országos hierarchiában már nem túl jelentős helyet foglalt el. A szerződéskötés során a Forgách nemzetség megbízottja sem látott nagy hasznot a szűk erdő és legelő nélküli városban, amelynek határában a legkisebb ipari jövedelemre sem lehetett számítani. Mégis az örökösök a város ellen folyó mindkét perben még a 18. században szerzett különböző kiváltságokat igyekeztek érvényteleníteni, többnyire alaptalanul, aminek a település tudatában is volt. 1747-ben Forgách Ferentől, majd 1795-ben Koháry Ferentől szereztek meg a kisebb királyi haszonvételek jogát, ami egészen jól jövedelmező haszonvételeknek számíthatott. Fontos ugyanakkor a földesurak birtok- és várospolitikája, hogy egyáltalán volt-e hajlandóság a részükről az egyezkedésre. Márpedig a Koháryak az egyik legismertebb birtokukon, Kecskeméten, ahol a család volt a legnagyobb birtokos, 1834 novemberében megkötötték az örökváltást,

⁶³ Bácskai 2006: 19–20.

⁶⁴ Erre lásd Dobszay 2005: 545–584.

⁶⁵ Kujbusné Mecsei 2001: 79.

Nagykőrös pedig a Forgáchokkal 1818-ban egyezett meg.⁶⁶ Ezért nem lenne érdektelen látni azt, hogy a rimaszombati törekvések a Koháryakkal milyen okból kifolyólag nem jártak sikerrel.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 288–1. tétel Forgách család gácsi ága

D–55. Általános iratok (1849–1853)

N 26. 208. Gömör és Kishont vármegye, Rimaszombat

Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB)

X.18. Riaditeľstvo majetkov Koháry–Coburg v Sávoli 1825–1852

Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Rimavská Sobota (ŠABB PARS)

Magistrát mesta Rimavská Sobota

HIVATKOZOTT IRODALOM

B. Kovács István 2010: *Rimaszombat. Vároštörténeti barangolások* (I. kötet). Rimaszombat.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.

Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 15–37.

Bagi Gábor 1995: *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig, 1745–1848*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok.

Bagi Gábor 2001: Kiskunhalas társadalma a redempciótól a polgári forradalomig (1745–1848). In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból*. Kiskunhalas, 355–388.

Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület igazgatása, 1745–1876*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 51.) Szolnok.

Bánkiné Molnár Erzsébet 2001: Kiskunhalas mezőváros önkormányzata a redempciótól az 1848 évi márciusi törvényekig. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél

⁶⁶ Szabó 2006: 111–112.

Berecz Anita: „Városunkba jó reménység alatt befogadtatik”

(szerk.): *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból.* Kiskunhalas, 9–50.

Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – Városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.* Budapest.

Beluszky Pál 1998: A Felvidék városhálózata a 20. század elején. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, 439–454.

Bottló Béla 1957: Az 1828. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, 242–272.

Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1997: Változások a magyar város- és településszerkezetben 1784 és 1910 között. Egy adatbázis első tanulságai. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Városháza történeti tanulmányok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Debrecen, 25–49.

Csizmadia Andor 1962: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században.* Budapest.

Dobszay Tamás 2005: A szabad községek rendezésétől a szerződött községek felszabadításáig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen. *Századok* (139.) 3. 545–584.

Findura Imre 1894: *Rimaszombat szabadalmas város története.* Budapest.

Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra.* (Gazdaságtörténeti értekezések 7.) Budapest.

Gulya István 2006: Az ács-, tetőfedő- és bádogosmesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 45. Miskolc, 217–228.

Gyulai Éva 2005: Szűrszabók és posztószabók Gömörben a 17–19. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 44. Miskolc, 105–125.

Gyulai Éva 2006: Ruházati ipar. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Kézművesipar Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 147–213.

Hudi József 1995: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Debrecen, 95–106.

Íványosi–Szabó Tibor 1991: *Kecskeméti szabályrendeletek 1659–1849.* Kecskemét.

Kerecsényi Edit 1978: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez a „polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból.* (Zalai Gyűjtemény 8.) Zalaegerszeg, 115–134.

Kerényi Éva 2013: *Az akáclombos város. Rimaszombat társadalmi élete a 19–20. sz. fordulóján.* (Gömör-Kishonti Téka 21.) Rimaszombat.

- Kollár Sámuel 1997: *Rimaszombat mezőváros múltja és jelenkora*. (Gömör-Kishonti Téka 3.) Rimaszombat.
- Kujbus Éva 2008: „Kegyeskedjenek Nyíregyháza városa kebelibe bévenni...” Lakos- és polgárjog Nyíregyházán (1753–1848). *Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger, 315–324.
- Kujbusné Mecsei Éva 2001: *Nyíregyháza mezőváros tanácsa által határozottatott... 1793–1837*. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 23.) Nyíregyháza.
- Kujbusné Mecsei Éva 2006: Egy sikertörténet margójára. Adalékok Nyíregyháza örökváltságához. *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv* 17. II. Várostartörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1281–136.
- Laki Lukács László 2006: Csizmadiák. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Kézművesipar Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 141–146.
- Novák László 1979: Nagykőrös mezőváros önrendelkezése (az 1747. és az 1817. évi statútumok). In: Ikvai Nándor (szerk.): *Fejezetek Pest megye történetéből* I. (Studia Comitatensia 7.) Szentendre, 171–211.
- Pálmány Béla 1989: Az urbarium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságleveléről. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Gyula, 288–291.
- Pálmány Béla 2013: 1334. Május 5. – Városi kiváltságokat kapott Gyöngyös, Rimaszombat és Szécsény. In: Pálmány Béla: *Fejezetek Szécsény történetéből*. (Nagy Iván Történeti Kör Évkönyv 2012. 4.) Salgótarján, 59–64.
- Szabó Attila 2006: Nagykőrös és Kecskemét örökváltsága. In: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv* 17. Nyíregyháza, 107–114.
- Tompa László 2021: A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása. *Századok* (155.) 2. 263–285.
- Veres László 2006: Bőripar. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Kézművesipar Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 113–140.
- Vörös Károly 1980: A magyarországi társadalom 1790–1848. In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története* 5. 1790–1848. 1. kötet. Budapest, 547–601.

A zempléni mezővárosok vallási és nemzetiségi összetétele a 18–19. században*

KÓNYA ANNAMÁRIA

Abstract. The Religious and Ethnic Composition of Market Towns in Zemplén in the 18th-19th Centuries. During the 18th and 19th centuries, several significant political, social, and demographic processes took place that shaped the religious and ethnic landscape of the entire country. This development was also evident in the market towns of Zemplén. The religious and ethnic composition of the population was influenced by several factors: the ongoing, gradual process of re-Catholicization in the 18th century, the resettlement of depopulated areas after the expulsion of the Ottomans and the devastating plague epidemic, the growth of internal migration toward towns, and the massive migration and settlement of Galician Jews in these market towns. These processes were particularly pronounced in urban environments and on the country's periphery, conditions met by the towns of Zemplén.

This study examines and compares the religious and ethnic data of three market towns in Zemplén: Homonna, Gálszécs, and Nagymihály.

Keywords: religious composition, ethnic composition, Zemplén County, market town, development

A 18–19. század folyamán több fontos folyamat zajlott le, amelyek az egész Magyar Királyság vallási és nemzetiségi viszonyainak alakulását befolyásolták. A vallási fejleményeket és a nemzetiségi összetételt elsősorban a még mindig zajló csendes rekatolizáció és a pusztító pestisjárvány után elnéptelenedett területek újratelepítésének folyamata határozta meg. A 18. század első felében a felekezeti fejlődés mellett jelentős migrációs folyamatok is zajlottak: a 18. század folyamán a belső területek irányába meginduló paraszti migráció növekedése, majd a 19. században a zsidóság egyre jelentősebb betelepülése a városokba. A vidék újranépesedését elsősorban a délebbi és északi régiókból érkező új, többnyire katolikus lakosság érkezése határozta meg.

* A tanulmány a „VEGA 1/0527/23 Premene k dejinám reformácie a rekatolizácie a inych aspektov ich doby na Slovensku „ című tudományos prokejt támogatásával készült.

A nemzetiségi viszonyokat a vizsgált időszakban ugyanazok a folyamatok befolyásolták, mint a vallási átalakulást. A városok népességszerkezetét a 17. század végi népességsökkenés és az azt követő, a 18. század első felében bekövetkezett telepítések következményei határozták meg. A városi népesség képét tovább alakította a belső migráció, amely a 19. században a zsidó bevándorlással párhuzamosan meginduló asszimiláció következtében az önmagát magyarnak valló lakosság számának növekedésében nyilvánult meg.

Ezek a folyamatok sok tekintetben a városi környezetben és az ország periferiáján váltak hangsúlyosabbá, de megfigyelhetők a zempléni mezővárosokban is. E mezővárosok jelentősége annak is köszönhető volt, hogy Zemplén vármegyében nem voltak szabad királyi városok. A zempléni mezővárosok különösen fontosak voltak a kereskedelem, a társadalom és a kultúra fejlődése szempontjából (Homonna, Nagymihály, Varannó, Terebes, Gálszécs, Sztropkó, Szinna). Ebben a tanulmányban három ilyen település – Homonna, Nagymihály és Gálszécs – példáján követjük nyomon közelebbről az etnikai és felekezeti változások menetét.

A felekezeti viszonyok átalakulása 18–19. században

Zemplén vármegye mezővárosainak újkori vallási fejlődését a 16–17. században kezdődő folyamatok határozták meg. A reformáció következtében ezek a települések a reformáció és a kialakuló megszülető protestáns egyházak fontos központjaivá váltak (kivételt ez alól a legészakibb járások – Szina, Sztropkó – képeztek). A 17. század felső harmadtától, az udvar rekatolizációs politikájának következtében jelentős volt a katolikus egyház befolyásának növekedése, a század második felére pedig ezek a tendenciák még inkább felerősödtek. A kálvinista lakosság számára negatívan hatottak a 18. század elejének eseményei is, amikor a Rákóczi-szabadságharc után folytatódott a rekatolizáció, és tömeges betelepítés indult. Ez a belső migráció annak a következménye volt, hogy a török kiűzése után sok terület elnéptelenedett, az északi vármegyékben pedig a pestisjárványok és az utolsó Habsburg-ellenes felkelések háborús eseményei jelentős népességsökkenést okoztak. E területek benépesítése során népességtolódás történt az északi régiókból dél felé, a megtizedelt kálvinista városokba nagyszámú római és görögkatolikus lakosság érkezett, ami a vallási helyzet jelentős változását eredményezte. A legtöbb esetben a római katolikus lakosság került az első helyre a városok vallási szerkezetében, őket követték a görögkatolikusok, majd a reformátusok, akik vagy teljesen eltűntek, vagy csak jelentéktelen kisebbséggé váltak. A zsidó lakosság a 18. században csak marginális részét képezte a népességnek.

A 19. század folyamán a galíciai zsidók bevándorlása erősödött. A század második felében pedig már fontos helyet foglaltak el a zempléni városok lakosságának körében.

A legtöbb esetben ők lettek a második, sőt egyes helyeken a legerősebb vallás. A városokba irányuló következő bevándorlási hullám, amely a felekezeti és etnikai összetételt is megváltoztatta, 1849 után, de különösen 1867 után kezdődött. A jobbágyság eltörlése után sok hajdani jobbágy nem tudta fenntartani a gazdaságát, ahogy megfigyelhető volt ez a kézművesek és a munkások körében is, így ők emiatt a városokba költöztek. Sok zsellér és zsidó is elhagyta a falvakat, és jobb munkalehetőség reményében nagyobb településekre költözött. A 19. század végén megindult tömeges kivándorlással összefüggésben a görögkatolikusok száma csökkent, amivel párhuzamosan a kis református gyülekezetek ismét megerősödtek.

Gálszécs

A reformáció idején Gálszécs a protestantizmus egyik legjelentősebb központja volt Zemplénben, ezért a 18. század elején még mindig itt volt a legnagyobb református gyülekezet.¹ Az egyre erősödő rekatolizáció miatt azonban nagy károkat szenvedett, így a 18. század folyamán a római katolikus egyház lett a legerősebb Gálszácsen. A városi plébánia a környékbeli katolicizmus központjaként funkcionált. A plébánosi tisztséget a 18–19. század fordulóján (1796–1828) Keczer Menyhért töltötte be. A görögkatolikus egyház valamivel kevesebb hívővel rendelkezett. A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség egyházközségeinek sematizmusa szerint 612 hívője volt a városban. Gálszécsnek leányegyháza volt a közelben elhelyezkedő Kohanóc falu. A plébánosa a 18. század végén Krutsay Mihály volt. A munkácsi egyházmegye plébániáinak következő összeírásakor, 1806-ban a gálszécsi plébániának 665 hívője volt, élén Bundzák János plébános és egyben esperes állt. A 18. században egy kis református gyülekezet is működött a városban. Fennállásában nagy szerepe volt II. József és II. Lipót toleráns valláspolitikájának. A gyülekezet az 1880-as években új templomot épített az egykori vágóhíd helyén.

A kisebb létszámú evangélikusok még a 18. század utolsó harmadában sem hoztak létre saját egyházi szervezetet. A zsidók legalább a 18. század közepe óta éltek folyamatosan Gálszácsen, de a legrégebbi adat a városban élő zsidókról 1669-ből származik. Az 1735-ös zsidóösszeírás egy 6 fős zsidó családot sorol fel. Feltételezhető, hogy a következő években a gálszécsi zsidó közösség létszáma növekedett, amit a mára már használaton kívüli temetőben található 18. századi sírkövek nagy száma is bizonyít. Valószínű, hogy ebben az időben már létezett egy zsidó vallási közösség imaházzal és egyéb kultikus intézményekkel. A zsidók jelenlétére utal az 1794-es összeírás is, amely többek között olyan neveket sorol fel, mint Holländer, ami zsidó bérlőket feltételez.²

¹ Kónya–Kónya 2010: 110–113.

² Kónya 2009: 84–85.

A 19. század első felében a mezőváros lakosságának felekezeti összetétele hasonló maradt a korábbi évtizedekéhez. A római és a görögkatolikus egyház maradt a legnagyobb, körülbelül ugyanannyi hívővel; a 18. század végétől a zsidók száma is gyorsan nőtt, így a kis református gyülekezet lett a város legkisebb egyházi szervezete. Az 1828-as adatok szerint 1055 lakos volt római és görögkatolikus, 198 protestáns, a zsidók száma pedig már elérte a 250-et.³ Vallási összetételre vonatkozó adatokat az 1841-es népszámlálás is tartalmaz, sajnos csak a férfiakra vonatkozóan, így ebben az esetben csak a különböző felekezetek arányos képviseléséről kapunk képet. A római katolikusok 26%-kal a legnagyobb arányt képviselték, őket szorosán követték a görögkatolikusok (24,75%), majd a zsidók 23,76%-kal. Az evangélikusok 14,6%-át, a reformátusok pedig csupán 10,89%-át tették ki Gálszécs lakosságának.⁴

A 19. század első fele jelentősebb változásokat hozott a református egyház és a zsidó vallási közösség számára. A református egyházközösséget 1824-ben nagy katasztrófa érte, amikor a város összes egyházi épülete leégett egy tűzvészben. A templomnak csak a puszta falai maradtak meg, az iskola, a parókia és a melléképületek is teljesen leégték. A helyi lelkész fáradhatatlan erőfeszítéseinek köszönhetően azonban viszonylag rövid idő alatt sikerült pótolni ezeket a súlyos veszteségeket. A református gyülekezet megsegítése érdekében nyilvános gyűjtést is tartottak, amelyhez nemcsak a református gyülekezetek, de református vagy evangélikus földbirtokosok, például a Forgách, Vandernáth grófok és mások is hozzájárultak pénzzel vagy építőanyaggal. Így 1825-ben a templomot újjáépítették, és újra berendezték.⁵

Azonban a zsidó lakosság növekedett a legdinamikusabban. 1828-ban 251 zsidót tartottak számon Gálszécsen, az 1831-es bérlők összeírásakor 56, az 1837-es állandóan letelepedett zsidók összeírásakor pedig 43 zsidó családot írtak össze. Ekkorra már önállóan működő zsidó egyházközösség is működött a városban, imaházzal, fürdővel és más szükséges kultikus létesítményekkel, amely ezáltal egy nagy rabbinikus és anyakönyvi kerület központjává vált.⁶

A 19. század második felére a lakosság felekezeti szerkezete jelentősen megváltozott. Az első helyen a zsidók álltak, akik 1189 fővel Gálszécs lakosságának közel 35%-át tették ki. Őket követték a római katolikusok (1117 fő), akik a lakosság 32,8%-át, és a görögkatolikusok (911 fő), akik a lakosság 26,7%-át alkották. A protestánsok-reformátusok 111 fővel és 3,2%-os részesedéssel, valamint az evangélikusok 76 fővel, 2,2%-kal, csupán a lakosság kisebbségét képezték.⁷

³Nagy 1828: 439.

⁴MNL BAZVL IV.2001.h. 278. cs, Loc. 353, No. 30 1841.

⁵Péter 1903: 18–23.

⁶Kónya 2009: 85.

⁷Kónya 2009: 86.

Homonna

A Drugeth család rekatolizációs tevékenységének eredményeként Homonna lakosságának többsége a 18. század folyamán római katolikus volt, a római katolikus plébánia volt a város legfontosabb egyházi szervezete. A város mintegy 1000 lakosából 1749-ben 819-en voltak római katolikusok, ebből 616 volt felnőtt és 203 gyermek. A 18. században a városban egy plébánia volt, amely több leányegyházközséggel is rendelkezett. A század második felében a homonnai anyaegyházhoz hat filia tartozott.⁸ A homonnai plébános egyúttal a zempléni főesperes-helyettes is volt. A század elején a plébánosi tisztséget Balogh István töltötte be, aki nyilvánvalóan a jezsuiták és a ferencesek missziós tevékenységét próbálta folytatni, mivel úgy hírlett róla, hogy hatására „sok eretnek, lutheránus és zsidó is áttért a katolikus hitre”.⁹

A 18. században a városban a görögkatolikusok száma a korábbi időszakhoz képest megnőtt. 1749-ben már 174 görögkatolikus vallású lakos élt Homonnán. A kőből épült görögkatolikus templom 1717-ben épült, de valószínűleg már korábban is állt egy fatemplom a helyén. Amint a korábbi időszakokból származó feljegyzésekből kiderül, a hívek száma és a görögkatolikus egyház vagyona Homonnán fokozatosan növekedett.¹⁰

A protestánsoknak ebben az időszakban nem volt egyházi szervezetük Homonnán. 1749-ben mindössze 6 protestáns élt a városban. A 18. század folyamán a homonnai zsidók száma fokozatosan nőtt, és a század második felében kezdték megalapozni saját közösségüket és annak főbb intézményeit. Az 1725-ös zsidóösszeírás két zsidót – Salamonovics Mihályt és Jozefovics Izraelt – jegyzett fel a városban, 1736-ban pedig 6 zsidó vallású személy élt Homonnán. Tíz évvel később, 1746-ban már két zsidó család élt a városban, ami összesen 9 zsidó lakost jelentett. 1752-ben szintén két zsidó bérlő élt a mezővárosban. Egyikük neve Izer, aki fogadós volt, Shalamon pedig molnár. A városban élő zsidók száma az 1760-as évek első felében annyira megnőtt, hogy 1764-ben elkezdték építeni az első imaházat.¹¹

Homonnán a 18. század végén tehát a római katolikus egyház maradt a domináns felekezet, azonban a városban két másik felekezet, a görögkatolikusok és a zsidók száma is nőtt. Érdekes megjegyezni, hogy a görögkatolikusok számának növekedése ellenére az 1780-as évek végén a hatóságok megpróbálták felszámolni a városban lévő görögkatolikus templomot és plébániát, és a plébánia székhelyét a templommal együtt Hazsínba költöztetni, amit a homonnai és kudlóci lélekszám alacsony voltával indokoltak. A templom helyén (annak lebontása után) Van Dernáth gróf egy parkot és nyaralót kívánt létrehozni (vagy bővíteni), és felajánlotta a plébániának, hogy ezt

⁸ Hazsín, Kurucfalva, Mislye, Helmecke, Peticse, Hazsín, Kohány.

⁹ Kónya 2002: 97–98.

¹⁰ Kónya 2002: 98–100.

¹¹ Kónya 2002: 100.

a területet elcseréli gróf Csáky Istvánnal, hogy Házsínban templomot és plébániát építhessen. Hasonlóképpen, ugyanebből az okból megpróbálta bezárni Homonnán a görögkatolikus iskolát és azt a rektorral együtt Házsínba költöztetni, ahová a közeli görögkatolikus falvakból könnyebben járhatnának a gyerekek. Az 1890-es évek elején Homonnán 210 görögkatolikus élt, és a filiák közül csak Házsínban volt magasabb a lélekszám. Homonnához tíz filia tartozott: Házsín, Lácfalva, Nagykemence, Kiskemence, Várjeszenő, Kurucfalva, Mislye, Laborcbér, Kohány, Homonnazávod.¹²

A 18. század utolsó két évtizedében azonban a legdinamikusabb növekedést a zsidó közösség élte meg. A törvényi korlátozások feloldása és Homonna és Gácsország közelsége – ahonnan a zsidók többnyire érkeztek – gyors növekedést eredményezett számukban. Míg az 1780-as évek közepén (1787) a hatóságok 26 zsidó családot tartottak nyilván a városban, addig 1788-ban már 56 család, összesen 260 zsidó lakos élt Homonnán. Legtöbbjük kereskedelemmel foglalkozott, vagy az uradalmi regáléjogok bérlője volt. A zsidó lakosság gyors növekedése sikeres gazdasági tevékenysége és a törvényi korlátozások felszámolása következtében még a 18. század vége előtt megvalósult, ami magával vonta a város saját vallási szervezetének, a zsidó hitközségnek a létrehozásához a szükséges intézmények megalakulását. Az 1790-es évek első felében a zsidók követelték, hogy a régi imaházat új zsinagógával váltsák fel. Az első ismert rabbi Pinkes Loires volt, aki az 1790-es évek második felében tevékenykedett.¹³

A 19. század első felében nem történtek jelentősebb változások Homonna vallási összetételében. Továbbra is a római katolikus egyház volt a legnépesebb, de a görögkatolikus és a zsidó lakosság is jelentősen növekedett. Az 1828-as statisztikai adatok szerint Homonna 2666 lakosából 1986 katolikus, 666 zsidó és 14 protestáns (evangélikus és református) volt.¹⁴

A római katolikus gyülekezet maradt tehát a város legfontosabb és legnagyobb egyházi szervezete. Összetétele, vagyona, nyugdíjai és működése nem sokat változott az előző időszakhoz képest. A 19. század második évtizedében (1816-ra) 1490 római katolikus vallású lakos élt Homonnán, ami az összlakosság több mint háromnegyedét tette ki.

A második legnépesebb keresztény egyház a városban a görögkatolikus volt. Mivel az 1828-as statisztika nem tett különbséget a két felekezethez tartozó katolikusok között, és a római katolikus egyházközségek számai erősen alulbecsültek, nem lehet pontosan meghatározni, hogy számszerűen hogyan alakult a város unitus közössége. 1806-ban 149 görögkatolikus élt Homonnán. Feltételezhető, hogy ez a szám a következő időszakban fokozatosan nőtt.¹⁵

¹² Kónya 2002: 113.

¹³ Kónya 2002: 113.

¹⁴ Nagy 1828: 439.

¹⁵ Udvari 1990: 144.

A felekezetek közül a zsidó közösség volt a legdinamikusabban fejlődő, amely a 19. század első felében a legintenzívebb számbeli növekedést mutatta. Míg az 1780-as évek második felében a II. József kori népszámlálás 260 zsidót jegyzett fel a városban, addig 50 évvel később már 666-an éltek itt, ami több mint 150%-os növekedést jelentett. A zsidó lakosság intenzív vándorlása a következő időszakban is folytatódott, és egyetlen év alatt (1846) 18 zsidó vándorolt be a városba. Annak ellenére, hogy a városban élő zsidók gazdasági tevékenysége jelentős hasznot hozott – az árendából, a kereskedelemből vagy a cenzusból –, az 1840-es években igyekeztek szabályozni a városba való beáramlásukat, és különösen a szegény lengyel zsidók Galíciából történő bevándorlását megakadályozni. Ezért 1846-ban elrendelték 38, eredetileg külföldről származó, a városban letelepedett és ott érvényes engedély nélkül élő zsidó vallású személy kitoloncolását.¹⁶ Azonban még ezek a lépések sem tudták megállítani a zsidó lakosság bevándorlását, amely a következő időszakban is folytatódott.

Még a 19. század második felében is a város lakosságának többsége római katolikus volt. Homonnán 1851-ben 1815 római katolikus élt, akik az összlakosság mintegy 68%-át tették ki.¹⁷

Az 1860-as évek végére a római katolikusok száma és a város felekezeti struktúrájában való részesedése is csökkent. 1869-ben 1602 római katolikus vallású lakos élt Homonnán, ami az összlakosság 47%-át, azaz kevesebb mint felét jelentette.¹⁸ A következő évtizedben a római katolikus hívők száma a városban 1986-ra emelkedett, így az arányuk az összlakosságon belül elérte az 53%-ot.¹⁹

A város második legerősebb keresztény felekezete hagyományosan a görögkatolikus volt. Homonnán 1851-ben 203 görögkatolikus vallású lakos élt, ezzel a város felekezeti szerkezetének mintegy 7%-át tették ki.²⁰ Számuk 1869-re 321-re nőtt, ami az összlakosság 7,8%-át jelentette.²¹ 1881-ben ez a szám ismét kissé emelkedett, 332-re, és ezzel együtt a lakosság teljes felekezeti összetételének aránya is, amely elérte a 8%-ot.²²

A városban a 19. század utolsó harmadában alakult meg, illetve állt helyre a református egyházszervezet. Bár addig is voltak reformátusok vagy evangélikusok a városban, ők a lakosságnak csak kis százalékát tették ki, ezért nem is tudtak egyházközséget alakítani. Az 1851-es adatok alapján megállapítható, hogy Homonnán 14 protestáns (0,5%) élt.²³ 1869-re számuk már elérte a 39-et, 1881-ben 119 hívővel pedig már

¹⁶ ŠAP DH 338: Conscription über sämlichen zu der Homonnauer Judengemeinde gehörenden Juden vor das Jahre 1806/7. é. n.

¹⁷ Fényes 1851: 115.

¹⁸ MNL BAZVL XV.83. A. 24. 1869.

¹⁹ Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 387.

²⁰ Fényes 1851: 115.

²¹ MNL BAZVL XV.83. A. 24. 1869.

²² Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 387.

²³ Fényes 1851: 115.

a lakosság több mint 3%-át tették ki, így hozzájárultak a város felekezeti struktúrájának színesítéséhez.²⁴ A homonnai evangélikus egyházközség 1880-ban alakult a helyi protestáns – a mindkét felekezethez tartozó – lakosok kezdeményezésére. Az eredeti elképzelés szerint önálló egyházközségnek kellett volna lennie, amelyben a bánócsai református és a kladzányi evangélikus gyülekezet lelkészei szolgáltak volna. 1885-ben azonban református missziós gyülekezetté alakult át, és 1889-ben kapta első missziós lelkészét, Szölössy Jozefet Sátoraljaújhelyről. Szölössy távozása után Réz László, a századforduló kulturális életének fontos alakja lett az új lelkész. A kis gyülekezet az adományoknak és a közgyűjteményeknek köszönhetően igen dinamikus fejlődött. Az 1890-es évek végén 144 protestáns élt Homonnán, közülük 98 fő volt református, és 46 fő pedig evangélikus.²⁵

A zsidó lakosság száma a 19. század második felében tovább növekedett, és kezdett a római katolikus lakossággal egyenlő szintre kerülni. 1851-ben 666 zsidó élt a városban (25%),²⁶ 1869-ben már 1477 izraelita volt²⁷ (43%). Az 1880-as években azonban 1280 főre csökkent számuk,²⁸ így tehát az összlakosság 34%-át tették ki.

Nagymihály

A nagymihályi felekezeti és etnikai viszonyok alakulásában a szatmári béke utáni időszakban szintén több jelentős változás következett be. A lakosság vallási szerkezete megváltozott a 17. század végéhez képest. A Zemplén és Ung vármegyék északi kerületeiről történő intenzív bevándorlás következtében a katolikus egyház vált uralkodóvá. A 18. század első évtizedeiből azonban nem maradtak fenn adatok a lakosság felekezeti összetételére vonatkozóan, a legrégebbiek az 1740-es évek végéről származnak. Ezek szerint a város mintegy 640 lakosának 47%-a római katolikus, 39%-a görögkatolikus, 4,8%-a református, 3,7%-a evangélikus²⁹ és 3%-a zsidó volt.³⁰

Ebben az időszakban a római katolikus egyháznak voltak a legfontosabbak a pozíciói. A város lakóinak csaknem fele és a birtokosok nagy része is katolikus volt. A szatmári béke után a birtokosok is áttértek (ha még nem tették volna), ezzel párhuzamosan a helyi református egyházközség (a magyar és a szlovák egyházközség is) a plébániatemplommal, az épületekkel, az iskolával és a használt ingatlanokkal együtt szintén a katolikus egyház tulajdonába került. Nagymihály végleges rekatolizálásának

²⁴ MNL BAZVL XV.83. A. 24. 1869.

²⁵ Réz 1899: 157.

²⁶ Fényes 1851: 115.

²⁷ MNL BAZVL XV.83. A. 24. 1869.

²⁸ Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 387.

²⁹ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Districtum Homonensem 1749.

³⁰ Grünvald–Scheiber (szerk.) 1963: 101.

pontos éve nem ismert, de az 1720-as évekre biztosan katolikus lett. A nagymihályi római katolikus plébániának több közeli faluban is volt filiája, általában vegyes római és görögkatolikus vagy katolikus és protestáns szlovák lakossággal. A 18. század közepén ide tartozott: Zuhogó, Kisverbóc, Lasztómér, Čečehov, Vrbovec, Lastomír, Betlenfalva, Karaszna, Mocsarány, Taplyán, Sztrányán, Ungpéteri és Sámogy. A plébániatemplom, a parókián és az említett ingatlanokon kívül a plébánia akkoriban egy kórházzal (szegényházzal) és két temetővel rendelkezett.³¹

A 18. század első felében Nagymihály második legerősebb vallása a görögkatolikus volt. Nem tudni pontosan, hogy a görögkatolikus egyház mikor kezdte meg működését a városban. Kezdetei az 1711 utáni ruszin bevándorlási hullámhoz köthetők. Lehetséges, hogy bizonyos időszakokban a görögkatolikusok még többségben is voltak, ugyanis az 1749-től rendelkezésre álló adatok nagyon fontos helyzetükre utalnak. A város lakosságának közel 40%-át tették ki. Nagymihály görögkatolikus lakossága a tapolányi plébánia alá tartozott. Fatemploma valamikor a 18. század második vagy harmadik évtizedében épült.³²

Az előző időszakban a domináns református népesség a harmadik helyre esett vissza, és alig tette ki a lakosság 5%-át. A jobbágyok és parasztok mellett valószínűleg a földbirtokosok egy része is köztük tartozott. A reformátusok 1711 után végleg elvesztették templomukat, mindkét parókiájukat és egyéb vagyonukat. A város területén már nem volt egyházi szervezetük. Szervezetileg valószínűleg a kisverbóci református egyházközséghez tartoztak, ahová a környező falvakból is jártak kálvinisták.³³

A még kisebb létszámú evangélikusok, akik a lakosság valamivel több mint 3,5%-át tették ki, hasonlóképpen nem rendelkeztek saját egyházi szervezettel Nagymihályban. Ők, a környező falvak evangélikusaihoz hasonlóan, a pazdicsi anyaegyházhoz tartoztak.

A 18. század első felében a zsidók voltak a legkisebb létszámú felekezet. Az 1720-as évek első felében érkeztek a városba, más bevándorlókkal együtt. A nagymihályi zsidókról szóló első jelentések 1724-ből származnak, és több bérlőre is hoznak adatokat. A zsidó lakosság 1725-ös összeírása azonban csak egyetlen zsidó családot tartott nyilván a városban, Lajbovich Izákét. Hasonlóképpen egy másik, 1735-ös összeírás is csak Pinkasovics Hersek családját jegyezte fel, amely a cselédekkel együtt 8 tagú volt. Két évvel később már 14 zsidó élt a mezővárosban, köztük 5 felnőtt férfi. Számuk tovább nőtt, így az 1746-os zsidóösszeírás 8 családot és összesen 20 zsidó vallású személyt jegyzett fel a városban. Az 1750-es évek végén azonban már csak 3 zsidó család élt Nagymihályban. A nagymihályi zsidók kereskedelemmel, kézművességgel és – ami akkoriban nem volt általános – mezőgazdasággal is foglalkoztak. Ezt bizonyítják

³¹ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Districtum Homonensem 1749.

³² Hadžega 1936: 75–76.

³³ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Districtum Homonensem 1749.

a parasztgazdaságok zsidó földbirtokosainak 1743-as adatai. Zsinagóga, imaház vagy egyéb imahelyek létezése ebben az időszakban még nem dokumentált.³⁴

Nagymihály felekezeti fejlődését a 18. század második felében a római katolikus egyház dominanciája és további megerősödése jellemezte. Pontos adatok az egyes felekezetek tagjainak városi számáról ebből az időszakból nem állnak rendelkezésre, a korabeli beszámolók azonban egy megközelítő rekonstrukciót lehetővé tesznek. Az 1773-as egyházi vizitáció szerint Nagymihály és Sztrányán³⁵ községekben 784 római katolikus vallású lakos élt, míg maga a mezőváros mintegy 500 római katolikus vallású lakossal rendelkezett.³⁶

A dinamikusan fejlődő görögkatolikus egyház hagyományosan a második leg-erősebb felekezet volt Nagymihályban. A század második felében tagjainak száma tovább növekedett, és számos változás történt a szervezetében. A hívek számának gyors növekedése miatt hamarosan sürgető kérdéssé vált egy új vagy kibővített fatemplom építése, és napirendre került egy önálló parókia létrehozásának kérdése is. A római katolikus egyház akkori uralkodó helyzetére jellemző, hogy Vidrai János plébános 1760-ban, a lakosok kezdeményezésére megpróbált függetlenedni a tapolyai egyháztól és saját plébániát létrehozni.³⁷

A görögkatolikus lakosság életében az egyik legjelentősebb esemény az új kőtemplom építése volt, ami nyilvánvalóan a régi fatemplom helyén készült el. A barokk-klasszicista stílusú Szűz Mária Születése-templom, amely Mária Terézia alatt a kamara tervei alapján épült, 1772-ben készült el.³⁸ Nagymihályban 1782-ben önálló görögkatolikus egyházközséget hoztak létre. A városon kívül ide tartozott a sztrányani és kisverbóci egyházi gyülekezet is.³⁹ Az 1790-es évek elején (1792) a plébániának 996 híve volt, akik közül 469-en a városban, a többiek pedig a közeli településeken éltek. A plébános ebben az időben Theodorovits Miklós volt.⁴⁰

A század második felében a protestánsok száma tovább csökkent. 1773-ban 46 evangélikus (Sztrányannal együtt) és 12 református volt. A protestáns lakosság a pazdicsi evangélikus gyülekezethez tartozott.⁴¹

Bár nem olyan ütemben, mint más zempléni városokban (pl. Homonnán), de a helyi zsidó közösség itt is növekedett ebben az időszakban. Míg 1773-ban 40 zsidó élt Nagymihály és Sztrányán településen, addig 1786-ra a város zsidó lakossága 74-re emelkedett. Az 1782-es népszámlálás 8, az 1787-es pedig 10 zsidó családot regisztrált.

³⁴ Kónya 2007: 112.

³⁵ Ma a városhoz tartozó falu.

³⁶ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Parochiae Nagymihalyiensis 1816.

³⁷ ŠAP SM 940 é. n.

³⁸ Schematismus venerabilis... 1825: 164.

³⁹ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Parochiae Nagymihalyiensis 1816.

⁴⁰ Bendász–Koi 1994: 105.

⁴¹ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Parochiae Nagymihalyiensis 1816.

A tagok számának és a vagyon szintjének gyors növekedése miatt a század második felében ez a közösség függetlenítette magát a pazdicsi zsidó közösségtől, és saját szervezetet hozott létre. Az első zsinagóga létezését Nagymihályban 1786-ban dokumentálták, ami talán inkább csak egy imaház (bet hamidrash) lehetett.⁴²

Nagymihály vallási életében jelentős változások nem történtek a 19. század első felében. A római katolikus egyház megmaradt az első helyen, a görögkatolikus felekezethez tartozók száma enyhén növekedett, ezzel szemben a reformátusok és evangélikusok száma a városban kissé csökkent. A zsidó közösség növekedése a városban tovább folytatódott, sőt erősödött, és a század közepe előtt már létszámban is meghaladta mind a református, mind az evangélikus egyházat.

1828-ban Nagymihály lakossága 2118 fő volt: 1852 római és görögkatolikus (87,4%), 84 protestáns (evangélikus és református felekezethez tartozó, 4%) és 182 zsidó (8,5%).⁴³ Mivel sem ebben, sem a későbbi népszámlásokban sem szerepel külön a római és görögkatolikusok száma, csak nagyjából tudjuk megbecsülni arányukat. Az 1844. évi kerületi statisztika a város 779 jobbágytelkéről 653 katolikus (84%), 32 evangélikus (4%) és mindössze 20 református felekezetű (2,5%) lakost ad meg, de ugyanakkor 74 zsidó (9,5%) is volt közöttük.⁴⁴

A 19. század első felében a római katolikusok maradtak a legnépesebb felekezet Nagymihályban. Az 1816-os egyházi vizitáció szerint a városban 1201 római katolikus hívő élt. A nagymihályi római katolikus gyülekezet történetében fontos esemény volt az új érseki kerület létrehozása 1828 végén, amelynek székhelye a városba került. A plébániához továbbra is Karszna, Lasztómér, Mocsár, Petróc, Ungpéter, Sztrányán, Topolyán tartoztak.⁴⁵

A város második legnagyobb felekezete a görögkatolikus volt. A görögkatolikus lakosság száma a 19. század első felében folyamatosan nőtt. A munkácsi püspökség 1806-os összeírása 478 főt tartott számon Nagymihályban.⁴⁶ Az első nyomtatott szematizmus szerint 1825-ben már 593 görögkatolikus élt a településen.⁴⁷

A protestánsok aránya a városban tovább csökkent. A két felekezet hívei már csupán a lakosság 4–7%-át tették ki.⁴⁸ A közeli evangélikus falvakból (Pazdics stb.) történő bevándorlás következtében az evangélikusok száma ebben az időszakban kezdte meghaladni a reformátusokét. A század első felében a protestánsok számban és a város életében betöltött szerepükben felülmúlták a zsidókat. Mivel csak néhány évtizeddel

⁴² Kónya 2007: 125.

⁴³ Kónya 2007: 125.

⁴⁴ MNL BAZVL IV.2001.h. 325. Loc. 375, No. 56 1844: 45.

⁴⁵ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Parochiae Nagymihalyiensis 1816.

⁴⁶ Udvari 1990: 147.

⁴⁷ Kónya 2007: 139.

⁴⁸ MNL BAZVL IV.2001.h. 325. Loc. 375, No. 56 1844: 45; Nagy 1828: 439.

korábban kezdtek el a mezővárosba költözni, ők voltak a legdinamikusabban fejlődő felekezet. Számuk már az 1930-as évek elején meghaladta a 200 főt (1831-ben 212 fő), és tovább nőtt. 1828-ban 8,5%-ot tettek ki, 1844-ben pedig a város lakosságának közel 9,5%-át tették ki.⁴⁹

Nagymihály zsidó lakosságáról sok adatot szolgáltat az 1831-es zsidóösszeírás. Ekkor a városban összesen 212 zsidó lakos élt. A 36 zsidó családból mindössze 9 bevándorló származott nem Nagymihályról. A városnak ekkor már fejlett zsidó hitközsége volt, minden fontos kultikus épülettel és alapintézménnyel bírtak. A nagymihályi zsidó hitközségnek saját önkormányzata is volt, melynek élén hasonló személy állt, mint a városi bíró és annak helyettese. A 19. század első felében a nagymihályi zsidó hitközség volt a központja a rabbikerületnek, amely a Zemplén és Ung vármegye területén lévő falvakat foglalta magába. A kerület élén egy rabbi és egy elnök állt, aki 1845-ben Brand Simon volt.⁵⁰

Mint a város életének minden területét, a vallási helyzetet sem hagyták érintetlenül a 19. század második felében bekövetkezett jelentős változások. A római katolikus egyház továbbra is meghatározó volt a felekezeti fejlődésben, de fokozatosan elvesztette abszolút többségét, és csak relatív fölénye maradt meg. Ugyanakkor tovább nőtt a görögkatolikus egyház részesedése, de különösen a zsidó népességnek és vallási szervezetének, a hitközségnek a gyors növekedése volt jelentős.

A század közepén, 1851-ben 1280 római katolikus, 612 görögkatolikus, 60 evangélikus mindkét felekezethez tartozó és 170 zsidó élt Nagymihályban.⁵¹ Húsz év alatt (1869) a római katolikusok száma 1703-ra, a görögkatolikusoké 845-re, a zsidóké 858-ra nőtt. Az evangélikusok száma 73, a reformátusoké 37 volt.⁵² 1881-ben a felekezeti arányok némileg megváltoztak, a község lakosai közül 1793-an vallották magukat római katolikusnak, 896-görögkatolikusnak, 130-an evangélikusnak, 55-en pedig reformátusoknak. A zsidó lakosság száma 1094-re nőtt.⁵³

A város vallási életében a római katolikus egyház továbbra is vezető szerepet töltött be. Híveinek aránya a lakosság vallási összetételében 41–60% között változott. A második, majd a század vége felé a harmadik legnagyobb felekezet a városban a görögkatolikus volt. A görögkatolikusok száma gyorsabban nőtt, mint a római katolikusoké, és a fél évszázad alatt körülbelül megduplázódott. Ez elsősorban a környező falvakból történő tömeges bevándorlásnak volt köszönhető. Arányuk a lakosság felekezeti szerkezetében ebben az időszakban 24% és 29% között mozgott. A két protestáns egyház helyzete nem sokat változott. Kezdetben az evangélikus egyház volt nagyobb létszámú,

⁴⁹ Kónya 2007: 139.

⁵⁰ Kónya 2007: 139.

⁵¹ Fényes 1851: 129.

⁵² MNL BAZVL XV.83. A. 24. 1869.

⁵³ Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 383.

de a század vége felé a református hívek száma jelentősen megnőtt. Bár ez több mint 200%-os növekedést jelentett, arányuk a város vallási összetételében még ekkor is alig érte el a 3,5%-ot. Ez valószínűleg a vidékről történő bevándorlásnak, valamint a déli kerületekből származó számos magyar tisztviselő letelepedésének is köszönhető volt. Az evangélikusok a pazdicsi gyülekezet filiájához, a reformátusok pedig a lasztoméri gyülekezethez tartoztak. A református istentiszteleteket a helyi elemi iskola épületében tartották, ahová a lasztoméri lelkész járt szolgálni.⁵⁴

A zsidó vallási közösség a 19. század második felében fejlődött a legdinamikusabban. A nagymihályi zsidók száma egyre nőtt, aminek következtében fokozatosan a lakosság felekezeti összetételének közel egyharmadát tették ki, sőt a század vége felé a második legfontosabb felekezet lett a városban. 1865-ben olyan esemény történt Nagymihályon, amely jelentősen meghatározta a város helyét az egész ország zsidóságának történetében. Ekkor 24 rabbi gyűlt össze a városban, és kilenc rendeletet hirdettek ki a zsidó közösségeken belüli reformtörekvések ellen. Ezek szerint tilos volt a jiddis nyelven kívül más nyelven prédikálni, olyan zsinagógában prédikálni és imádkozni, amelynek közepén almemor van, tilos volt zsinagógát építeni toronnyal, tilos volt a funkcionáriusoknak „miseruhát” viselni, tilos volt a női galériát rács helyett korláttal elválasztani, tilos volt a zsinagógában gyülekezeti énekeket énekelni, tilos volt olyan zsinagógába belépni, ahol ilyen énekeket énekelnek, tilos volt zsinagógában házasságot kötni, és tilos volt bármilyen vallási szokást megváltoztatni. Ez a kilenc tilalom, amelyet akkor összesen 71 konzervatív rabbi írt alá, a magyar zsidóság egységét hivatott megvédeni a zsidó életet modernizálni és az új társadalmi viszonyokhoz igazítani kívánó reformszárnyal szemben.⁵⁵

Az etnikai viszonyok átalakulása 18–19. században

Mint ahogyan a bevezetőben már említésre került, a zempléni régió vallási és nemzetiségi fejlődését a 18–19. század folyamán hasonló vagy egymással összefüggő tényezők határozták meg. A vizsgált időszakban az országos politikai és társadalmi változásoknak, valamint az előző időszak eseményei hatásának következtében a vizsgált mezővárosok lakosságának vallási és etnikai összetételében jelentős változások következtek be. Míg a 17. század folyamán a Felső-Zemplén déli részén fekvő mezővárosokban túlnyomórészt magyar–szlovák vegyes lakosság élt (Gálszécs és Nagymihály magyar többségű), az északabbra fekvő településeken (Varannó, Homonna) is viszonylag nagy arányban találkozunk magyar etnikummal.

⁵⁴ Közlemények. In Felső Zemplén, 1897, 17. IV.: 87.

⁵⁵ Bárkány–Dojč 1991: 406.

A városokban ennek a népcsoportnak a többségét a hivatalnokok, hajdúk, uradalmi cselédek és a városi lakosság nagy része alkotta.

A 18. század elején, az utolsó rendi felkelés háborús eseményei és a pestisjárvány után, amely akkoriban főként az ország keleti térségét sújtotta, Zemplén déli és középső részének nagy területei elnéptelenedtek, vagy jelentős mértékben megfogyatkozott a lakosság. Mivel e területek újratelepítése kulcsfontosságú volt a gazdaság újjáépítéséhez, 1711 után megkezdődött az elnéptelenedett déli vidék tömeges benépesítése az északi járásokból származó szlovák és ruszin lakosokkal. A fent említett események következtében a magyar lakosság, amely a városok lakosságának többségét vagy nagy százalékát tette ki, eltűnt Homonnáról, Varannóból, valamint Nagymihályból, és kisebbségben maradt Gálszécsen. Helyükre új szlovák és ruszin lakosság került. A 18. század végétől fokozatosan egy másik nemzetiség is megjelent, mégpedig a német, a zsidó lakosság növekvő beáramlása miatt.

A 19. század első felében a magyarosodás folyamata befolyásolta a zempléni városok nemzetiségi összetételét. A hazafiság erősödésével és a politikai liberalizmus megjelenésével összefüggésben a polgárság egy részének, a hivatalnokságnak és a szabad foglalkozásúaknak, köztük sok zsidónak az asszimilációja zajlott le. Elkezdődött a zsidó lakosok magyarosodása. Szintén a 19. század második felében, különösen 1867 után, megkezdődött a vidékről érkező szlovák lakosság és a galíciai zsidók beáramlása mindkét városba (Nagymihály és Gálszécs). A 19. század vége felé a magyarosodás újabb hulláma érintette a lakosság etnikai szerkezetét, amikor a többnyire zsidó, kevésbé szlovák lakosság önként felvette a magyar identitást. Emellett az urbanizáció eredményeként magyar tisztviselők, csendőrök és tanítók is érkeztek, ami a magyar nemzetiség jelentős erősödését eredményezte, különösen a német, kevésbé a szlovák nemzetiség rovására. Ez az etnikai fejlődési tendencia Zemplénben egészen 1918-ig fennmaradt.

Gálszécs

A 16–17. században jelentős volt a magyar lakosság aránya Gálszécs mezővárosában. A városban számos magyar nemes és jobbágy család élt. A 18. század elején pestisjárvány és az utolsó rendi felkelés háborús eseményei is sújtották Gálszécsset, melynek következtében a város csaknem elnéptelenedett. A válságos időszak lezárulását követően tömeges bevándorlás indult, aminek következtében a város etnikai összetétele jelentősen megváltozott.

Az első népszámlálás, amelyet II. József parancsára 1784–87-ben végeztek el, 193 házat és 286 családot jegyzett fel a mezővárosban, 1352 lakossal.⁵⁶ Etnikai szempontból

⁵⁶ Danyl–Dávid (szerk.) 1960: 274.

Gálszécs a századfordulón viszonylag homogén volt, a szlovák etnikum jelentős túlsúlyával. Mindössze néhány református nemes telepedtek le a városban, rajtuk kívül még a kézművesek egy része beszélt magyarul. A zsidók valószínűleg német nyelvűnek vallották volna magukat. Önálló etnikumot alkotott a cigányság, akik a 18. század második felétől éltek Gálszécsen. Az 1771-es összeírás 4 cigány családot sorol fel.⁵⁷

A város etnikai szerkezetéről pontosabb adatokat az 1881-es népszámlálás szolgáltat, amely a lakosság nemzetiség vagy anyanyelv szerinti pontosabb megoszlását adja meg. Hagyományosan a szlovákok domináltak a városban, akik a lakosság több mint felét (55%, 1725 fő) tették ki ekkor. A második legnépesebb nemzetiség a német volt, akik 771 fővel a lakosság közel negyedét (24,6%) alkották. A német lakosságot azonban szinte teljes egészében a németként összeírt ortodox zsidók alkották. A magyarok 503 fővel (16%) a harmadik fő népcsoportot képviselték Gálszécsen. Érdekes megjegyezni, hogy a görögkatolikusok nagy száma ellenére egyetlen lakos vallotta magát ruszinnak.⁵⁸

Homonna

Homonna esetében is a lakosok nemzetiségi szerkezetében a szlovák volt az uralkodó népcsoport, a kisebbséget alkotó magyarok többnyire a nemesség és a polgárság képviselői voltak. Homonna etnikai viszonyaiban a 18. század folyamán nem mentek végbe jelentős változások. A város lakosságának többsége szlovák volt, amit a népszámlálásokban szereplő családnevek is bizonyítanak. Homonna görögkatolikus lakosainak egy része a ruszinok közé tartozott. Rajtuk kívül egy kisebb magyar csoport is élt a városban, amely főleg a tisztviselőkből és az uradalmi alkalmazottakból állt.

A 18. század folyamán egy új, etnikailag és kulturálisan is elkülönülő népcsoport, a cigányság telepedett be a városba, a zsidókhöz hasonlóan kis létszámban. Az első feljegyzés a cigányok homonnai jelenlétéről az 1728-as városi névjegyzékből származik, ekkor egy városban élő cigányt, Fedák Ferencet említik. Hasonlóképpen az 1766-os telekkönyv is említést tett cigányokról egy elhagyott jobbágytelken.⁵⁹

Homonna lakosságának nemzeti összetételében még a 19. század első felében sem történt változás. A város lakossága szinte teljes egészében szlovák volt, de a távolabbi falvakból érkező görögkatolikusok számának növekedésével a ruszin lakosság aránya valószínűleg kissé növekedett. Magyarok csak a nemesek és a mezővárosi polgárok soraiból származó egyének voltak. A lakosság összetételében a zsidók Galíciából történő bevándorlásának eredményeképpen következtek be jelentősebb változások. Mivel a zsidókat a monarchiában németeknek tekintették, ez hatással volt a város nemzetiségi

⁵⁷ Kónya 2009: 88.

⁵⁸ Kónya 2009: 88.

⁵⁹ Kónya 2009: 100.

szerkezetére, ahol ettől az időszaktól kezdve a németnek nyilvántartott lakosság száma kezdett növekedni. A város cigány közössége is gyarapodott ebben az időszakban. Homonnán 1823-ban már 13 cigány családot tartottak számon összesen 39 fővel.⁶⁰

A 19. század második fele a város etnikai összetételében is eredményezett némi változást. Bár a szlovák lakosság túlsúlya megmaradt, csak az 1881-es népszámláláskor sikerült pontos adatokat kapni az etnikai összetételről. 1881-ben 1780 lakos vallotta magát szlovák nemzetiségűnek, ami a lakosság közel 48%-át, azaz relatív többségét jelentette. A következő legerősebb nemzetiség a német volt, amely a lakosság több mint 30%-át (1150 fő) tette ki. Magyarok 611 ember vallotta magát, arányuk a város nemzetiségi összetételében meghaladta a 16%-ot. A városban ekkor mindössze 5 ruszin nemzetiségű lakos élt.⁶¹

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a magukat németnek valló lakosok száma jelentősen megnőtt. Néhány német nemzetiségű lakostól eltekintve (főként tisztviselők és gazdasági szakemberek) szinte mindannyian zsidók voltak. Hasonlóképpen a város magyar ajkú lakossága között is bizonyosan nagy számban voltak zsidók. A lakosság jelentős hányadát tették ki azonban a mezővárosi és állami tisztviselők, a tanárok és az értelmiség tagjai is, akik gyakran Zemplén más részeiből vagy távolabbi területekről érkeztek.

A népesség általános növekedésével párhuzamosan ebben az időszakban a cigányok száma is nőtt. Az 1893-as országos cigányösszeírás idején 168 cigány élt Homonnán, ami Zemplén vármegyében a legnagyobb közösséget jelentette.⁶²

A következő években a magyarok aránya jelentősen növekedni kezdett, részben a fokozódó magyarosodás miatt, de azért is, mert a helyi zsidóság magyarok kezdte vallani magát azért, hogy megkülönböztessék magukat a Galíciából bevándorlóktól, akiket hagyományosan németként tartottak számon.

Nagymihály

A 18. század eleji viszonyokat a városban két nemzetiség, a szlovák és a magyar nemesség és jobbágyainak együttélése jellemezte. Ez az állapot már az előző két évszázadban kialakult, amit két református prédikátor, egy magyar és egy szlovák jelenléte is dokumentál. A fennmaradt iratokban nem lehet meghatározni a szlovák és magyar nyelvűek arányát. A családnevek elemzése és a fennmaradt, kizárólag magyar (nem latin) nyelvű levelezés alapján megállapítható, hogy a városban valószínűleg a magyar népcsoport dominált.⁶³

⁶⁰ Kónya 2009: 127. az oldalszám kívül esik a tanulmányon!

⁶¹ Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 387.

⁶² A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei 1895: 24.

⁶³ ŠAP SM 1690–1711.

1711 után Nagymihályban intenzív bevándorlás kezdődött, ami jelentősen megváltoztatta a lakosság összetételét. A szlovákok itt is meghatározó népcsoporttá váltak, és a ruszinok ekkor már viszonylag nagy számban éltek a mezővárosban, sőt a korábbi időszakokban még a jobbágnépesség többségét is ők alkották. Magyarok akkoriban csak néhányan éltek a városban, többségük valószínűleg nemes volt, kisebb számban lehettek jobbágyok.⁶⁴

Az etnikai összetételben bekövetkezett változásokat a családnevek is dokumentálják. A szlovákok, ruszinok és magyarok mellett más nemzetiség is élt Nagymihályban. Az 1749-es egyházi vizitáció szerint a lakosok szlovákul és németül beszéltek. Bár a német nyelv használata csak a nemesek egy részére és a zsidókra vonatkozhat, azonban a jobbágyok között is több német családnév volt ebben az időszakban. Az 1752-es összeírásban egy lengyel személy szerepel, néhány évvel később pedig egy görög kereskedőt dokumentálnak (Bazileus Görög néven).⁶⁵

Valamikor a 18. század első felében jelent meg a cigánység Nagymihályban. Az első feljegyzés a cigányok jelenlétéről 1755-ből származik kilenc cigány megkeresztelésével kapcsolatban, amelyet egy római katolikus plébános végzett. Ekkor már 20 cigány család élt a városban, közülük 15-en római katolikus vallásúak voltak, a többiekről nem tettek említést.⁶⁶ Az 1771. évi cigányösszeírás egy tíztagú, letelepedett cigány családot jegyzett fel a városban. Ez a család Gajdo Ádámból, feleségéből és nyolc gyermekéből állt. Gajdo gróf Sztáray szolgálatban állt, római katolikus vallású volt, és kovácsként dolgozott.⁶⁷

Még a 18. század második felében is a szlovákok domináltak a lakosságon belül. A lakosság egy része azonban a ruszinokhoz tartozott, amit közvetve a ruszin nyelv vallási nyelvként való használata is bizonyít.⁶⁸ A németeket önálló, de számukban igen csekély nemzetiségként említették, amelynek többsége a zsidók közé tartozott.⁶⁹ Magyarokat a század második felében nem említene a városban, valószínűleg csak a Sztáray család és talán néhány szegény nemes beszélt magyarul.

A 19. század első felének etnikai viszonyai Nagymihályban hasonlóak voltak az előző időszakhoz. A város lakossága szinte teljes egészében szlovákokból állt. A görögkatolikusok egy része, főleg a bevándorlók, még mindig a ruszin nyelvet használták. A zsidók, akik a lakosság közel 10%-át tették ki, német nemzetiségűnek vallották magukat. Magyarul valószínűleg a nemesség képviselői beszéltek.⁷⁰

⁶⁴ Bel 1999: 174.

⁶⁵ MNL BAZVL IV.2005.f. 1740–1755.

⁶⁶ ŠAP SM 428 1755.

⁶⁷ MNL BAZVL IV.2001.b. 180. cs, Loc. 105, No. 714 1771.

⁶⁸ Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis 1825: 164.

⁶⁹ AKRA Protocollum Canonicae Visitationis. Parochiae Nagymihalyiensis 1773-

⁷⁰ Kónya 2007: 140.

A század második felében jelentős változások következtek be az etnikai összetételben. 1851-ben Nagymihály még szlovák–orosz (ruszin) városként szerepelt, de az 1881-es statisztikai adatok már lényegesen más képet mutatnak. A 3969 lakosból 2382 (60%) szlovák, 727 (18,3%) német, 695 (17,5%) magyar és mindössze 15 ruszin volt. Más nemzetiséghez mindössze 1 lakos tartozott, és 24 külföldi élt a városban. 125 lakos, aki nem tartozott egyik nemzetiséghez sem, (még) nem tudott beszélni.⁷¹

A következő két évtizedben további jelentős változások következtek be Nagymihály etnikai összetételében. Az 1900-as népszámlálás szerint a 4906 lakosból 2659 (54%) magyar, 1659 (34%) szlovák, 438 (9%) német és 4 ruszin volt. Rajtuk kívül egy horvát és 109 más nemzetiségű (feltehetően cigány) lakos élt Nagymihályban.⁷² Ezek a számok a magyarok erőteljes számbeli növekedését jelzik, akik a század végére a többségi nemzetiséggé váltak. Ugyanakkor a szlovákok és a németek száma jelentősen csökkent, ami azt mutatja, hogy a népszámlálás során leginkább e nemzetiségek vallották magukat magyarnak. A szlovákok számának csökkenése az 1880-as és 1890-es években legalább részben az Amerikába történő kivándorlásnak is tulajdonítható. A német anyanyelvű lakosok azonban nem német nemzetiségűek voltak (ahogy a 18. század közepén még nagy valószínűséggel), hanem szinte kizárólag zsidók. Ők voltak azok, akik a század végére nagyrészt elmagyarosodtak, ami szintén az egyik oka volt a magyar nemzetiség ugrásszerű növekedésének a városban.

Nagymihályban is a város vezetése, iskolák, egyházak és egyesületek segítették tevékenységükkel a magyarosítási politikát, akárcsak az 1896 óta megjelenő Felső Zemplén című helyi lap vagy a magyar nyelv terjesztésére és népnevelésre létrehozott egyesület (Magyar nyelvet és népnevelést Zemplén vármegyében terjesztő egyesület). A városban magyar óvoda működött, és törekedtek egy magyar polgári leányiskola létrehozására is. Az egyre erősödő magyarosodást a gyarapodó a magyar utcanévek is jelezték.⁷³

A három zempléni mezőváros lakosainak felekezeti és nemzetiségi összetételére vonatkozó adatok alapján megállapítható, hogy fejlődésük hasonló tendenciákat mutat. Bár a 18. század elején Gálszécsen még viszonylag erős volt a református gyülekezet, a 18. század folyamán, akárcsak Homonnán és Nagymihályban, a katolikus egyház vált dominánssá. A második legelterjedtebb felekezet mindhárom városban a görögkatolikus volt. Mint már többször említve volt, e felekezet növekedésének magyarázata a folyamatos rekatolizáció és a városokba az északabbra fekvő területekről érkező új népcsoportok betelepülése volt. A vallási, majd a nemzetiségi átalakulás másik

⁷¹ Népszámlálás, 1880. 2. 1882: 383.

⁷² Népszámlálás, 1900. I. 1902: 268.

⁷³ Kónya 2007: 156.

meghatározó tényezője a 18. század második felében a zsidók intenzív bevándorlása volt Galíciából – ahonnan különösen a Habsburg Monarchiához csatlós (1772–1795) után érkeztek Magyarországra –, illetve a környező falvakból. A mezővárosokban megfelelő feltételek álltak rendelkezésükre gazdasági tevékenységükhöz, és nem akadályozták őket üzleti tevékenységükben ugyanazok a korlátozások, mint a szabad királyi városokban. A zsidó közösség gyors számbeli növekedését és gazdasági felemelkedését II. József toleráns politikája tette lehetővé, akinek 1785-ben kiadott *Gentis Judaicae Reglementatio* című rendelete szinte minden korábbi, különösen a zsidók gazdasági tevékenységére vonatkozó tilalmat és korlátozást eltörölt. Számuk a 19. században kezdett még nagyobb mértékben növekedni. A 18. század folyamán a magyar lakosság visszaszorulása következett be, helyükre ruszinok, szlovákok, cigányok és németek kerültek. A 19. században az állami politika eredményeként a magyarok száma ismét növekedett. Ennek oka egyrészt a bevándorlás (tisztviselők, tanítók), másrészt pedig a magyarosodás volt, melynek során a szlovákok és a zsidók különböző okokból ugyan, de egyaránt a magyar nemzetiséghez csatlakoztak.

FORRÁSOK

Archív Košického rímskokatolíckeho arcibiskupstva. (AKRA)

Protocollum Canonicae Visitationis, Districtum Homonensem. 1749.

Protocollum Canonicae Visitationis, Parochia Nagymihalyiensis. 1773.

Puncta seu Articuli Canonicae Visitationis Ecclesiae et Parochiae Nagymihalyiensis. 1816.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (MNL BAZVL)

Szirmay–Kazinczy–féle történelmi iratok. 1214–1786 (IV–2001/b.)

Conscriptio Singanorum, Processus N. Mihalyiensis, 1771. (180. cs., Loc. 105, No. 714.)

Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok (IV–2001/h.)

A Nagymihályi kerület népessége összeírása 1844/45. 1844. (325. Loc. 375, No. 56)

Adózók és zsidó bérlők összeírása 1740–1850. (IV–2005–f)

Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye. A. 24.

Járási áttekintés a jelenlevő népesség nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét és műveltségi fok szerint. 1869. (XV.83.)

Státny Archív, Prešov (ŠAP)

Drugeth Humenné, (DH 338)

Súpis Cigánov Michaliovciach z r. 1755. (SM 428)

Vidrai János pap levele Sztáray Mihály grófnak a görög katolikus templom és plébánia építésé kapcsán. (SM, 940 1742–1771, Fasc.11, 55.doboz)

Rôzne dokumenty z rokov (SM 1690–1711)

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. 1882: 2. kötet. Budapest.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség általános leírása községenként. 1902: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 1.) Budapest.

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei. 1895: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 9.) Budapest.

Bel Matej 1999: *Zemplínska a Užská stolica. Preklad z jazyka latinského.* Bratislava.

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára II.* Pest.

Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.) 1963: *Az első országos zsidó conscriptiók. 1725–1748.* (Magyar–zsidó oklevéltár 7.) Budapest.

Nagy Ludovicus 1828: *Notitiae Politico–Geographico–Statisticæ Inclyti Regni Hungariæ, Partiumque Eidem Adnexarum.* (1.) Pest.

Péter Mihály 1903: *Adatok a gálszécsi ref. egyház történetéhez.* Sátoraljaújhely.

Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkaciensis. 1825: Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bárkány, Eugen, Dojč, Ľudovít 1991: *Židovské náboženské obce na Slovensku.* Bratislava.

Bendász István – Koi István 1994: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792.évi katalógusa.* (A Vasvári Pál Társaság füzetei.) Nyíregyháza.

Danyl Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* Budapest.

Hadžega, Vasilij 1936: *Dodatki do istorii Rusinov i ruskoj cerkej v byv. Prosvěta* (7–12.)

Kónya, Annamária – Kónya, Péter 2010: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. – 18. storočí.* Prešov.

Kónya, Péter 2007: *Michalovce od 18. storočia do roku 1918.* In: Dekela, Vladimír – Jáger, Mikuláš (szerk.): *Dejiny Michaloviec.* 100–189.

Kónya, Péter 2002: *Od protihabsburských povstaní do konca monarchie. Humenné v rokoch 1670 – 1918.* In: Fedić, Vasil (szerk.): *Dejiny Humenného.* Humenné.

Kónya, Péter 2009: *Dejiny Sečoviec v 19. storočí.* In: Ordoš, Jan (szerk.): *Sečovce.* Prešov, 82–104.

Kónya Annamária: A zempléni mezővárosok vallási és nemzetiségi összetétele a 18–19. században

Réz László 1899: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaújhely.

Udvari István 1990: *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza.

Kormány- és impériumváltások hatása Marosvásárhelyen – A város vezetése a husza- dik század első évtizedeiben

FODOR JÁNOS

Abstract. The Impact of Government and Regime Changes in Marosvásárhely – The City’s Leadership in the First Decades of the Twentieth Century. This study examines the consequences of the regime change in Marosvásárhely, with particular emphasis on the personnel changes and political processes that occurred. From this perspective, the events in Marosvásárhely, similar to typical narratives of regime changes in Transylvania, sought to avoid merely being swept along by the unfolding circumstances, despite their vulnerability. Consequently, prior to the collapse, the former elite of city leadership withdrew from politics, making way for second-tier groups, largely lacking political experience, which oversaw the regime change. The establishment of Romanian rule involved a complete turnover of personnel, while previous political leaders, including György Bernády, re-engaged in shaping political processes.

Keywords: regime change, Marosvásárhely, public administration, National Council

Jelen tanulmány a marosvásárhelyi impériumváltás eseménytörténetét vizsgálja annak előzménye és utótörténete szempontjából is, különös tekintettel a végbemenő személycserékre és politikai folyamatokra. Marosvásárhely 1616-tól szabad királyi, a kiegyezés időszakát követően, 1872 után pedig jogi-adminisztratív státusát tekintve törvényhatósági jogú város volt, a huszadik század első éveiben induló gazdasági fejlődés és politikai változások hatására székelyföldi mintavárossá fejlődött. Demográfiai adatait tekintve, amint az alábbi táblázatból egyértelműen kitűnik, a két világháború között Marosvásárhelyen megváltozott a magyar lakosság számaránya, azonban így is többséget képezett:¹

¹ Megjegyzés: az 1910-es statisztikák az anyanyelv szerinti számlálást tükrözik, az 1920–30-asok pedig nemzetiség szerintit. A táblázatokban csak a jelentősebb számú nemzetiségek vannak feltüntetve. Varga 2002.

Év	Lakosság összesen	Román	%	Magyar	%	Német	%	Zsidó	%
1910	25.517	1717	6,7	22.790	89,3	606	2,4	n.a.	n.a.
1920	30.988	3947	12,7	23.178	74,8	446	1,4	3246	10,5
1930	38.517	9795	25,4	22.387	58,1	632	1,6	4828	14,8

A vizsgált időszakban (1900–1914) Marosvásárhely polgármesterei Geréb Béla (1890–1901), dr. Bernády György (1902–1913), Hofbauer Aurél (1913–1915), Marthy Ferenc (1917–1919), Valer Ghibu (1919–1920) voltak.

Közülük Bernády György emelkedik ki, akit 1902. március 8-án a városi törvényhatósági közgyűlés „egyhangúan” választott polgármesterré.² Polgármesterségének részletes elemzésétől most eltekintünk. Tisztségét 1913-ig őrizte meg, amikor január 11-én városi főispán lett. Kinevezéséből Bernády felfele buktatását lehet sejteni, ugyanis továbbra is élvezte a kormányzat támogatását (1912 végén a Székelyföldi Iparfejlesztő Bizottság miniszteri biztosa lett), azonban valószínűsíthető, hogy a városfejlesztésre fordított költségek és kölcsönök, telekbotrányok és az 1912–13-ban pusztító árvíz csorbát ejthetett volna Bernády addig gondosan felépített tekintélyén. Bernády György személyének megkerülhetetlenségét jelzi, hogy bár politikai karrierjét függetlenségi párti képviselőként kezdte, a század elején (polgármesterségekor) szabadelvű nézeteket vallott, valamint a belpolitikai válságok alatt (pl. a darabontkormány kinevezésekor és működésekor) városfejlesztési szakpolitikusként viselkedett. 1910-ben, miután a Nemzeti Munkapárt alakított kormányt, Bernády György immár pártpolitikusként is hallatta hangját, részt vett a Nemzeti Munkapárt március 16-án megalakult helyi szervezetének rendezvényén, 1911 januárjában pedig a párt helyi elnökévé választották. Személyes kapcsolatai révén politikai akcióit igyekezett a nyilvánosság előtt saját javára fordítani. A polgármestersége alatt történt városrendezést már az adott korszakban neki tulajdonították, személye körül ebben az időszakban egyfajta kultusz alakult ki, amely a későbbiekben tovább fokozódott.³

A városi főispánok személye általában megegyezett az adott vármegyék élére ki-nevezett főispánokéval. Marosvásárhely kivétel volt, 1913-ban Bernády György csak a város főispánja lett, a megyei főispán Szász József volt. Míg a polgármesterek és a városi tanács kevésbé voltak kitéve az országos politikai változásoknak, a főispánok annál inkább.

² Az „egyhangú” minőséget az is indokolta, hogy mivel nem áll rendelkezésünkre a szavazást rögzítő jegyzőkönyv, csak egy arról készült kivonatból ismerjük, hogy Bernádynak nem volt ellenjelöltje. Az alpolgármester Oroszlány István volt. MmNL Personal Bernády György 2/1902. sz, 1–2. f.

³ Kultuszáról lásd György 2018.

Főispán	Hivatali idő
Ifj. Ugron Gábor	1906–1910
Erősdy Sándor	1910
Haller János	1910–1912
Bernády György	1913–1917
Inczédy–Joksman Nándor	1917–1918
Halász József	1918
Szenner József	1918
Ioan Vescan	1919–1920
Adrian Popescu	1920–1922

Marosvásárhely főispánjai

1900 és 1918 között Marosvásárhely két választókerületben megválasztott országgyűlési képviselői Bedőházi János, Sebess Dénes, Fenyvesi Soma, Székely Aladár és Désy Zoltán⁴ voltak. Azonban a parlamenti képviselőkről nem mondható el, hogy különösen befolyásolták volna a város vezetését, fejlődését. Aktivitásuk elemzése további kutatásokat igényel, azonban már most kijelenthető, hogy a magyar törvényhozásban is inkább a régió, mintsem a város érdekeit tartották szem előtt.⁵ Egy jellemző példa erre Sebess Dénes képviselő egyik kiadványa, amely a választási vita kapcsán ismertette álláspontját. Függetlenségi pártiként nyilvánvalóan saját pártja javaslatával értett egyet, az értelmi cenzus egy minősítő fokozatát javasolva a magyar írni és olvasni tudók számára, akik a földadó és a házbéradó minimum felével választói jogot nyertek volna (értelmi és vagyoni cenzus).⁶ Ez kimondottan az erdélyi nemzetiségek ellen irányuló javaslat volt, mivel a román lakosság száma meghaladta a magyarokét, valamint kezdett megjelenni közöttük egy új értelmiségi és kisbirtokos réteg – de ez Marosvásárhely esetében nem állt fenn. Javaslatá így egy végső esetben moderált szavazói jog kiterjesztésében merült ki, amely elsősorban az erdélyi régióban élő magyarság politikai szupremáciáját igyekezett megőrizni, de a marosvásárhelyi

⁴ Mikó Árpádra, Sándor Jánosra, Bedőházi Jánosra, Sebess Dénesre és Désy Zoltánra lásd Pál 2008: 217–219.

⁵ A tendenciát korábban Pál Judit is megemlítette: a kiegyezés utáni első országgyűlési választásokon az országgyűlési képviselők esetében nem lehet hatékony érdekképviselőkről beszélni, inkább az egyéni érdekek, ambíciók érvényesültek, a politikusok megválasztásukat ugródeszkeként használták fel karrierjük további egyengetésére. Pál 2011: 356.

⁶ Sebess 1904: 16.

viszonyokat kevésbé érintette. Egyedüli, mondhatni rendkívüli kivételt Désy Zoltán esete jelentette, aki 1915-ben a frontharcokban részt vevőként hősi halált halt, így a város második választói kerületének megüresedett helyére ifj. Ugron Gábort, az egykori főispánt választották, Andrassy-párti programmal.⁷ Formailag ugyan, de ide tartoznának az 1919-es s 1920-as választások is, mivel még a trianoni békeszerződés aláírását (és ratifikálást) megelőzően tartották meg ezeket a román hadsereg által megszállt területeken, a Kormányzótanács közvetítésével. Jogharmonizációról itt nem beszélhetünk, illetve a választási körzeteket is némileg átalakították, ennek értelmében Maros-Torda vármegyében 8 képviselői (alsóházi) és 3 szenátusi (felsőházi) kerületet hoztak létre, így Marosvásárhely város 1 képviselőt és 1 szenátort küldhetett a román országgyűlésbe.⁸ Az 1919-es választáson Aurel Baciú Nemzeti Liberálistpárti ügyvéd ellenjelölt nélkül juthatott az alsóházba, míg a szenátusba Vasile Suciú görögkatolikus lelkész a Román Nemzeti Párt színeiben került megválasztásra. 1920-ban a város körzeti képviselőjévé Octavian Țăslăuanu lett megválasztva, míg a szenátusi jelöltek harcában a korábbi szenátor alulmaradt Ioan Harșia javára.⁹ A város politikai színezete olykor a megyétől, illetve a régiótól is különbözött, azonban ez különösebben nem volt befolyással a városi vezetésre.

Ahogy korábban említettük, elemzésünk különösen hosszan tartó polgármestersége és városi főispáni tisztségének betöltése kapcsán Bernády Györgyöt emeli ki a sorból. Bernády György 1864. április 10-én született a Szolnok-Doboka vármegyei Bethlen községben (amely ma Beszterce-Naszód megyében található). Orvos és gyógyszerész felmenői voltak. A Bernády család 1878 júliusa körül költözött Marosvásárhelyre. Tanulmányai befejeztével a gyógyszerértári teendők nem köthették le túlságosan Bernády György figyelmét, egyre fokozódó érdeklődése a közügyek iránt legalábbis erre utal. Politikai karrierjének fokozatos építését várospolitikai szinten kezdte: tagja volt a törvényhatóság több szakbizottságának, valamint számos városi egyletnek, majd a következő nagyobb lépést 1896-ban az országgyűlési képviselővé választása jelentette. 1901 januárjában lemondott országgyűlési képviselőségéről. Ekkor már megkapta Marosvásárhely főispánjától a városi rendőrfőkapitányi kinevezést, amelyre valójában nem tekintett komoly karrierlehetőségként, ez csupán egy ugródeszkának számított, amely a polgármesteri szék megszerzéséhez vezette. Polgármesteri tisztségét egészen 1902-től 1912 decemberéig töltötte be, amelyről azt követően mondott le, hogy kinevezték Marosvásárhely város főispánjává. Bernády azok közé a városfejlesztő és városépítő polgármesterek közé sorolható, mint amilyen a kortársai közül Éhen Gyula volt Szombathelyen, Kada Elek, majd Sándor István Kecskeméten, Zechmeister Károly

⁷ Székely Napló, 1915. augusztus 1.

⁸ Traian–Ilarie 2004: 15.

⁹ Traian–Ilarie 2004: 24–27.

Győrben, Bíró Károly Szabadkán, Bárczy István pedig Budapesten. A szorgalmazására épített, jórészt szecessziós stílusú munkák ma is meghatározzák Marosvásárhely központjának térszervezését, sajátos arculatát. Emellett pedig a polgármestersége alatt történő modernizációs folyamatok következtében lépett a város az infrastrukturális fejlődés útjára. Politikai tevékenységét az 1918 utáni időszakban is aktívan folytatta, életéről immár számos tanulmány és összefoglaló kötet készült.¹⁰

Ahogy az a fentebb közölt táblázatból is kitűnik, Marosvásárhely főispánja 1913–1917 között Bernády György korábbi polgármester volt. Bernády főispáni kinevezését sokan felfele buktatásnak vélték a gazdasági válság éveiben felhalmozott tetemes kölcsönök miatt. A kormány valós szándékát nem ismerjük ezzel kapcsolatban, az azonban beszédes, hogy Marosvásárhely polgármesterét „csupán” városi főispánná nevezték ki. Miközben az addigi gyakorlat szerint tulajdonképpen a megye élére kinevezett főispán volt Marosvásárhely kormánybiztosa is egy személyben, Marosvásárhelyen 1913-tól kezdődően a város ügyeiért felelős főispán Bernády volt, a megye élére pedig Szász József, Alsófehér vármegye addigi főispánja lett kinevezve. Az 1853-as születésű Szász Józsefet az erdélyi szórványvidék egyik erős Tisza-párti embereként tartották számon. Neki tulajdonították, hogy az 1910-es országgyűlési választásokon a koalíciós évek alatt elvesztett alvinci és magyarigeni választókerületeket visszaszerezte Iuliu Maniu és Alexandru Vaida-Voievodtól a magyar képviselőknek.¹¹ Bernády ugyanekkor a kereskedelemügyi minisztertől is megbízást kapott, aki 1912. december 31-től Székelyföld iparfejlesztési miniszteri biztosává nevezte őt ki. Így többretű feladata a kormány részéről a városon mégis átívelt a regionális hatáskörre. Ezért is érdekes, hogy a megyei főispáni tisztséggel mégsem bízta meg a kormány. Ez vélhetően a korábbi főispánnal való konfliktusa miatti büntetés lehetett. Bernády párthűsége megkérdőjelezhetetlen volt, azonban Erősdý Sándor¹² főispán városi tevékenységét az összes lehetséges eszközzel akadályozta. Emellett pedig az 1910-es országgyűlési képviselő-választások marosvásárhelyi körzeteinek megszervezése külön bonyodalmat jelentett Bernády és Erősdý konfliktusa miatt. Bernády nem volt hajlandó táviraton érintkezni a miniszterelnökkel, nehogy azt Erősdý ellenőrizze, ezért titkára volt megbízva a levelek kézbesítésével. Lényegében Bernády támogatásának köszönhető az ellenzéki (Kossuth-párti) Désy Zoltán a marosvásárhelyi második kerületben való megválasztását, mivel a kormánypárt nem állított ellenjelöltet, továbbá Bernády Désyt

¹⁰ Fodor 2017.

¹¹ Székely Napló, 1912. december 31.

¹² Erősdý Sándor korábban vármegyei főjegyző, majd vármegyei alispán, a kormány erős embereként tartották számon. Az 1905-ben kirobbant politikai válság idején az ún. „darabontkormány” azzal a megbízással küldte Maros-Torda vármegyébe, hogy letörje a nemzeti ellenállást. Személye emiatt nem volt népszerű, mi több Bernády nem értett egyet főispáni kinevezésével, így adódott kettőjük konfliktusa. Lásd: Fodor 2017: 85.

támogatta a Justh-párti kihívójával szemben.¹³ Ez azért is okozott bonyodalmat, mivel Bernády összefogott a megyei ellenzék vezetőivel (Désy és Bethlen), akik szintén konfliktusban álltak a munkapárti főispánnal. Végül Erődsy áthelyezésével megoldódott a konfliktus, azonban az eset közrejátszhatott abban, hogy Bernády csupán a városi kormánybiztosságot kapja. Sikeres és a város szempontjából fellendülést jelentő polgármesterségét követően hasonló elvárásokkal tekintettek főispáni tevékenységére is, kiegészítve a miniszteri biztosi hatáskörrel, amely regionális befolyást jelenthetett volna. S bár maga Bernády is hasonlóan ambiciózus tervekkel rendelkezett, mindez meghiúsult a világháború kitörésének eseménysorozatával. A világháború első szakasza viszonylag békésnek jellemezhető. Ennek végét az 1916 őszén bekövetkezett román betörés jelentette. A betörésig azok, akik nem vonultak harcolni, bár szűkösebb körülmények között, de a korábbi időszakhoz hasonlóan folytathatták a marosvásárhelyi mindennapjaikat. Bernády a segítségnyújtás, az utánpótlás, valamint az ellátás és kölcsönök szerzésével foglalkozott.

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent a Monarchiának. Az erdélyi területeken kisebb pánikot okozott a román hadsereg augusztus 27-i határátlépése, a nagyszebeni katonai parancsnokság elkésve, augusztus 25-én adta ki a veszélyeztetett területek kiürítésére vonatkozó parancsot. A kiürítés általában olyan katonai javakra vonatkozott, mint: katonai parancsnokságok, intézetek, javak, beleértve a hadiszolgáltatás alatt álló üzemeket, a vasúti infrastruktúra, ideértve a keskenyvágányú vasutakat stb. A polgári lakosságra nem vonatkozott a kiürítési parancs, de azok, akik a lakhelyükről távozni akartak, ebben a hadsereg nem akadályozhatta meg őket. A polgári lakosságot a tervezetek szerint a szomszédos megyékbe kellett átköltöztetni: a Csík megyéből érkező menekülteket Maros-Torda vármegyébe és Marosvásárhelyre irányították.¹⁴ A hivatalok, bankok értéktárgyaikat, irataikat, a magánosok ingóságok legértékesebb részét menteni igyekeztek. A budapesti székhellyel rendelkező Agrárbank marosvásárhelyi fiókvállalata például szeptember másodikán elszállította széfjeiből a legfontosabb értékeket, letéteket.¹⁵ A menekültáradat fogadása és különösen a háborúnak ez a szakasza Bernády számára is új kihívásokat jelentett. *„Jött azután az 1916-os év őszén a nagy felfordulás, a keleti vármegyék lakosságának menekülése. A gondjaimra bízott város és polgárság vagyonának megóvása, a menekülők ezreinek segítése, ellátása, a teljes felbomlásnak indult rend és fegyelem fenntartása érdekében – bár rendkívül súlyos viszonyok között – nem hagytam el hivatali állásom székhelyét, s minden idegszálam megfeszítve megtettem mindazt, amit ember testvéreiért megtehet”* – írta

¹³ Az esetre 1913-ban derült fény, a Pester Lloyd kiszivárogtatása nyomán. Az ügy kapcsán több politikai vezető is nyilatkozott, a Budapesti Hírlap Bernádyval közölt interjút, melyben beismerte az eseményt. Budapesti Hírlap, 1913. április 24.

¹⁴ Fodor 2017a: 49–62.

¹⁵ Székely Napló, 1916. szeptember 3.

Bernády.¹⁶ A harcok nem érték el a város határát, a román támadás Nyárádmagyarosnál megtorpant, illetve a legkritikusabb állapotok az október eleji bekecsi összecsapások nyomán voltak, melyeket követően bebizonyosodott, hogy Marosvásárhely nem lesz hadszíntér. A szövetséges hadvezetőségek a románok elleni hadműveletekre szánt erőket a különböző hadszínterekről csoportosították át, amelyek egymás után érkeztek meg Erdélybe a Maros vonalára. Ezek két csoportra voltak osztva: az északkeleti csoport és a délnyugati csoport. Marosvásárhelyre az északkeleti csoportba tartozó 89. német tartalék gyaloghadosztály volt beosztva. A hadosztály szeptember 28-án már elhagyta a várost, ugyanis Régen környékére csoportosították át, ahol oldalba támadva a román haderőket, elfoglalták a Szászhalomtól keletre levő magaslatokat. A felmentő hadműveletek mindössze 14 napig tartottak, a román hadsereg a visszavonulás miatt október 13-án már ugyanott állt, ahol augusztus 27-én megkezdte a támadást. A harcok alatt Marosvásárhelyen Bernádynak a menekültek ellátása mellett a lakosság nyugalmaról is gondoskodnia kellett. *„Az elterjedt különféle rémhírek valótlanok, a közönség jól teszi, ha legmesszemenőbb óvatossággal fogadja a kósza híreket és nem ülve fel azoknak, – nyugalmit megőrzi. Bárkinek a város polgárai közül bárminő felvilágosításra, tanácsra van szüksége, éjjel-nappal rendelkezésére állok, ajtóm mindenki előtt nyitva áll!”* – üzenté Bernády a város lakosságának.¹⁷ Ugyanis több alkalommal felmerült a város kiürítése, azonban erre az említett hadműveletek sikerei miatt nem került sor. Bernády minden eshetőségre felkészülve intézkedett a város műkincseinek, a Kultúrpalota és a Teleki Téka kultúrértékeinek a kimenekítéséről.¹⁸ Emellett a református egyház művészeti és történeti értékeit, valamint a pénzüintézetek pénzkészletét is előzetesen kimenekítette.

Kilátásba helyezte az ipari szakiskola és az iparmúzeum gyűjteményének a kimenekítését is, viszont erre már nem került sor. A város kimenekített műkincsei pedig a betörés visszaverését követően visszajutottak. Bernády a román betörést követő időszakban teljes mértékben a hivatalába költözött, hírlapi jelentések szerint irodájában aludt, *„ha ugyan alvásnak lehet nevezni azt a szakadatlan munka után ruhástól való pihenőt”*. Azokban a hónapokban anekdotaszerűen terjedt el a székely menekültek között az a megállapítás, miszerint *„ha bajban vagy, s nem tudsz bajodon segíteni, menj el Bernády főispánhoz–, ha ő nem segíthet meg, akkor már nem segít rajtad senki sem”*.¹⁹ Valóban rengeteg menekült kereste fel ügyes-bajos dolgával a főispánt. Szeptember folyamán nagyjából tízezer menekült tartózkodott a városban állandó jelleggel. Szeptember 4-én Bánffy Miklós Bernády Györgynek jelentést küldött. Jelentése tartalma abból állt, hogy Gyergyóból még mindig érkeznek a menekülők: a Marosvásárhelyre induló sor eleje Backamadarasig ér, kilométerenként ötven szekeret

¹⁶ Nagy 2007: 42.

¹⁷ Székely Napló, 1916. augusztus 31.

¹⁸ Székely Napló, 1916. szeptember 16.

¹⁹ Székely Ellenzék, 1916. november 11.

számolva. Ez mintegy 40 kilométert tett ki, és már 20 km-re megközelítette Maros-Torda megye székhelyét, Marosvásárhelyt. A szekerek mellett sokan gyalog mentek. A jelentés a gyermekek számát 20 ezerre teszi, és megemlíti azt is, hogy az elcsigázottság miatt elég sokan elhunytak útközben az idősebbek és a gyerekek közül.²⁰

Ellátásuk, de mielőbbi továbbirányításuk feladata hárult Bernádyra. Naponta ellenőrizte a menekültek szálláshelyét, konyháját és ellátását. A nem vonattal menekülők tömege már az első órákban ellepte a nyugati, északnyugati irányú utakat. Az emberek természetesen minél több ingóságukat szerették volna magukkal vinni, háziállataikat is értve ezalatt, melyek csak nehezítették a menekülést, még nagyobb torlódást okoztak az utakon. A szekeres és gyalogkaravánok meg-megálltak egy-egy falu vagy város határán, s mint a vándorló nomádok, hol a maguk készletéből, hol könyöradományból éltek. A továbbiakban a jószág ellátása is nagy nehézségeket okozott, így nagyon sokan kényszerültek útjuk során jóval áron alul eltékozolni takarmány nélkül maradt állataikat, főként a vonattal továbbutazók. A menekülők ellátása mellett további feladatot jelentett az október 28-tól megkezdődő visszatelepítés. Ugyanis nagyon sok menekült a veszély elhárultával visszafordult, hogy a téli időszak beállta előtt hazatérhessen, így legtöbbjük ismét tranzitónává alakította Marosvásárhelyt.

A menekültek ételmezéséhez a város számos pontján kényszerkonyhákat állítottak fel, amelyek naponta akár 12.000 főt is ételmeztek. Emellett megalakult a kincstári vásárló bizottság, amely a menekültek javait vásárolta fel, általában nyomott áron. Ez nyilvánvalóan a helyi spekulánsoknak kedvezett, melyek tevékenységét Bernády igyekezett megfékezni. A belügyminisztériumi felterjesztésében a román betörés előtti egységes árak bevezetését ajánlotta, a visszaéléseket azonban nem sikerült megfékezni. A visszaélők nagyrészt a felvásárló katonatisztek voltak, akik a nagy mennyiségre való hivatkozással szemre értékelték az állatokat, s jóval áron alul fizették ki azokat.²¹ A menekültek kiszolgáltatottságáról több jelentést írt Bernády a belügyminiszternek, hozzátéve azt is, hogy a fel nem vásárolt állatokat (amelyeket a törvényhatóság legelőin helyeztek el) a fokozódó nehézségek miatt nem tudják megmenteni. A helyzet több konfliktust váltott ki: egy 1200 fős háromszéki szarvasmarha-állományt a katonák önkényesen Marosvásárhelyre hajtottak a hadi állatátvevő bizottsághoz.²²

A felvásárlóbizottság munkáját Bánffy Miklós ellenőrizte, aki meg volt elégedve Bernády intézkedéseivel. Hasonlóan vélekedett Salvator főherceg is, aki a menekültek látogatását és a város egészségügyi létesítményeit ellenőrizte. Korábban, 1916. március 20-án a főherceg Bernádyt a katonai egészségügy körül tett erőfeszítése miatt

²⁰ Fodor 2017a: 55.

²¹ Pál–Antal 2003: 216.

²² Pál–Antal 2003: 217.

a vöröskereszt tiszti díszjelvényével tüntette ki.²³ A kitüntetést a városi Vöröskereszt Egylet támogatásáért kapta. Az egylet a városháza mögötti közigazgatási tanfolyam épületében működött, először kiegészítő kórházként. A folyamatosan bővülő kórházban 1914 szeptembere és 1915 februárja között összesen 580 frontról érkezett sebesült katonát láttak el. Az egylet ápolói tanfolyamát többek között Bernády nevelt lánya, Margit is elvégezte. 1917-ben az országos Vöröskereszt Egylet is elismerő oklevelet állított ki a főispán részére.²⁴ Bernádynak ugyanekkor, 1917. április 23-án „a háború alatt teljesített különösen buzgó és eredményes közhivatali működésének elismeréséért” a király a II. osztályú polgári hadi érdemkeresztet adományozta. A kitüntetések mellett érdemes arról is megemlékezni, hogy a fentebb említett gazdasági jellegű visszaélések miatt (állatállomány áron aluli bevétele, sikkasztások) a két világháború közötti időszakban Bernádyt tették felelőssé egyes székelyföldi vezetők. 1925-ben magyarázó jellegű cikkben számolt be az eseményekről, lényegi következménye azonban nem volt az ügynek, leginkább későbbi politikai életére volt kihatással.²⁵ Az 1916-os tevékenysége azonban minden bizonnyal ahhoz is hozzájárult, hogy a hatalmas menekültáradat kezelésében nem történtek nagyobb katasztrófák.

Bernády főispáni tevékenysége 1917 júniusában ért véget, nem sokkal a Tisza-kormány bukását követően. Bernády két alkalommal kérte Sándor János belügyminiszter megerősítését főispáni megbízását illetőleg. Először 1916. június 5-én kérdezett rá a belügyminiszternél, második alkalommal pedig 1917 májusában. Mindkét alkalommal megerősítette a kormány pozíciójában, ennek ellenére Bernády hangsúlyozta, hogy amennyiben nem támogatják, állásához nem ragaszkodik. Lemondásával megvárta a Tisza-kormány bukását. 1917. június 23-án búcsúzott a törvényhatósági bizottság tagjaitól, távozását immár Ugron Gábor, az Esterházy-kormány belügyminisztere hagyta jóvá június 27-én,²⁶ a városi törvényhatósági bizottság a július 30-án tartott rendkívüli gyűlésen vette tudomásul. Ugyanazon alkalommal iktatták be az új városi és megyei főispánt.²⁷ Jelképes szakítás volt a korábbi rendszerrel, hogy ismét egyesítették a vármegyei és városi főispáni funkciót. Az új főispán a katonaság kötelékéből érkezett, korábbi politikai tapasztalata nem volt. A gyulafehérvári születésű Incédy-Joksmann Nándor emellett Ugron Gábor közeli rokona volt, így egy kormányzathoz hű bizalmi ember került a városi és megyei közigazgatás élére.²⁸ Az Esterházy-kormány tevékenységét és az új főispán kinevezését Bernády későbbi röpirataiban többször bírálta.

²³ A díszjelvényt nem kézbesítették, mivel az abból származó adományt segélyezésre fordították. MmML D. X. 20. doboz.

²⁴ MmML D. X. 17. doboz.

²⁵ Ellenzék, 1925. január 11.

²⁶ Belügyi Közlöny, 1917. 30.sz, 980.

²⁷ MmNL Primăria Tg. Mureș Consiliul muncipiului Tg. Mureș 97/1917, 109–132. f.

²⁸ Székely Napló, 1917. július 12.

Nem sok időt töltve tétlenül a Zabolai Faipari Részvénytársaság igazgatósági tagjaként tevékenykedett, annak ügyvezetésével foglalkozott. A Mikes-féle erdővállalat már a világháború idején foglalkozott fakereskedéssel. Fő felvásárlói a romániai gazdasági és politikai elit érdekeltségébe tartozó vállalatok voltak, akikkel szintén Bernády üzleltelt. Emiatt gyakori útjai voltak Bukarestbe, ahol személyes kapcsolatokat alakított ki a Román Királyság főbb kormányzati embereivel. Kapcsolathálója olyan személyekből épült fel, mint néhány későbbi miniszterelnök: Alexandru Averescu, Marghiloman, Take Ionescu, Octavian Goga, Iuliu Maniu, valamint Văitoianu. Ezen kapcsolatok igencsak hasznosnak bizonyultak a két világháború közötti időszakban.²⁹

1915-ben Marosvásárhely polgármestere, Hofbauer Aurél kérte nyugalmazását. A városvezetői tisztség mintegy két évig betöltetlen maradt, de facto ez időben a város ügyvitelét Bernády György látta el, Nagy Imre helyettes polgármester segítségével. Hofbauer helyére, végül Bernády (és a kormány) lemondását követően az új főispán és a belügyminiszter (Ugron Gábor) sürgetésére a városi törvényhatóság a város addigi aljegyzőjét, dr. Marthy Ferencet nevezte ki.³⁰ Marthy Ferenc maga mellett tartotta alpolgármesterként Nagy Imrét korábbi közigazgatási tapasztalatára hivatkozva. Összességében elmondható, hogy sem Hofbauer, sem Marthy nem rendelkezett érdemi mozgástérrel a városvezetés élén a rendkívüli idők miatt. Ugyanakkor Bernády kiemelt időszakát követően nem is tudhattak hasonló modorban működni, így leginkább passzív szemlélői, olykor végrehajtói voltak az impériumváltás és az azt követő időszak eseményeinek.

A marosvásárhelyi impériumváltás eseménysorát a román hatalomátvételt megelőzően, illetve röviddel azután is a helyi Nemzeti Tanács megalakulása befolyásolta. 1918. október 17-én Tisza István a magyarországi parlamentben bevégzett tényként közölte, hogy „a háborút elvesztettük”. A monarchia november 3-án kötötte meg a fegyverszünetet Padovában, valamint november 13-án a magyar kormány aláírta a belgrádi katonai konvenciót, amely kiegészítésként a fegyverszünethez, többek között meghatározta azon demarkációs vonalakat, amelyekre a fegyveres erőket vissza kellett vonni. Ez a tulajdonképpeni fegyveres konfliktus végét jelentette, így az országban zajló politikai eseményekre koncentráldott a közvélemény figyelme. Október 23-án megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, amelyet a Károlyi-párton kívül a szociáldemokraták és a Jászi Oszkár vezette polgári radikálisok alkottak. Ez az őszirózsás forradalom után a kormány egy olyan nem hivatalos szerve volt, amely végeredményben közvetve irányította az ország többi részén létrejött nemzeti tanácsokat. A vidéki nemzeti tanácsok budapesti utasításra jöttek létre, hatáskörük általában városi vagy községi tanácsok hatásköreit pótolta vagy egészítette ki. Turnowsky Sándor ügyvéd, aki a budapesti tanulmányai alkalmával került kapcsolatba a Galilei-körrel

²⁹ Fodor 2017: 127–128.

³⁰ Sebestyén 2010: 217.

(melynek alelnöke is volt), 1918-ban szabadságot kért katonai szolgálatából, ahova később nem tért vissza.³¹ A városi tanács tagja volt, 1918 folyamán több alkalommal utazott Budapestre, ahol a Jászi Oszkár vezette Radikális Polgári Párt helyiségében tartotta a kapcsolatot az ekkor illegalitásban levő galileistákkal, politikai meggyőződését pedig több alakommal igyekezett érvényesíteni a városi tanácsban, sikertelenül. Utasítást kapott Jászitól, hogy alakítsa meg a Radikális Párt marosvásárhelyi szervezetét. Turnowsky meghirdette október 27-re a Radikális Párt alakuló gyűlését, személyes meghívót küldve mintegy 50 személynek, akik szerint politikailag hasonló nézeteket vallottak. Az alakuló ülésen 37-en vettek részt, elsősorban értelmiségiek (tanárok, orvosok, mérnökök), túlnyomórészt azon kispolgárok, akik nem kaptak szerepet a városi politikában, nem voltak a tanács tagjai.³² Ebből a kategorizálásból csupán Hofbauer Aurél nyugalmazott polgármester lógott ki, aki valószínűleg politikai haszonszerzésből vállalt szerepet (azelőtt ugyanis nemzeti munkapárti nézeteket vallott), aminek olyan vetülete is lehetett, hogy a városi tanács ne maradjon ki egy lehetséges politikai szervezkedésből, valamint erről érdemben legyen informálva, és így ellenőrizhesse azt. A gyűlésen mondott beszédében Hofbauer erre tesz utalást: „*be kell állni az új erőtényezők sorába*”, valamint a titkos és egyenlő szavazójog, a gyülekezési jog és a sajtócenzúra megszüntetése mellett foglalt állást.³³ Turnowsky, aki az ideológiai szervezője és közvetítője volt az eseménynek, ismertette a párt programját, miután a gyűlés Hofbauer Aurélt elnöknek, Farkas Róbertet, majd lemondása után Révész Bélát alelnöknek, Turnowskyt titkárnak és Molter Károlyt jegyzőnek választotta meg.³⁴ A gyűlés után táviratilag üdvözölték a budapesti Nemzeti Tanácsot, válaszul azt az utasítást kapták október 30-án, hogy a helyi Károlyi Párttal és a szociáldemokratákkal alakítsák meg a marosvásárhelyi Nemzeti Tanácsot. Turnowsky először a Károlyi Párt megalapításán dolgozott, és felkereste Petri Zsigmond mészáros, valamint Kovács Elek lapszerkesztőt, akik támogatták az ügyet.³⁵ Végeredményben Petri Zsigmond pártelnök és Kovács Elek titkár hívta össze és szervezte meg az említett két másik városi párttal azt a népgyűlést, melynek keretében október 31-én megalakult a magyar Nemzeti Tanács.³⁶ A tagság főként a városi kispolgárság képviselőiből állt, akik kiszorították a korábban aktívan politizáló vidéki arisztokráciát és befolyásos tagjaikat, valamint a polgári demokratikus átalakulást ellenző városi tanács tagjait. A Marosvásárhelyi Nemzeti Tanács elnökének Antalfy Endre orientalista kollégiumi tanárt választották.³⁷ Alelnökök

³¹ MmNL Turnowsky Sándor, dos. VI./1, 6. f.

³² Teljes lista: Tükör, 1918. október 29. 2.

³³ Uo.

³⁴ MmNL Personal Turnowsky Sándor, dos. VI./1, 6. f.

³⁵ Uo.

³⁶ Ellenőr, 1918. október 30.

³⁷ Antalfy visszaemlékezése: MmNL Personal Antalfy Endre, 53, 15. f.

a szervező pártok vezetői voltak: Kovács Elek és Csetri János, a titkár Turnowsky Sándor, a jegyzők Simó Géza és Molter Károly tanárok, valamint a vagyonőr Halász József szocialista meggyőződésű bankigazgató.³⁸ A szervezet meglepetéselemét Antalffy Endre orientalista, kollégiumi tanár színre lépése jelentette, aki korábban szintén nem volt komoly politikai tényező. Előmenetelét a véletlen helyzet adta, mintsem a tudatos készülődés: a Nemzeti Tanács alakuló népgyűlésén Hofbauer Aurél személyét kifogásolta, annak beszédét megszakítva, amit a népgyűlés ovációval fogadott, akkora népszerűséget adva neki, hogy a tanács elnöki pozíciójába választották. Így Hofbauer számításai nem jöttek be, gyakorlatilag kisodródott a politikai eseményekből, ebből a szempontból élete végéig mellőzötté vált.³⁹

A belgrádi fegyverszüneti megállapodás értelmében Marosvásárhely is a szövetségesek által megszállandó területekhez tartozott. Erről a helyi sajtó is beszámolt, ahogyan a román csapatok előrenyomulásáról is, a városi közvélemény egy része a november 28-i Székely Nemzeti Tanács gyűlésétől remélte a megoldást. Bethlen István ösztönzésére november 19-én Marosvásárhelyen megalakult egy bizottság, mely feladatát az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakításának előkészítésében, továbbá egy november 28-ra Marosvásárhelyre meghirdetett „székely nemzetgyűlés” megszervezésében jelölte meg. Az előkészítő bizottságban, amelynek elnöke Bódó Sándor vásárhelyi főügyész lett, egyetlen régi vezető erdélyi politikus sem foglalt helyet, s Bethlen sem volt tagja. A háttérben azonban kétségkívül ő, illetve ők álltak.⁴⁰ A vásárhelyi baloldal attól tartott, hogy az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács döntően konzervatív-nacionalista politikusokból fog megalakulni. Antalffy Endre november 21-én ezért arra kérte Jászit, hogy akadályozza meg a nagygyűlés megtartását, illetve lépjen közbe elhalasztásáért. Noha Jászi, majd – fenntartásokkal ugyan, de – Apáthy István és szociáldemokrata helyettese, Vincze Sándor is a mozgalom támogatására szólította fel a Munkástanácsot és a Nemzeti Tanácsot, a marosvásárhelyi baloldal – részben elvi, részben hatalmi okokból – továbbra is támadta az előkészítő bizottságot, valamint a háttérben álló Bethlent és a budapesti Székely Nemzeti Tanácsot. A helyi hatalmi harc Bethlen, Ugrón és társaik visszavonulásával végződött. Az előkészítő bizottság november 24-én feloszlatta magát, így a gyűlés szervezése a Marosvásárhelyi Nemzeti Tanácsra hárult, amelynek végeredményben inkább szimbolikus jelentősége volt, akárcsak a kolozsvári, 1918. december 22-i nagygyűlés esetében (mindkét esetben a román megszálló hadsereg napokra rá vonult be a városba).⁴¹ Utóbbihoz képest a marosvásárhelyi nagygyűlés szinte teljes mértékben kudarc volt, a néhány ezer főnyi

³⁸ Fodor 2016: 156.

³⁹ A korabeli sajtó kevésbé említi a vitát, inkább a visszaemlékezések emelik ki, ahol Antalffy a volt polgármester beszédét, illetve személyét kifogásolta. MmNL Personal Turnowsky Sándor, dos. VI./1, 9. f.

⁴⁰ Romsics 2020: 14.

⁴¹ Fodor 2016: 160.

résztevő lényegében helyeselte a kormány „wilsonizmuson alapuló” nemzetiségi politikáját és az integritáshoz való ragaszkodást, s az „erről való eltérést” elutasította. Az itt megszövegezett kiáltvány, amely A világ népeihez címet kapta, ugyancsak Jászi alapelképzeléseinek szellemében fogant. Arra hivatkozva, hogy egy ország lakosságának 15-16%-a nem követelheti területének mintegy 35%-át, s hogy az erdélyi, bánági és partiumi magyar és német lakossággal szemben a románság kisebbséget képez, a kiáltvány mind Erdély katonai megszállását, mind tervezett elcsatolását jogtalanak és a wilsonizmussal összeegyeztethetetlennek nevezte. A kiáltvány később angol és francia fordításban is megjelent, külföldön terjesztették.⁴²

Ahogy a nagygyűlés érdemi eredményt nem hozott, Antalfy számára világossá vált, hogy Szászrégen után Marosvásárhelyre is hamarosan bevonul a román hadsereg, amit a városi polgárság számára is nyilvánossá tett. Erre már november 29-én történt egy szerény utalás a városi sajtóban a polgármester által, hogy nála jelentkezhetsz, aki hajlandó elszállásolni a megszálló csapatok tisztjeit.⁴³ Közvetlenül a megszállás előtti, valamint az azt követő napokban az összes városban működő sajtóorgánum különféle információkat szolgáltatott a lakosság nyugalmanak megőrzése céljából: ismertették a román csapatok szászrégeni bevonulását, annak problémamentességét, valamint a román parancsnokokról pozitív képet alkottak. Emellett ismertették a megszállás idejére vonatkozó teendőket, kiemelve „*hogy ne hősködjék senki, ok nélkül ne csináljon bajt*”,⁴⁴ és hogy „*a román járőrökre, katonákra megjegyzést ne tegyenek, azokkal ne gúnyolódjanak, mert nagyon kellemetlen következményekkel járhat*”.⁴⁵ Továbbá azzal is próbálták a köznyugalom megőrzését fenntartani, hogy a megszállást ideiglenes, pár hónapos állapotként képzelték el.⁴⁶ December 2-án, dél körül a város Szászrégen felőli irányából a román és magyar nemzetőrség és a városi vezetőség fogadta az előőrseket, ezzel megkezdődött Marosvásárhely katonai megszállása. A megyeházra a magyar zászló mellé felkerült a román zászló is az okkupáció felségjeleként. Akárcsak Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában vagy később Kolozsváron, a lakosság Marosvásárhelyen sem tanúsított ellenállást. Egyetlen incidensként annyit említett a sajtó, hogy a bevonuláskor Mihály Vajda Nagy Romániáját emlegető plakátokat osztottak, aminek ügyében „*a Nemzeti Tanács az illetékes helyen fog eljárni*”.⁴⁷

December első napjaiban a megszállás nem befolyásolta jelentősen a város addigi életvitelét, csupán a zárórakat határozták meg, és a rend fenntartását közös (román és

⁴² Romsics 2020: 15.

⁴³ Ellenőr 1918. november 29.

⁴⁴ Ellenőr 1918. december 4.

⁴⁵ Ellenőr 1918. december 6.

⁴⁶ „...sokáig ez az állapot nem tarthat. Néhány hónapig kell csak elszenvadnunk a háborúkövetkezményeit...” Székely Napló, 1918. december 3.

⁴⁷ Székely Napló, 1918. december 5.

magyar) erőkkel látták el. A megszálló csapatok vezetője, Mosoiu tábornok, december 5-én érkezett a városba. Az első intézkedésük a magyar nemzetőrség leszerelése volt.⁴⁸ A budapesti kormánnyal való kapcsolattartást fokozatosan nehezítették, először a levélcenzúra bevezetésével, majd a táviratozás tilalmával, amit a magyarországi lapok feltartása követett. Kezdetben csak cenzúrázták a lapokat, később azonban teljesen visszatartották őket. A hírzárlatot a helyi lapok szerkesztősegei ideiglenesen úgy próbálták áthidalni, hogy egymást felváltva biztosították a megjelenésüket, így minden napra tájékoztatást adtak. Ez az állapot körülbelül egy hétig tartott. Ezenkívül a román hatóságok bevezették a városból való kiutazási tilalmat azzal az indokkal, hogy így megakadályozzák a tisztviselők menekülését. Ez a döntés megnehezítette azoknak a városiaknak a dolgát, akik a kolozsvári magyar nagygyűlésre szerettek volna eljutni december 22-én.

A román államhatalmat képviselő hadseregi parancsnokság a kommunikáció megszakításával készítette elő a közigazgatás román átvételét: a magántelevonó-hálózatot teljesen lekapcsolták, a cenzúra és az utazási tilalom pedig a megyére is kiterjedt. A december 2-től működő, nagyszabású székhelyű Kormányzótanács Marosvásárhelyen és Maros-Torda vármegyében a közigazgatás átvételét az egész Erdélyre kiterjedő hatalomátvétel részeként valósította meg.⁴⁹ Maros-Torda vármegyében Ioan Vescan tekei ügyvédet nevezték ki prefektusnak, aki január 11-én Stefan Russu ortodox esperes kíséretében vette át a hivatalát. A magyar kormányzatot képviselő főispán, Szenner József budapesti útja miatt nem volt jelen, így Köllő Ignác főispánhelyettessel folytak a tárgyalások az átvételről. Az új román prefektus kijelentette, hogy a magyar tisztviselőket is átveszik az impériummal, és ha leteszik a hűségesküt, nem bocsátják el őket. Ugyanezen a napon a román bizottság elfoglalta az állami adóhatóságot, lefoglalta a pénztárban lévő összeget, és felfüggesztette a kifizetéseket.

A városházát január 24-én foglalta el a prefektus, de az átvétel nem zajlott zökkenőmentesen: Halász József városi főispán a belgrádi fegyverszüneti egyezményre hivatkozva megtagadta a hivatal átadását, és Nagy Imre polgármester-helyettessel külön jegyzőkönyvet vett fel. Vescan csak a saját átvételei jegyzőkönyvét írta alá, közölte Halással, hogy maradhatott volna, ha vállalja a Kormányzótanács általi kinevezést, és hűségesküt tett a városi közigazgatás érintetlenségére, mivel nem kíván a városi ügyekkel foglalkozni (hivatalosan azonban erre kényszerült). A többi helyi közigazgatási hivatal átvétele után a Kormányzótanács a prefektussal egyetértésben hajtotta végre a kinevezéseket. 1919. január 26-án a szabasi román Kormányzótanács feloszlatta a vármegyei, községi és más nemzeti tanácsokat. Ezzel az intézkedéssel a nemzetiségek gyakorlatilag politikai képviselet nélkül maradtak.⁵⁰

⁴⁸ Ez december 6-tól már érvénybe lépett. Ellenőr 1918. december 6.

⁴⁹ Csík, Udvarhely és Háromszék kivételével mindenhol új kormányzati képviselőket (az addigi főispáni funkcióhoz hasonló prefektusokat) neveztek ki. Galea 1996: 156–157.

⁵⁰ László 2015: 198.

Ugyanaznap Vasile Suciú alispán/alprefektus összehívta a vármegyei ispáni hivatal személyzetét, és megpróbálta eskütételre bírni őket, de azok elutasították. Az alárendelték eskütétel-elutasítását követően, másnap, 27-én lemondott a vármegyei, már felesküdött tisztikar. Tettüket azzal indokolták, hogy Vescan esküjükkor azt ígérte, hogy a fennálló törvények alapján fog a továbbiakban is működni a vármegyei közigazgatás.

A kinevezett városi és megyei politikai vezetők viszonylag stabil pozíciókban maradtak a romániai kormányválságok időszakában (1919–1922 között öt kormányváltás történt Romániában). A prefektusi szinten a Kormányzótanács által kinevezett Ioan Vescan hivatalában maradt egészen a Kormányzótanács megszűnéséig. Lemondása után részt vett a választásokon, majd a szenátori helyéről lemondva ügyvédi praxisát gyakorolta, miközben folyamatosan aktívan részt vett a megyei törvényhatóság munkájában.

1920. április 15-én Adrian Popescu kisjenői ügyvédet nevezte ki a Román Belügyminisztérium prefektussá, aki ezt a funkciót egészen a román Nemzeti Liberális Párt kormányra lépéséig (1922. február) betöltötte. A két kinevezett prefektus közötti „folytonosságot” Victor Suciú alprefektus jelentette, akit 1919. január 18-án neveztek ki, és aki szintén a liberális kormányzat kezdetekor távozott.

A román városvezetők között több csere történt: 1919. január 25-én Valer Ghibut neveztek ki a prefektus polgármesterének, mivel az addigi tanácsstagok (és városi tisztviselők) Marthy Ferenc polgármester elutazása miatt nem voltak hajlandóak letenni a hűségesküt az új impériumra. A helyzetet bonyolította, hogy a prefektus nem távolította el a magyar polgármestert (Marthy Ferencet) a hivatalából, mivel a megyevezető nem fogadta el Marthy lemondását. Így 1920. február 10-ig Marosvásárhelynek két polgármestere volt, a magyar polgármester valószínűleg fizetés nélkül dolgozott. Február 10-én a Kormányzótanács utasítására a prefektus elfogadta Marthy lemondását, és helyére Cornel Albu aradi ügyvédet neveztek ki.⁵¹ Marthyval együtt a román kollégája, Valer Ghibu is lemondott.

Albu 1920. szeptember 11-ig maradt polgármester. Tisztségéről a városi tisztifőügyési kinevezése miatt mondott le, valamint újonnan nyitott ügyvédi irodájában folytatta korábbi szakmáját. Az eredetileg csíkszentdomokosi születésű Marthy Ferenc pedig előbb Magyarországra távozott, majd 1921-ben az Amerikai Egyesült Államokba települt. Itt érdekes karriert futott be, előbb a viszonylag jó hírű hazletowni Verhovay Segély Egylet lapszerkesztője, majd titkára volt.⁵² Az egylet Pittsburghba való költözését és vagyoni gyarapodását igazgatta, neve azonban az egyleti sikkasztásokkal is összemosódott a későbbiekben.

Az új polgármester Ioan Harsia szászrégeni ügyvéd, akit a marosvásárhelyi sajtó és közvélemény régi ismerősként említett, ugyanis a monarchia idején a vármegyei

⁵¹ Fodor 2016: 170.

⁵² Amerikai Magyar Népszava, 1929. november 18. 2.

hivatalnál volt alkalmazott, majd az impériumváltást követően marosvásárhelyi táblabíróvá lett kinevezve, miután rövid szenátori mandátuma is volt.⁵³ Harsia egész 1922 decemberéig⁵⁴ volt a város polgármestere, helyén a liberálisok jelöltje, Emil Dandea követte. A megye és város élére a kinevezések logikája (legyen az a Kormányzótanács részéről vagy a bukaresti belügyminisztériumtól) azt a tendenciát mutatja, hogy lehetőleg a magyar nyelv ismeretével rendelkező, valamint erdélyi származású jelöltre legyen szó. A köztisztviselői funkciók betöltése is az előbbihez hasonlóan, kinevezések által történt. Mivel Romániában 1926-ig nem tartottak helyhatósági választásokat, így Marosvásárhely esetében (a többi erdélyi városhoz hasonlóan) nem beszélhetünk önkormányzatiságról, habár erre vonatkozóan 1921-től egyre markánsabban fogalmazta meg igényét a városi magyar közösség. Az impériumváltást követő időszakban a városi tanács, valamint a városházán működő tisztviselői kar formálisan a helyén maradt, különböző kiegészítésekkel. Összetételét csak részlegesen ismerjük, ugyanis nincsenek jegyzőkönyvek a gyűlésekről, de valószínűleg az önként helyükön maradt magyar városi tanácsosok alkották, kiegészülve a később kinevezett román és magyar tagokkal.⁵⁵

A város megszállásával párhuzamosan megkezdődött a román kultúrtér kiépítése, ami elsősorban a múlt impériumot ábrázoló alkotások megrongálásában és eltüntetésében nyilvánult meg. Ennek első jelei 1919 márciusában jelentkeztek, amikor ismeretlen tettesek ledöntötték és megrongálták a főtéren Kossuth Lajos és Bem József bronzszobrait, valamint eltüntették II. Rákóczi Ferenc szoboralakját. A prefektus sürgős kivizsgálást ígért, és igyekezett megőrizni a lakosság nyugalalmát, de sem a tettesek felderítésében, sem a szobrok visszaállításában nem történt előrelépés. Hasonló esetek egy időben Székelyföld más településein is előfordultak.⁵⁶ A magyar szimbólumok megvédése érdekében a városi tanács 1921-ben elhatározta, hogy a Városháza művészi értékű üvegfestményeit a Kultúrpalota őrzetébe helyezik, miután megkísérelték ezek megrongálását. A hasonló esetekre való tekintettel a város rendőrfőkapitánya sajtóhirdetményben közölte a város magyar polgáraival, hogy saját érdekükben távolítsák el azon táblákat, melyeken magyar címer vagy korona található, „*ellenkező esetben a bekövetkező károkért [a román hatóságok, FJ] nem vállalnak felelősséget és az esetleges tettesek sem vonhatóak felelősségre*”.⁵⁷ 1920-ra megjelentek az utcanevek román nyelvű fordításai, amelyek azt a logikát követték, hogy a magyar személyiségekről elnevezett

⁵³ Székely Napló, 1920. február 24.

⁵⁴ A prefektussal való levelezésből kiderült, hogy félreállítása már októberben megkezdődött, amit ő törvénytelennek tartott. MmNL Prefectura Jud. Mureş, 7/1922, 16. f.

⁵⁵ Fodor 2016: 171.

⁵⁶ Például Nyárádszeredán Bocskay szobrát, Sepsiszentgyörgyön Gábor Áron szobrát, Székelyudvarhelyen a Vasszékely-szobrot döntötték le, csonkították meg. Mikes:1931: 108–109.

⁵⁷ Székely Napló, 1919. július 5.

utcákat román történelmi személyiségek neveivel helyettesítették (pl. Árpád Decebal lett, Jókai Eminescu stb.), illetve azokat, amelyek egy adott helyszínt vagy évszakit jelöltek, többnyire a román megfelelőjükre fordították le (pl. a Gyár Fabricilor lett, a Hajnal Zorilor stb.).⁵⁸ A kizárólagos román utcanévhasználatot ebben az időszakban nem kötelezték, de a sajtóreklámokban és közleményekben az utcák, helységek mindkét nyelven történő megnevezése szerepelt. A román hatóság igyekezett meghonosítani a román nyelvhasználatot hivatali szinten, 1922 végéig ez csupán részlegesen sikerült. A magyar részről érkező tiltakozásra a megyei és városi román vezetőség katonai parancsként határozta meg a sérelmezett intézkedéseket, amelyek ellen nem lehetett fellebbezni.⁵⁹ Ezzel párhuzamosan egyre több hirdetés jelent meg a városban magánvállalkozásoknál vagy román ügyvédi irodáknál, amelyek fordításokat, román nyelvű beadványok szerkesztését vállalták. Ugyanakkor a hivatali kinevezésből adódóan 1920 májusától románul vezették a város anyakönyveit.⁶⁰ A hivatalok pecsétjeinek a kicserélése hosszabb folyamat volt, 1919 decemberében a prefektus azt az utasítást kapta, hogy semmi esetre se engedje a hivatalos helyeken (hivatalok, ügyészségek, bíróság) a magyar pecsétet, bélyegzőket használni, mivel azok rövid időn belül ki lesznek cserélve.⁶¹ 1922-ben még mindig olyan esetekről számolt be a minisztérium, ahol magyar nyelvű pecsétet használtak (nem lévén más), illetve megígérték a román nyelvűek mielőbbi elküldését.⁶² Szintén ebben az időszakban jelent meg a városi tanácsban a nyelvi kérdés vitatémaként. A román törvénykezés azonban csak az állammal és a katonasággal való írásbeli érintkezés esetén kötelezte az államnyelv használatát, így a magyar és román tanácsosok többnyire magyar nyelven értekeztek egymással.⁶³

Politikai szempontból nem alakult ki 1922-ig egy stabil és egységes vezető román politikai réteg. Az impériumváltás az erdélyi román politikai elitet felkészületlenül érte. A város vezetői és tisztviselői kara olyan személyekből állt, akik elsősorban a kolozsvári, budapesti egyetemeken tanultak, a monarchiabeli jogrendszert ismerték, s bár anyanyelvük a román volt, a városi polgársággal legtöbb esetben magyar nyelven érintkeztek. A város román lakossága is magyar lapokat olvasott, ugyanis az első román nyelvű sajtótermék megjelenésére 1920 novemberéig kellett várniuk.⁶⁴ De a városi hírekről

⁵⁸ MmNL Primăria Municipiului Târgu-Mureș, Varia, 472, 1–3. f.

⁵⁹ Például a városháza feliratának román nyelvűre való kicserélésekor. Székely Napló, 1920. január 22.

⁶⁰ Ekkor a prefektus román anyakönyvvezetőt nevezett ki. Székely Napló, 1920. április 22.

⁶¹ MmNL Prefectura Jud. Mureș 14/1920, 7. f.

⁶² MmNL Prefectura Jud. Mureș, 6/1922, 7. 46. f.

⁶³ Székely Napló, 1920. november 28.

⁶⁴ Előtte megjelent a korábbi Maros-Torda vármegyei hivatalos közlöny román fordítása, valamint egyéb kisebb iskolai lapok, de az első román nyelvű, elsősorban társadalmi-kulturális hetilap az Ogorul volt, amelyet helyi román értelmiségiek, középiskolai tanárok szerkesztettek, de munkájukat a kolozsvári román irodalmi és kulturális elit is segítette. Elsősorban kisebb karcolatok, versek jelentek meg az 1922-ben megszűnő lapban. Borda 2010: 18, 41.

valószínűleg továbbra is a helyi magyar lapokból informálódtak, illetve 1922-ig ezek látták el részben a hivatalos közlési feladatokat is annak ellenére, hogy 1920 áprilisától a városi nyomdát román betűnyaggal egészítették ki.⁶⁵ Az 1921-ben erdélyi körútján járó Nicolae Iorga történész, politikus néhány órára Marosvásárhelyre látogatott, ahol a város főbb nevezetességeinek megtekintése után a román elithez szegezte kérdését: „miért nem adtok ki egy román nyelvű lapot?” Elsősorban a híradás funkcióját betöltő, a román politikai életről közlő lapra gondolt, amely először 1922-ben jelent meg Marosvásárhelyen, ez az akkor kormányzó román Nemzeti Liberális Párt által kiadott és finanszírozott Mureșul című lap volt. A román betűanyag azonban nem csupán az első román lap megjelenésének a feltételét készítette elő, hanem a városháza kapujára kitűzött hivatalos tájékoztatások kizárólagos román megjelenését is biztosította, ami ellen rendszeresen panaszt emeltek a magyar tanácsosok. Molter Károly visszaemlékezésében ez sok esetben hátrányosan érintette a megye és város lakosságát: „*Mert hányat ismerek, aki a földjének jórésztét azért veszttette el, mivel nem tudta, milyen rendelet van kifüggesztve a városháza kapuján.*”⁶⁶

A kinevezett román vezetők számos kérdésben hajlandóak voltak együttműködni a városi magyarsággal, elsősorban a kormányutasítások sokszor kegyetlen végrehajtói voltak. A helyben maradó magyar politikai képviselő (amennyiben beszélhetünk ilyenről az átmenet időszakában) a katonai ostromállapot enyhüléséig (1920 szeptemberétől) kizárólag a helyi tünetmentesítéssel foglalkozott (közélelmezés, segélyezés, az oktatás folytonosságának biztosítása stb.), de gyanítható, hogy tartották a kapcsolatot a budapesti kormányzattal is, ahonnan támogatások érkeztek tisztviselőknél, valamint a felekezeti iskoláknál.⁶⁷ Teljesen új lendületet adott a városi politikai életnek Bernády György Budapestről való hazaérkezése, aki egyből bekapcsolódott a helyi viszonyok tisztázásába, irányításába.

1918-ban Bernády György az őszirózsás forradalom kitörésekor Budapesten tartózkodott, továbbá mintegy nyolc hónapig a fővárosban maradt, családjától és várandós feleségétől elszakítva. A Tisza-gyilkosság híre a Pannónia szálló éttermében érte. Az őszirózsás forradalmat követő időszakban menekült, bujkált, gyakorlatilag túlélte.⁶⁸ Ő a Károlyi-forradalmat és a Népköztársaság időszakát sokkal ellenszenvesebbnek ítélte, mint a Tanácsköztársaságot. Amint leírta, neki nem a szélsőséges proletárdiktatúra

⁶⁵ Borda 2010: 20–21.

⁶⁶ Molter: 1937. 47.

⁶⁷ A támogatás eljuttatását, valamint a levelezéseket titokban bonyolították a vasúton keresztül a mozdonyvezetők segítségével a Kolozsvár–Budapest útvonalon. Kolozsvár számított elosztóközpontnak, amit ebben az időszakban Apáthy István, letartóztatása után pedig Grandpierre Emil vezetett. Erről bővebben: Bárdi 2013: 80. A városban emiatt is sürgették a polgári vasútforgalom mielőbbi helyreállítását, valamint a Kolozsvár–Marosvásárhely vasútvonal átállást megkönnyebbitő összeköttetését. Székely Napló, 1921. február 19.

⁶⁸ Nagy 2007: 44.

tetszett, hanem az a tény, hogy a korábbi, számára kaotikus állapotokat követően végre rendet teremtettek.⁶⁹ A régi rend híveihez hasonlóan ő is idegennek érezte magát abban a világban. Az 1920-ban megírt visszaemlékezése aránytalanul elfogult volt (a korabeli jobboldali diskurzushoz hasonlóan) a Nemzeti Tanács tevékenységével kapcsolatban. Az ország széthullásának az okát a kortársai többségéhez hasonlóan Károlyiék Tisza elleni aknamunkájában (kismértékben pedig a Kossuth- és alkotmánypárti ellenzékben) látta. Tisza bukását követően a figyelmeztetésen kívül valós megoldással, alternatívával ő sem rendelkezett. Több hónapra keresztül tartó bujkálást és próbálkozást követően 1919. június 23-án indult vissza Marosvásárhelyre.

Hazatérésének másik lényeges következménye a városi (és erdélyi) magyarság ki-mozdítása volt a politikai passzivitásból. Magyarországi információkkal rendelkezett, melyekhez Bethlen Istvántól és körétől jutott hozzá. Bethlen Istvánnal a kapcsolatot Mikes Árminon keresztül tartotta. Ez a kapcsolat azért volt lényeges, mivel első kézből jutott bizalmas információkhoz a békeszerződéssel és ezáltal a határkérdéssel kapcsolatosan. 1919 szeptemberében a Kormányzótanáccsal való kapcsolatba lépése után Bernádyt felkereste Maurer Béla, a kolozsvári Új *Világ* szerkesztőségének igazgatója. Maurer táviratában egy értekezletre hívta Bernádyt a romániai politikában való részvételről. Maurert és csoportosulását az erdélyi magyar közvélemény renegátnak tekintette, mivel a közhangulat és az általános passzivitás ellenére politizált. Bernády távolmaradását elsősorban azzal indokolta, hogy tulajdonképpen nem ismeri sem célját, sem eszközeit a nagyszabeni társaságnak. Ugyanakkor a szervezkedést, a tanácskozást, a párbeszédet szükségesnek találta.⁷⁰ Az üzleti útjaiból származó politikai kapcsolatai révén betekintést nyerhetett a bukaresti politizálás játékszabályaiba. Kapcsolatai révén pedig megtudta, hogy ismét választások közelednek, így felvállalta a politikai aktivizmus beindítását, annak a megszervezését. Három röpiratot adott ki, kettőt 1920 májusában (Emlékirat és Nyílt levél), valamint egyet ugyanazon év júliusában (Előterjesztés a magyar tisztviselők és ügyvédek esküvétele tárgyában). Ezek szövegét Alexandru Averescu miniszterelnöknek személyesen átnyújtotta, bennük az erdélyi magyarság főbb jogi sérelmeit sorolta fel.

Bernády röpiratainak és beszédének gondolatiságát a Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István által csupán 1921 elején kiadott *Kiáltó Szó* című írás is tükrözte, amely ekkorra vált igazán időszerűvé. Annak ellenére, hogy Bernády röpirata sok szempontból hasonlít a *Kiáltó Szóra*, mégis utóbbi vált a politikai cselekvés első széles körökben ismertté vált programjává, s mint ilyen az irodalmi és politikai transzilvanizmus egyik fő forrásává. Ebből következik, hogy 1921 végére tehető az az időszak, amikor a katonai ostromállapot annyira fellazult (a cenzúra és a gyülekezési tilalom szünetelésével), hogy

⁶⁹ Nagy 2007: 43–44.

⁷⁰ Maurerekhez fűződő kapcsolatáról lásd: Fodor 2019: 33–48.

a sajtó által is bátrabban felvállalhatták a magyarok a városi szinten való politizálást, melynek érdemi eredménye előbb a romániai magyar pártszervezetek megalakulásával kezdődött. Illetve ezt követően a megalapozás időszakához tartozott az első olyan országgyűlési választásokon való részvétel, amely a békeszerződés ratifikálása után volt megszervezve (1922), majd az első relatív sikerek, amelyek az önkormányzati választásokon nyilvánultak meg 1926-ban.

Részleges következtetésként megállapítható, hogy a vizsgált időszak városvezetésében a történelmi hatások mintegy leképezésekként hasonló típusú változások történtek. Marosvásárhely valószínűleg erőn felüli gazdasági, infrastrukturális fellendülésében az első világháború eseményei jelentettek megtorpanást. Az ekkor megszilárdult politikai vezetés a háborús és az azt követő igencsak zavaros időszakban igyekezett helytállni, míg egy részük feladta a politizálást, vagy éppen pályát váltott/vagy repatriált. A Bernády Györgyöt követő politikai vezetőknek nem sikerült kellőképpen meggyökeresni, így inkább szemléltői, mintsem alakítói voltak az impériumváltás eseményeinek. Külön vizsgálva az őszirózsás forradalommal létrejövő helyi Nemzeti Tanács szerepét, kijelenthető, hogy a belső konfliktusokból adódó feszültségek miatti szervezetlensége miatt inkább egy kiegészítő szervezetként jelent meg a még helyel-közzel működő városi tanács mellett, mintsem „helyálló” vezető politikai orgánumként, ahogyan azt a kommunista történetírás kötelező módon tálalni próbálta. Tény, hogy a román hatóságok egyoldalúan szerelték le a Nemzeti Tanács koordinálta polgárőrséget, de a segélyezési feladat is egyre jobban átruházódott a városi és megyei tanács szerveire. A Nemzeti Tanácsnak nem volt egy olyan markáns regionális koncepciója, amely a román megszállást követően (vagy előtte) a városi és megyei magyarság számára alternatívát jelentett volna, mint amilyenek az Apáthy István vagy Bethlen István által koordinált csoportok vagy az udvarhelyi Paál Árpád Székely Köztársaságra vonatkozó tervezetei voltak. Továbbá nem volt kiemelkedően markáns vezéregyénisége, aki politikailag tapasztalt lett volna, így nem voltak komoly politikai tényezők az impériumváltáskor. A román hatalomátvétel (mely viszonylag atrocitásmentesen történt) következménye volt, hogy folyamatosan keresztülítte nemzetépítő terveit, amelyeket létszámhátrányuk és politikai súlyuk miatt a magyar politikai csoportok nem tudtak megakadályozni. Minthogy azt sem, hogy bár a lakosság számarányát tekintve a magyarok felülreprezentáltak voltak, de a választási bizottságok román nemzetiségűekből tevődtek össze (és a választói jegyzéket sem egészítették ki a magyar szavazókkal), így a választások manipulálásával a magyarság az átmenet időszakának politikai életében mindig alulreprezentált és számbeli kisebbségben volt, gyakran eszközök nélkül maradt az érdekeik kiharcolására. Ezt tetőzte a békeszerződés aláírásának és ratifikálásának bizonytalan időszaka, amely lényegében a politikai passzivitásról szólt, s amelyből mindössze a rákövetkező években sikerült kijutnia a város politikai elitjének.

FORRÁSOK

Maros Megyei Múzeum Levéltára

Bernády gyűjtemény (D. X.)

Román Állami Levéltár Maros Megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale ale României,

Direcția Județeană Mureș (MmNL)

Personal Antalffy Endre

Personal Bernády György

Personal Turnowsky Sándor

Prefectura Jud. Mureș

Primăria Municipiului Târgu–Mureș, Varia

Primăria Tg. Mureș Consiliul municipiului Tg. Mureș

Amerikai Magyar Népszava, 1929-

Belügyi Közöny, 1917.

Budapesti Hírlap, 1913.

Ellenőr, 1918.

Ellenzék, 1925.

Székely Ellenzék, 1916.

Székely Napló, 1912–1924.

Tükör, 1918.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aurel Galea 1996: *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria. Editura Tipomur. Târgu–Mureș.*

Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda.

Dorin Borda 2010: *Presa românească mureșeană (1910–1940).* Târgu–Mureș.

Fodor János 2016: Impériumváltás Marosvásárhelyen, 1918–1922. *Múltunk* (61) 2. 148–186.

Fodor János 2017: *Bernády György. Politikai életrajz.* Marosvásárhely–Kolozsvár.

Fodor János 2017a: Az 1916-os menekültválság Marosvásárhelyen. In: Rusz-Fogarasi, Enikő (szerk.): *Migráció. Integráció?* Kolozsvár, 49–62.

Fodor János 2019: Erdélyi magyar útkeresés és politikai önszerveződési formák az impériumváltás időszakában. *Kisebbségi szemle* (4) 2. 33–48.

György V. Imola 2018: *Bernády György és kultusza Marosvásárhelyen.* Kolozsvár.

László Márton 2015: Maros–Torda/Maros megye közigazgatása 1919–1938 között. *Aeropolisz* (14) 195–223.

- Mikes Imre 1931: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. I. kötet, Brassó.
- Molter Károly 1937: Erdély történelmi hangulata 1916-tól trianonig. In: Kacsó Sándor (szerk.): *Erdélyi magyar évkönyv, 1937. A kisebbségi magyar polgár kézikönyve*. Brassó. 37–48.
- Nagy Miklós Kund (szerk.) 2007: *Bernády György emlékiratok*. Marosvásárhely.
- Pál Judit 2008: Erdélyi főispánok a századfordulón (1900–1901). In: Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. 211–223.
- Pál Judit 2011: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest. 346–360.
- Pál-Antal Sándor 2003: *A székelyföld és városai*. Marosvásárhely.
- Romsics Ignác 2020: Magyar elképzelések Székelyföld jövőjéről 1918–1919-ben. *Székelyföld* (24) 6. 12–30.
- Sebess Dénes 1904: Észrevételek a választói jog szabályozásához tekintettel az erdélyi részekre. Marosvásárhely.
- Sebestyén Mihály 2010: *Időtár II. Marosvásárhely történelmi kronológiája 1848-tól 1918-ig*. Marosvásárhely.
- Traian Bosoancă – Ilarie Gh. Opriș 2004: *Alegerile parlamentare din Județul Mureș 1919–1939*. Marosvásárhely.
- Varga E. Árpád, 2002.: *Erdély etnikai és félekezeti statisztikája*. A Pro-Print Kiadónál megjelent kötetek javított és bővített internetes adatbázisa. <https://varga.adatbank.ro/?pg=3&action=etnik&cid=567> (Utolsó letöltés: 2024. 09. 26.)

MŰHELY / WORKSHOP

Az 1831-es kolerajárvány hatása egyes evangélikus gyülekezetekre a Magyar Királyság északi területein*

ŠTEFLOVÁ LUCIA

Abstract. The Impact of the Cholera Epidemic in 1831 on Evangelical Congregations in the Northern Regions of the Kingdom of Hungary. The official church records provide only minimal insight into the impact of the cholera epidemic in 1831 on evangelical congregations. The minutes of canonical visitations, as well as the minutes from general and district conventions, lack detailed information that would enable us to reconstruct the situation in these congregations directly following the cholera outbreak in Hungary. In the protocols from the years immediately preceding the epidemic, even those written just a few months prior to the first reported case of the disease in Hungary, there are no regulations aimed at empowering evangelical priests to effectively mitigate the epidemic's effects. This absence of records from 1831 may also reflect the initial restrained attitudes and mistrust of both secular and church officials toward early reports concerning the potential spread of a dangerous disease.

The protocols do not document the number of deaths attributed to cholera; only one protocol mentions that, as a result of the epidemic, the number of deaths in the Potis district exceeded the number of births by more than one-third. Regarding specific anti-cholera measures, the protocols from both the first and second halves of the 19th century contain very few references. Most often, they merely cite circulars or regulations that were apparently read aloud at assemblies and subsequently sent to the seniorates. However, one regulation concerning cholera is recorded in the protocol from the Potisky district, which pertains to the burial of cholera victims. It mandated that corpses be buried immediately and prohibited their transportation into or in front of the church. Displaying the deceased in a coffin was also forbidden.

References to cholera are only partially mentioned in these official minutes, making it necessary to supplement these gaps with additional sources, such as period chronicles. One such chronicle is authored by the evangelical priest Andrej Čorba, who

* A tanulmány az „APVV–20–0613 Epidémie na území Slovenska v 17. – 19. storočí című projekt keretében jött létre.

survived the cholera epidemic and provides a contemporary account of the events that significantly affected Hungary. Chronicles serve as invaluable sources of information, as they document events in a chronological sequence. They are relatively rare, primarily because they were often composed immediately following significant events, thereby capturing them in considerable detail.

Another important source regarding the cholera epidemic of 1831 is the chronicle written by the evangelical priest Matej Rojek. His chronicle reflects the dire circumstances during the epidemic. In addition to describing the course of cholera's spread and the introduction of measures, Rojek offers personal assessments and even ironic comments within his narrative. As an eyewitness to the events he describes, his chronicle possesses immense informative value, illustrating the now well-documented course and spread of cholera in Hungary.

Keywords: cholera, chronicle, evangelical church, church choirs, Hungary, districts, anti-cholera measures, Matej Rojko, Andrej Čorba.

A 19. században Európa lakosságát sújtó betegségek közé egyértelműen besorolhatjuk a kolerát, amely 1831-ben Magyarország nagy részét sújtotta, beleértve a mai Szlovákia területét is. A kolera társadalmi helyzettől, vagyontól, iskolázottságtól vagy vallástól függetlenül tizedelte a lakosságot. A 19. században a kolera többször is lesújtott Magyarországra. A kolerajárvány már 1831-ben nagy területeket érintett Magyarországon, köztük a mai Szlovákia egy részét is.¹ Ám az 1850-es évekből kevés információval rendelkezünk, ugyanis ebben az időszakban ritkán jelent meg ezen a területen. Az 1860-as és 1870-es években azonban gyorsan terjedni kezdett. A becslések szerint ebben az évtizedben csak Európában egymillió ember szenvedett tőle. Az 1880-as és 1890-es években a betegség több ezer embert ölt meg.²

Az 1831-es kelet-szlovákiai parasztlázadásba, melynek elsődleges elindítója a kitört kolerajárvány volt, több mint 150 község kapcsolódott be, és a lázadók száma elérte a 40 000-et. A kolerajárvány, melyet az orosz katonaság a lengyel felkelés időszakában a dél-orosz területekről hozott be Galíciába, arra kényszerítette az osztrák kormányt és a magyarországi hivatalokat, hogy a terjedő járvány meggátolására járványellenes intézkedéseket vezessenek be. Már 1830 decemberében egy katonai

¹ Az 1831-es kolerajárvány történelmével egyes részleges tanulmányok foglalkoznak. A szlovákiai historiográfiából néhányat említünk: Bada–Duchoňová 2019; Baláž 1948: 1–38; Bizoňová 2021: 237–243; Bizoňová 2023: 310–316; Derfiňák 2021: 71–86, Derfiňák 2016: 115–140; Dobrotková 2019: 339–358; Gogola–Mesiarkin–Daniš 2021; Golian 2022: 61–78; Haraksim 1981: 467–481; Kónya 2021: 19–29; Kováč 1987: 512–515, Kováč 1998: 415; Kovár–Zajac–Benedíková 2020; Liška 2013: 150–174, Liška 2012; Lopatková 2013: 187–204; Michnovič 1992: 117–120; Rapant 1953; Škvarna 2001: 238–248; Tajták 1984: 11–27; Tišliar 2021: 7–19.

² Derfiňák 2016: 115–116.

őrizettel megerősített kordon lett kialakítva a galíciai határ mentén. A határátkelés csak különleges engedéllyel volt lehetséges. Koleraelenes bizottságok alakultak, és a kolerabiztosok is kinevezésre kerültek. Minden intézkedés ellenére 1831 májusában Magyarországon is megjelent a kolera. A következő kolera elleni intézkedés: az emberek szabad mozgásának korlátozása is bevezetésre került. Ennek a tilalomnak a kezdődő aratási időszakban számos jobbágy életére nagyon negatív következménye lett, mivel így nem tudtak elmenni az ország távolabbi, de közelebbi helyeire sem, hogy biztosítsák maguknak az egész évi megélhetésre való forrásokat. A helyzetet még nagyobb mértékben nehezítette a vásárok rendezésének, továbbá a gabona behozatalának tiltása is. Minden egészségügyi intézkedés ellenére a kolera továbbterjedt, az elhunytak száma elérte a 20 000-et, és az emberek között terjedni kezdett a tévhit, miszerint a kolera nem létezik, és a nemesség csak szándékosan mérgezi az embereket. Ezt a tévhitet az is alátámasztotta, hogy a kolera főként a szegény, sokszor rossz környezetben élő, alultáplált jobbágyságot érintette, miközben a nemesi családok sokkal kisebb mértékben estek áldozatul a járványnak. Az adott helyzetben egy másik babona is terjedni kezdett a lakosság körében, mégpedig, hogy Magyarország területére is be fog törni az orosz hadsereg, és ahogy Lengyelországban, úgy ott is felszabadítja a jobbagyokat. A parasztok továbbá arra következtettek, hogy a határok katonai kordonja nem a járványt, hanem a közeledő orosz hadsereget akarja feltartóztatni. A hivatali intézkedések elleni ellenszenv és a fokozódó társadalmi feszültség kombinációja a kitört lázadás okozója lett. A parasztság szociális helyzetét még inkább megnehezítette az 1830. évi roppant alacsony termés, melynek következtében a téli hónapokban számos mai kelet-szlovákiai faluban éhség tört ki. A felkelésnek tehát egyértelmű gazdasági és szociális okai voltak. Az első zavargások 1831. július 19-én törtek ki Kassán a gyógyszerek erőszakos kiosztása ellen. A hír a kassai zavargásokról gyorsan terjedt az egész mai Kelet-Szlovákia területén, és több helyen hasonló zavargás vette kezdetét. A lázadások július 31. után tömegessé váltak, amikor is felkelés tört ki a Zemplén vármegyei Alsóizsép faluban, nem messze Töketerebes mezővárostól. A kitört felkelés élére Pavúk Mihály többször megválasztott bíró állt. Nemcsak ebben a faluban, de a szélesebb területen is ő vált a felkelés elsődleges személyiségévé. Alsó-Izsépből irányította az egységes fellépéseket számos környező falu nemessége ellen. A felkelőknek erős bázisa volt Varannó környékén is, ahol körülbelül 30 falu parasztsága csatlakozott a felkeléshez. Sőt, Zemplén vármegyében éppen ezen a területen volt a legerőteljesebb a felkelés, és itt mutatkozott meg legjobban annak tömegjellege. A felkelést csak augusztus 12-én sikerült megfékezni, több katonai század segítségével. Ezzel meg lett akadályozva, hogy a zavargások nagyobb mértékben elterjedjenek a szomszédos Sáros vármegyében is. Zavargások Sóváron is kitörték, de a kiküldött katonai csapatnak sikerült azokat visszaszorítania. A felkelés érintette Szepes vármegyét is. Itt a parasztság oldalára a városi szegénység és a helyi bányászok szegődtek. A zempléni és szepesi lázadásnak nagy visszhangja lett.

Ezért kisebb mértékben az említett Sáros vármegyén kívül még helyi zavargások törtek ki Abaúj és Gömör vármegye egyes falvaiban is. A felkelés nagyobb, regionális vagy országos kiterjedését csak a keleti területek nagyon tömeges, nem egységes vezetése és ezzel összefüggően rosszul koordinált jellege akadályozta meg. Az egyes területeken helyi vezérek igyekeztek irányítani: a helyi bírók – Alsó-Izsépen Pavúk Mihály, Markról Gajdos János, Stefanov Mihály Falkusról, Hanza Lajos Jesztrebről – vagy szegényebb földesurak – Tasnád Péter Kistráskáról, Kovács László Budkáról, Váli János Hegyiről. A földesurak valószínűleg igyekeztek a paraszti felkelést saját célokra felhasználni. A fellázadt parasztok elutasították jobbágykötelességeik elvégzését, az egyházi tized és a jobbágykilenced fizetését, a nemességet támadták, kihajították otthonaikból, elégették az urbáriumokat, és fel akarták osztani az uraság földjét. I. Ferenc uralkodó a parasztlázadás megfékezésére a katonaságot vetette be, mely augusztus és szeptember folyamán a lázadást leverte. 1831. november 8-ig, míg az uralkodó nem adott ki tiltást a lázadók halálra ítéltére vonatkozólag, összesen 119 elítéltet akasztottak fel a bitófán.³

Az 1831-es kolera evangélikus egyházi gyülekezetekre gyakorolt hatásáról a hivatalos egyházi jegyzőkönyvek csak minimális információt közölnek. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, valamint a generális és egyházkerületi jegyzőkönyvek nem tartalmaznak olyan részletes információkat, amelyek lehetővé tennék az evangélikus gyülekezetek helyzetének – közvetlenül az 1831-es magyarországi kolerajárvány utáni – rekonstruálását. A kolerajelentések ezekben a hivatalos jegyzőkönyvekben csupán részleges említéseknek tekinthetők.⁴

A koleráról és annak következményeiről részleges információk a generális és az egyházkerületi jegyzőkönyvekben, az úgynevezett konventi jegyzőkönyvekben található.⁵ Például a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1830-as és 1831-es protokolljában nincs említés a betegség előfordulásáról, ahogy olyan szabályozásról sem, amely bármilyen módon érintené az evangélikus gyülekezeteket. Az 1833-as jegyzőkönyvben csupán néhány megjegyzést találunk a fertőző betegségek terjedése elleni intézkedésekre, ahogy magára a kolerára való utalásra is. Nem közvetlenül a koleráról, viszont a himlő előfordulásáról szól egy 1832. októberi feljegyzés. A jegyzőkönyv kimondja, hogy a gyermekek vagy átesnek a betegségen, vagy a szüleik beoltatják őket. A szülők

³Bővebben: Baláz 1948: 1–38; Michnovič 1992: 117–120; Kováč 1987: 512–515; Kováč 1998: 415; Rapant 1953; Tajták 1984: 11–27.

⁴Minden egyházi jegyzőkönyv és protokollum, amelyet a tanulmány elkészítéséhez felhasználtam, az Eperjesi Egyetem Kiválósági Központ adatbázisában lelhető fel (Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity v Prešove), továbbá megtalálhatók az Evangélikus Országos Levéltárban Budapesten.

⁵A konventi protokollumokban az egyes esperességek anyagi és gazdasági helyzete van leírva, esetleg a tartozások, a kifizetendő számlák, de szintén vezetve voltak bennük a pénzbeli adományok, melyeket az esperességek kaptak. Azonkívül fel voltak bennük jegyezve a papok vagy szuperintendensek kérvényei a fizetésemelésre.

azonban gyakran elutasították az oltóanyagokat, és nem engedték, hogy a gyermekek oltást kaphassanak, még akkor sem, ha maga a protokoll hangsúlyozta az oltóanyagok biztonságát és hasznosságát.⁶ A 36. pont röviden megemlíti a kolerát és annak terjedését. Rögzítésre került, hogy ez a veszélyes fertőzés már 1831 júliusában megjelent Magyarországon. Ezenkívül a jegyzőkönyv tartalmazza a kolera felbukkanásának három időpontját is: július 12., július 26. és augusztus 23. Mivel az emberek vonakodtak követni a hatóságok ajánlásait, az elfogadott szabályozások ellenére a fertőzést nem lehetett megállítani. Ez nemcsak az emberek vonakodásával, hanem az eljárások hatástalanságával is magyarázható. A 36. pont végén az is olvasható, hogy a papok parancsot kaptak a szuperintendensektől, hogy mit tegyenek a betegség gyors terjedésének megakadályozása érdekében. A szuperintendensek arra is felszólították a papokat, hogy nyugtassák meg a nyilvánosságot, és segítsék őket a hatóságok által elrendelt intézkedések végrehajtásában. Az evangélikus esperesek és szuperintendensek szerint a legfontosabb dolog a béke fenntartása volt, nem pedig a pánikkeltés.⁷

A kolera előtti évek jegyzőkönyveiben, sőt még a néhány hónappal a betegség első magyarországi esete előtt írottakban sem találunk olyan szabályozást az evangélikus papok számára, amely hatékonyan csökkentené a járvány hatását. Az 1831-es feljegyzések hiánya is bizonyíthatja a világi és az egyházi képviselők kezdeti visszafogottságát és bizalmatlanságát a veszélyes fertőzés lehetséges terjedéséről szóló első jelentésekkel szemben.

A jegyzőkönyvek nem adnak tájékoztatást a kolera okozta halálesetek számáról. Csupán egy jegyzőkönyv tesz említést arról, hogy a halálesetek száma a Tiszai Egyházkerületben több mint harmadával meghaladta a születések számát.⁸

Ami a konkrét járványellenes intézkedéseket illeti, a 19. század első és második felének jegyzőkönyveiben csekély számú említést találunk. Ezek is leggyakrabban csak olyan körlevelekre vagy rendeletekre utalnak, amelyeket többnyire csak az egyházi összejövetelek során felolvastak, majd az esperességekbe továbbítottak. A Tiszai Egyházkerület jegyzőkönyvében egy koleraszabályzat szerepel a kolera áldozatainak eltemetéséről. Ez a szabályzat kimondta, hogy a holttestet azonnal el kell temetni, és tilos a templomba vagy a templom elé vinni. Az sem volt megengedett, hogy a törmelékben lévő halottakat feltárják.⁹

⁶ Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegioto Montano Oppido Rosnyó–Bánya, punkt 32.

⁷ Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegioto Montano Oppido Rosnyó–Bánya., punkt 36.

⁸ Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880, A tiszai ág. ev. egyházkerület július 30- és 31-kén Miskolcz városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 1874. július 9.

⁹ Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880, A tiszai ág. ev. egyházkerület július 30- és 31-kén Miskolcz városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 1874. július 16.

A kolerajárvány evangélikus gyülekezetekre gyakorolt hatásának rekonstruálása adminisztratív források, például egyházkerületi vagy zsinati jegyzőkönyvek felhasználásával meglehetősen nehéz, mivel a kolerajárvány kitörése előtti és utáni bejegyzések nem tükrözik a valós eseményeket, nem említene konkrét intézkedéseket vagy szabályokat. A jegyzőkönyvek – bár csak rövid utalások révén – már korábban, a 19. század második felében is foglalkoznak a kolerával. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy milyen veszélyes betegségről van szó, ahogy a kezelése is ismert volt.

A hivatalos jegyzőkönyvekben a koleráról szóló jelentések csak részleges hivatkozásokat tartalmaznak, ezért ezeket az üres helyeket más forrásanyaggal, például korabeli krónikákkal egészítették ki. Az egyik ilyen krónika szerzője Andrej Čorba¹⁰ (továbbiakban Csorba András) evangélikus pap volt, aki túlélte a kolerajárványt, és munkája révén kortárs beszámolót adott a Magyarországot jelentősen érintő eseményekről. A krónikák pótolhatatlan információforrást jelentenek, mivel egymás után rögzítik az eseményeket. Különösen ritkák, mert többnyire közvetlenül jelentős események után keletkeztek, így ezeket az eseményeket elég részletesen rögzítik.¹¹

A verses krónikában Csorba András megpróbálja megtalálni a kolera eredetének és terjedésének okait. Maguk a versek részletesen leírják a parasztfelkelés menetét Zemplén, Sáros, Abauj és Gömör egyes területein. A krónika tizenkét szótagú verseket tartalmaz, de Csorba András megpróbálja felkelteni az olvasó művészi élményét és érzelmeit, ezért figuratív neveket, megszemélyesítéseket, hiperbolákat használ.¹²

A szerző az évszámot már rögtön a krónika elején feltünteti, így egyértelmű, hogy a kolera terjedése mely időszakkal hozható összefüggésbe. Csorba András szerint a kolera 1831-ben terjedt el Indiából Perzsián keresztül egészen Örményországba, ahonnan nagyon rövid idő alatt átterjedt Oroszországba. Ezt követően a kolera Lengyelországra is átterjedt. A szerző ennél a pontnál megáll, hogy elgondolkodjon a kolera kegyetlenségén, amely tulajdonképpen nem tett különbséget, és az embereket társadalmi helyzetük vagy az orvosokhoz és a lehetséges kezeléshez való hozzáférésük ellenére megölte.

¹⁰ Csorba András 1770. szeptember 17-én született a Sáros vármegyei Komlóson. Anyja Babosch Zsuzsanna és apja Csorba Mihály volt. Tanult az eperjesi evangélikus kollégiumban, majd Bécsben a festészetet is elsajátította. A tanulmányai után Nikolai Sámuel szuperintendens iktatta be (ordinálta), és egészen 1824-ig papként működött a Szepes vármegyei Zsegnyén. Innen Hanusfalvára ment, ahol 1852. évi haláláig működött. Több nyelven: latinul, németül és szlovákul is beszélt. Prédikációi nagyon értelmesek és átgondoltak voltak. Több regionális tudóstársaság tagja volt. A neve elsősorban az 1831-es kolerafelkelés alatt megírt verses krónikának köszönhetően lett ismert, melyben az események szemtanújaként jegyezte fel a lezajlott eseményeket. Egy sajtószerű és értékes művet hagyott az utókorra az események megismerésére. Bővebben: Petrík 2001: 126, 239, 435; Šteflová–Karpinský 2023: 103–120.

¹¹ Žilka 1984: 245.

¹² Sedlák 1970: 372, 375.

Ez számos babonához és összeesküvéshez is kapcsolódik, amelyek olyan gyorsan terjednek, mint maga a kolera. Csorba András arra a nemesurakkal összekapcsolt tévhitre is rámutatott, miszerint azok mérgezik a kutakat. Az emberek között az a pletyka terjedt el, hogy a birtokosok tablettákat erőltetnek a szegényekre, hogy még jobban kiszípolozzák őket. Tény, hogy Magyarországon összesen több mint 200 ezren haltak meg kolerában, és az áldozatok főként a rosszul táplált és egészségtelen körülmények között élő szegényebb rétegekhez (parasztok, városi szegénység) tartoztak.

A koleraellenes intézkedésekkel próbálkozó hatóságok betiltották a falvakban és a piacokon való gyülekezéseket, a földek művelése és az aratás nehezebbé vált, a parasztnak megtiltották, hogy idénymunkára (alföldi aratásra) menjenek, a kézművesek és a kereskedők elvesztették vásárlóikat. Nehéz volt élelmet szerezni, terjedt a szegénység, felütötte a fejét az éhínség. A legszegényebb rétegek a halálfélelmet és a reménytelenséget a felsőbb osztályok és az urak iránti bizalmatlanságba és gyűlöletbe vetítették, és bennük látták szerencsétlenségük okozóit. A kolera elleni védőintézkedések, amelyeket az egyszerű és nagyrészt írástudatlan nép nem értett, kevéssé hatottak, ezért villámgyorsan terjedni kezdett a hír, hogy az urak titokban meg akarnak szabadulni a parasztoktól, és szándékosan mérgezik a népet.¹³

Ebben a légkörben a lakosság a maga módján kezdte értelmezni a kolera elleni intézkedéseket, különösen azokon a helyeken, amelyek a periférián feküdtek, és amelyeket a kolera megkerült. A kolerára a kormány találmányaként kezdtek hivatkozni. Ebben az időszakban a mai Kelet-Szlovákiában számos pletyka megjelent, amelyeket az emberek szinte fenntartások nélkül el is fogadtak. Végül a jobbágyok körében kezdett megerősödni a hit, miszerint nem a kolera okozta az emberek halálát (a kolera valójában nem is létezett), hanem az urak, akik ki akarták irtani a jobbágyságot. Ez a lényege a jól ismert mérgezős babonának, amellyel sokáig magyarázták a kelet-szlovákiai parasztfelkelés kitörését. A mérgezős babona nem kizárólag kelet-szlovákiai jelenség volt, más – kolera sújtotta – országokban is ismert volt. Ludovít Haraksim történész szerint érthető módon ez a babona a parasztság körében terjedt el, többek között azért, mert a kolera elkerülte a nemesi kastélyokat és az udvarházakat.¹⁴

Az evangélikus pap a kolerát még a tatárokhoz is hasonlította, akik szerinte olyan kegyetlenül pusztították el ezt a régiót, mint maga a kolera. Csorba András szerint az iparosok és kézművesek tartoztak a leginkább a szegények sorába, mivel nem tudták eladni áruikat, ekképpen pedig éheztek. A legrosszabb helyzetben azonban a koldusok voltak, akik éhen haltak az utcán.

A krónika szerzője szerint a világ annyira megváltozott, hogy sokan elvesztették az eszüket. Természetesen evangélikus lelkészként a kolera okait az emberek istentelen

¹³ Škvarna 2001: 239–240.

¹⁴ Bővebben: Haraksim 1981: 473.

életében látta, sőt magát az isteni kezet azonosította a bűnösöket sújtó büntető hatalommal. Ebben a szakaszban még Szodomához és Gomorrához fűződő összehasonlítást is találunk. Csorba András a kolerát Isten büntetésének tekintette. Az emberek halálának okait elsősorban az istentelenségben és az ostobaságban látta. Ebben szerepet játszottak a nők is, akiket a szerző „pletykafészeknek” nevez, akik meggyőzték a férfiakat, hogy ne hagyják magukat tablettákkal megmérgezni. A férfiak még ennél is tovább mentek ostobaságukban, hiszen a krónika szerint nem mérgezték magukat pirulákkal, nem forraltak vizet, nem ittak mást, csak holdfényt, esküszegők voltak, akik csak holdfényben kértek tanácsot.¹⁵

Ezt követően Csorba András a vármegye egyes mezővárosaiban zajló parasztfelkelések menetének részletezésére helyezte a hangsúlyt. Irodalmi szándékai ellenére az aktuális események krónikájában is sikerült ragaszkodnia az időrendi és helyi sorrendhez. Figyelme nem csak az említett események kiszámítására irányul, más valóságokat is észrevesz. Hanusfalván például iskolákat, plébániákat, két templomot, egy zsinagógát, de még Dessöffy Ferenc gróf kastélyát is megemlíti.¹⁶ Emellett leírja az egyes régiók természeti adottságait (hegyek, folyók stb.) és sajátosságait is. Csorba András is észrevette ezeknek a régióknak a sajátosságait, amelyeket megpróbált összekapcsolni a helyi lakosok jellemzőivel. Például a Szepességéről azt mondta, hogy gazdag és gyönyörű.¹⁷ Közben részletesen számba vette a kolerafelkelésekkel kapcsolatos eseményeket az egyes vármegyékben is. Az egyes epizódokat a leírt konfliktusok szereplőinek konkrét nevével és vezetéknevével társította (például Lörinczy biztos, Lachovics úr, Kando Gábor, Mattuv János, Reviczky János, Petrusko Hana...). Csorba András evangélikus pap egyedülálló verses krónikája az egyik első sárosi dialektusban írt történelmi dokumentum, és pótolhatatlan információforrás a területünkön előforduló járványok kutatásához, de jelentős nyelvi jelentőséggel is bír.

Egy másik értékes forrás, egy kézzel írott krónika Sókútról, amelyet Matej Rojko¹⁸ (a továbbiakban Rojko Mátyás) evangélikus pap írt, szintén arról tájékoztat, hogy a kolera

¹⁵ Čorba 1970: 384–385.

¹⁶ Čorba 1970: 419.

¹⁷ Čorba 1970: 427.

¹⁸ Rojko Mátyás 1763. július 5-én született a Gömör vármegyei Csetneken. Apja Rojko András, anyja Grybetsz Zsuzsanna. Tanulmányait az eperjesi evangélikus kollégiumban végezte, majd gimnáziumba került Kézmárkra. A retorikát és filozófiát Schwartzner Márton osztályában végezte. A teológiát Karlovsky János professzornál tanulta. Rojko Mátyás 1791. március 21-én a Tiszai evangélikus kerület szuperintendense, Ruffini János által papnak lett beiktatva Dobsinán. A papi beiktatáson jelen volt Michaelides Mikulás és Lányi. Nem sokkal később az elhunyt Némethy Sámuel sókúti evangélikus pap helyét kapta meg. 1793 márciusában lett ünnepélyesen beiktatva. Az evangélikus gyülekezetben a nevéhez fűződik az evangélikus templom felépítése, addig a hívek a szomszédos Mernyik falu templomába jártak istentiszteletekre. Hét év során sikerült neki elegendő pénzt összegyűjteni a falazott templom felépítéséhez. Ezenkívül még felépíttetett egy harangtoronyt, egy paplakot, egy iskolát és egy házat az özvegy papfeleségeknek. 1828-ban egy új evangélikus iskolát is felépített. 1792-től

hogyan érintette az evangélikus egyházközségeket. Ez a krónika egy olyan irodalmi formációt képvisel, amely az intézményi források között helyezkedik el, mert megírását a hatóságok rendelték el, de maguk a feljegyzések tükrözik az író világának preferenciáit és jövőképét, így közel áll a személyes jellegű forrásokhoz (napló, emlékek).¹⁹

Rojko Mátyás krónikája egy olyan időszakból származik, amelyet már kodifikációnak neveznek, de a kodifikációt a szlovák szerzőknek csak egy része fogadta el. A krónikában tehát az értelmiség evangélikus része által általánosan használt szlovákosított cseh nyelvvel találkozunk, de a forrás nyelve korántsem ilyen homogén, keletsláv, de keletnémet nyelvjárások által befolyásolt elemeket is kapott, ami természetes, hiszen Rojkót magát is ezek a nyelvjárási területek formálták.²⁰

Rojko Mátyás kolerának szentelt szakaszából világosan kiderül, hogy ez a betegség nemcsak az egyházközségeket, hanem az egész országot érintette. A krónikában szerencsétlenségként írja le, hogy őseink egyáltalán nem tudtak róla. A kolera, azaz a Morbus Cholera már 1830 márciusának tavaszán elérte Európát. Rojko rámutat, hogy a népet a Budai Királyi Tanács, a vármegye és minden felekezet papsága időben eligazította, hogyan védje meg magát ettől a katasztrófától. A papság Rojko szerint arra lett buzdítva, hogy vezesse és figyelmeztesse a népet a veszélyre, amely Ázsia, Perzsia felől érkezik a moszkvai császárságba és onnan Lengyelországba, ahonnan nagyon könnyen átterjedhet Magyarországra is. A kolera első áldozatai szerinte azok a katonák voltak, akik a moszkvai–lengyel határon katonai kordont alkottak. A szigorú katonai intézkedések a határon azonban nem hoztak sikert. 1831. június elején a kolera a Tiszán keresztül a Tárkányba és Tokajba sőt szállító kereskedőkkel hatolt be Magyarországra. Mihelyst ez a csapás Magyarországot elérte, a hatóságok utasítást adtak ki az orvosoknak és a gyógyítóknak, hogyan védekezzenek a fertőzés ellen. Minden falut egy őrzőjáratnak (varta) kellett őriznie, amely gondoskodott arról, hogy az emberek ne hagyják el otthonaikat. Ha egy faluban megjelent a kolera, a híveknek megtiltották a templomba járást, a papok és a lelkészek nem látogathatták a betegeket, és nem harangozhattak a halottakért. Az előjárók nagyon szigorú parancsot kaptak a betegség megfékezésére céljából. Külön helyet kellett kialakítaniuk a kolerában elhunyt halottak eltemetésére: Rojko Mátyás szerint nem a temetőben, hanem egy külön kijelölt helyen, amely elég messze volt a lakosoktól és a birtokoktól. Minden falu köteles volt továbbá néhány erős, bátor és vitéz embert – akik a krónika szerint cigányok is lehettek – biztosítani

az evangélikus gyülekezet krónikáját vezette, melyben feljegyezte a kolerafelkelés dramatikus eseményeit is. Vö. Adam 2013: 20; Kónya 2013: 16–17; Petrik 2001: 304; Evangélikus Országos Levéltár – Evangélikus Ordinációk – Tiszai evangélikus egyházkerület lelkészavatási anyakönyve 1741–1836, 195–196, Canonica Visitatio – Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek – Tiszai Egyházkerület – Sáros-Zempléni egyházmegye 1806, Sókút (Sol), 102–108.

¹⁹ Bővebben: Adam 2013: 19.

²⁰ Adam 2013: 19–32.

a halottak eltemetéséhez. A községi bírásra vonatkozó rendeletek arra is ügyeltek, hogy ezek a sírásók ne nyúljanak a halottakhoz. A krónika részletes leírást közöl arról, hogy egy speciális szekeret és egy fából készült, fogantyúkkal és kampókkal ellátott temetőládát szükséges biztosítani ahhoz, hogy a halottakat kivigyék a szobából, ládába helyezték, majd a temetőbe vigyék és eltemessék.²¹

A bírák különböző tablettákat (bismuth, klorkalk) kaptak. Ezenkívül még a pap-ság is különféle tanácsokat kapott. Többek között, hogy a betegeket borecettel kell megmosdatni, illetve hogy a betegek a Raubereszig ecetet inhalálják. Ezek a tanácsok azonban nem váltak be, és Rojko Mátyás meglehetősen szkeptikusan jegyzi meg, hogy mielőtt ezeket az intézkedéseket átültették volna a gyakorlatba, a kolera már jelentősen megtizedelte az embereket. A kolera gyors megjelenése azt is jelentette, hogy július elején már Varannóban is észlelték, onnan terjedt tovább Agyagospatakra, augusztus 1-jén Sókútra, augusztus 2-án Csáklyóra, majd Opálhegyre és Rudlóra.

Rojko Mátyás krónikájában külön is foglalkozott a kuruzslással. A krónikában megörökítette egy bizonyos Ilnat Janko nevű lakos esetét, aki kihasználva az emberek babonáját, azt állította, hogy a kolera mérgező betegség, és a vásárban nem kevés pénzért árusította a Kantaridet (Cantharis, mérgező spanyollegyek) nevű bogarak porával kevert sóját. Rojko krónikájában gonosz embernek írta le, akinek nem volt lelkiismerete. Több ember életét vesztette e veszélyes „gyógyszer” szedése következtében.²²

Hiába próbálták a hatóságok megakadályozni a kolera terjedését, a nép fellázadt, így kénytelenek voltak lemondani az intézkedésekről, utakat nyitottak, a papok temetkezhettek, sőt még a harangozók is harangozhattak. A kolera Magyarországról Németországba, onnan pedig Amerikába is átterjedt, ahogy arról az újságok beszámoltak. Továbbá a krónika feljegyzi Matthias Rojek fiának, Jánosnak egy levelét, amely egy kolera elleni tinktúra jóváhagyott receptjét tartalmazza. A levél 1831. augusztus 19-én íródott németül, és egy helyi sebészről szól, aki 30 beteget mentett meg, köztük magát Rojkó Jánost is. A betegség fejfájással, váladékozással, hányással, fokozott pulzussal és görcsökkel kezdődött. Az egész gyógymód lényege, hogy 30-40 csepp „medicinát” szükséges bevenni, közvetlenül a vízbe vagy egy kockacukorra csepegtetni. A gyermekeknek 10-15 cseppet szükséges bevenniük. A gyógyszer bevétele után a betegnek ágyban kell maradnia, letakarva, hogy izzadjon. Két óra múlva az egész eljárást meg kell ismételni. A beteg közben nem ihat mást, csak forró kamillateát vagy meleg teát pirított kenyérrel. A legtöbb beteg képes volt talpra állni, ha a betegséget gyorsan legyőzték, azonnal elmúlt, mert a legtöbben az első izzadás után felálltak és munkába is mentek. A betegség alatt a köménylevesen kívül mást nem lehetett fogyasztani.²³

²¹ Kónya 2013: 207–208.

²² Kónya 2013: 209.

²³ Kónya 2013: 209.

Rojko Mátyás a továbbiakban a hideg víz jótékony hatásairól is beszámolt, amelynek fogyasztását azonban az orvosok megtiltották a betegeknek. Azt állította, hogy minél több hideg vizet ivott a beteg, annál hamarabb gyógyult meg. A következő szakaszban aztán külön foglalkozott a parasztlázadással. A kolerajárvány kapcsán Rojko külön kitért a kolera alatt kitört lázadásra, amelyet krónikájában „parasztlázadásnak” nevez, és a gyülekezet történetének egyik legszerencsétlenebb epizódjának tüneteként írja le. A szerző maga is rámutat arra, hogy közvetlen részese volt ezeknek az eseményeknek, hiszen még a krónika megírása idején is félelmet és borzalmat érzett, sőt nem tudta, hogyan írja le helyesen az epizódot, ugyanis a keze reszketett írás közben. Szándéka az volt, hogy értelmezze és feljegyezze ezeket az eseményeket. Csorba Andrásához hasonlóan Rojko Mátyás is a kassai eseményeket azonosította a felkelés kezdetével. Szerinte az elsődleges okot Lehoczky kassai orvos szolgáltatta. Még mielőtt a kolera terjedni kezdett volna, az intézkedések részeként a város területét (beleértve a felsővárost is) ideiglenesen felosztották a helyi orvosok között, hogy megfelelően el tudják látni a betegeket, és segíteni tudjanak rajtuk. Lehoczky doktor a Nagyhidtól a Zöldfa nevű fogadóig terjedő bozótosért volt felelős, ahol két kórház is volt. A városi magisztrátus elrendelte, hogy az alsóbb osztályokból – nevezetesen a szegényebb polgárságból, cselédekből, jobbágyokból, elvtársakból stb. – származó kolerás betegeket az új nagy kórházban helyezték el. Lehoczky doktor a pesti orvosakadémia és a városi magisztrátus utasítására és előírására a kórházban fekvő és az otthon fekvő kolerás betegeknek tablettákat adott. Rojko Mátyás kétségeit fejezte ki a gyógyszerek mennyiségével kapcsolatban, mivel úgy vélte, hogy Lehoczky doktor az előírtnál nagyobb mennyiségben adott tablettákat az embereknek.²⁴

Az előírt tablettákat szedő betegek közül senki sem maradt életben, ami a krónika szerint arra ösztönözte az embereket, hogy elkezdjék terjeszteni azt a szóbeszédet, miszerint Lehoczky doktor nem gyógyszert, hanem mérget, nevezetesen arzént (arsenicum) adott a betegeknek. Bár a gyógyszerre vonatkozó rendelet közvetlenül a városi előljárótól származott, az emberek mérgezéssel vádolták az orvost, majd a város polgármesteréhez és a városi tisztviselőkhöz fordultak. Rojko Mátyás krónikája szerint bajkeverők voltak, akikhez aztán a diákok is csatlakoztak, akik a városi előljáró engedélyét kérték, hogy az utazási korlátozás ellenére elhagyhassák a várost és hazatérhessenek. A lázadókhöz, ahogy Rojko Mátyás nevezi őket, csatlakoztak a szegényebb városlakók és elvtársak is, akik azzal vádolták a bírót, a tanácsurakat, hogy azok Lehoczky doktoron keresztül mérgezik a városlakókat. Természetesen ezekhez a koholmányokhoz más vádak is társultak, például, hogy mérgező port öntöttek a kutakba. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy néhány diák felfegyverkezve Lehoczky doktor házához

²⁴ Kónya 2013: 211.

ment, és gyilkossággal fenyegette őt. De amikor őt nem találták meg, szétrombolták a ház boltíveit. Hasonlóan bántak el a városi jegyzővel és a hivatalos urakkal is.²⁵

Kassán ekkortájt élt egy Margassi nevű tábornok, akinek a krónika szerint nagyon kevés katonája, egy kis kommandója volt. Természetesen egy maroknyi katonára nem volt elég a lázadás leveréséhez. A kommandó egyetlen sikere az akadémia igazgatójának kiszabadítása volt, akit az iskolai ifjúság ejtett foglyul. Matej Rojko szerint ezek a fiatalok mindenhol azt terjesztették, hogy az úr és az orvos a kutak vize által mérgezi az embereket, így valójában nem a kolera, hanem a mérgezés áll a haláluk hátterében. Ezek a babonák villámgyorsan terjedtek a falukban és a mezővárosban.²⁶ A nép fellázadt, ahogy a keleti vármegyéék lakossága is. Rojko Mátyás a lázadó városok közé sorolta Opálhegyet, Ércfalvát, Agyagospatakat, Tapolybesztercét, Tapolymogyoróst, Sárosiszépet, Merézsatakat, Solymoskoscarsát, Alsómakrócot, Csicsva várát, Csáklyót. Ezekben a falvakban a kassai eseményekről értesült lakosokat, főleg a szegényeket, lázadásra buzdították. A krónika szerint e babonák egyik első terjesztője egy zamutói katona, N. Klapak volt, aki éppen akkor tartózkodott egy csapat katonával Kassán, amikor a város polgárai és a helyi orvos, Lehoczky között vita támadt. Amikor négy napra meglátogatta testvérét, Jan Klapakot Opálhegyen, elmondta neki, hogy Kassán nem kolerában, hanem mérgezésben haltak meg az emberek. Érdekes, hogy Rojko a katona testvérét értelmes, ékesszóló és lelkiismeretes parasztemberként jellemezte, sőt a krónikában Opálhegy legértelmesebb lakosának írta le. Klapak János akkoriban a bíró házában tartózkodott, ahol a többi opálhegyi lakos előtt is elmondta, amit a testvérétől hallott. Ezek a téveszmék aztán a krónika állítása szerint elterjedtek a szegény emberek között. Rojko Mátyás ezt az eseményt e babonák terjedésének kezdeteként írta le. Szerinte Opálhegyen abban kezdtek hinni, hogy nem a kolera, hanem az emberek és az orvosok mérgezése ölte meg az embereket, és ez a babona terjedt el a szerző által „mocskosnak” titulált emberek között.²⁷

Ezek a vádak azonban nem csak a felsőbb osztályt és az orvosokat érintették. Rojko Mátyás evangélikus pap krónikájában megjegyezte, hogy ezek a babonák a papokat is megvádolták. Szerinte a nép körében az a mocskos és téves babona kezdett elterjedni, hogy a papok, akik a híveknek áldoznak, az úrvacsora szentségénél az ostyába és a borba is mérget adagolnak. A nép gyanakvása így a vádló urakról a hivatalnok orvosokon keresztül a papokra is áterjedt. E sajátos babona mögött egy tizennyolc-tizenkilenc év körüli, szepesi fiatalember állt, akit Krobely Józsefnek hívtak. Ő az előző évben (1830) inasként szolgált Hungor József uraságnál, aki akkoriban Klobusicky József uraságnál volt kulcsos. Augusztus 1-jén érkezett Sókútra, már másnap bűnözőként vitték Rojko

²⁵ Kónya 2013: 211–212.

²⁶ Rojko Mátyás a hiedelmeket Abaúj, Gömör, Szepes és Zemplén vármegyéék esetében említi.

²⁷ Kónya 2013: 209–213.

Mátyás²⁸ ablakai alá a váddal, hogy ez az ember három napon át járta a kutakat, és mérgekkel teli porokat öntött beléjük. Rojko hevesen tagadta a fiatalember és saját papjai ellen felhozott vádakat. Az egész vita azonban még jobban elmérgesedett, mivel nemcsak mérgezéssel vádolták, hanem azzal is, hogy a zsidó Jakabtól lopott órákat, majd ezeket eladta. A súlyos vádak alapján Rojko Mátyás azt tanácsolta a bírónak, hogy vigyék a fiatal jobbágyot a katolikus plébániára, ahol őt később tájékoztatják az ítéletről.²⁹ Rojko Mátyás a vádat bolondok perének nevezte. Rewjicky úr eljött Sókútra, majd a katolikus plébánián előállították a vádlottat, Krobely Józsefet, akit kútmérgezés és lopás vádja miatt hat korbácsütéssel büntettek. A szolgabíró úr továbbá úgy döntött, hogy a vádlottnak a büntetés végrehajtása után Sókútra kell mennie, ahol segítenie kell a kolera áldozatainak eltemetésében. Eleget tett ennek a parancsnak, s bár visszatért Sókútra, reggel elindult Opálhegyre. Opálhegy lakói, abban a hitben, hogy az urak, a tisztek, a papok és az orvosok meg akarják mérgezni őket, megérkezése után azonnal elfogták Krobely Józsefet, és a bíró házába vitték. Rojko kijelentette, hogy a következő eseményeket nem a saját tapasztalatai alapján, hanem több ember tanúvallomása mentén jegyezte fel.³⁰

Opálhegyen Krobely József vádlottat a bíró házában fogva tartották, majd kihallgatták. De mivel Matow János bíró elkapta a kolerát, ezért az esküdt Klapak János lépett színre. Mivel Krobely nem tudta megmagyarázni a zámutoviaknak, hogy miért öntött mérgező port az összes sókúti kútba, úgy döntöttek, hogy felakasztják. Rojko Mátyás azon tűnődött, vajon ettől a döntéstől mit remélhettek maguk az ítélet szereplői, amikor úgy döntöttek, hogy meggyilkolják az összes urat, hivatalnokot és papot. Az alábbiakban a vádlott vallomása következik, amely szerint be kellett volna vallania, hogy valóban ő öntött porokat a kutakba. A pletyka elterjedt az egész völgyben, és a szoli lakosok valóban azt hitték, hogy Krobely József miatt minden kút tisztátalan és fertőzött. Rojko szerint innen és azt ezt övező vitából indult ki 1831-ben a parasztlázadás.

Az evangélikus pap krónikája tükrözi a kolerajárvány idején kialakult nehéz helyzetet. Magának a kolera terjedésének lefolyása, az intézkedések bevezetése és a bonyolult események beszámolója mellett Rojko Mátyás saját értékeléseivel, sőt ironikus megjegyzéseivel is kiegészítette krónikájának bejegyzéseit. Evangélikus papként szemtanúja volt a leírt eseményeknek, és ebből a szempontból is nagy tanúságtételi értéke van krónikájának, amely a kolera mára már jól ismert lefolyását és terjedését szemlélteti területünkön.

Az 1831-es kolerajárvány terjedésének menetét és annak egyes evangélikus gyülekezetekre való hatását Magyarország északi területein több történeti, egyházi és

²⁸ Azért az ablak alatt, mert még mindig érvényben volt az összejövetelek tilalma.

²⁹ Kónya 2013: 213–214.

³⁰ Kónya 2013: 214.

irodalomtörténeti jellegű forrás alapján elemeztük. A két evangélikus lelkész krónikája felbecsülhetetlen értékű betekintést nyújtott számunkra a korabeli eseményekbe. Mint a forrásokból kiderül, a papok (nemcsak az evangélikus papok) segítették a tisztviselőket a koleraellenes intézkedések végrehajtásában. Emellett igyekeztek megnyugtatni a megrémült híveket, és vigaszt nyújtani nekik a nehéz időkben. Küzdöttek a féltetést okozó híveket, a téveszmék és a hazugságok terjedése ellen is, és igyekeztek helyreállítani a hívek bizalmát a tisztviselők rendelkezései iránt, amelyeknek egyetlen célja a kolera terjedésének megakadályozása volt. Gyakran a papok közvetlenül ápolták a betegeket és segítették a helyi orvosokat. Az események lefolyását néhányan közülük részletesen fel is jegyezték, így jobban megismerhetjük, milyen hatással volt a kolerajárvány az egyes evangélikus egyházi gyülekezetekre. Beszámolóiknak szereplői által jobban megérthetjük a járvány lefolyását. Jelen tanulmányban két ilyen, evangélikus paptól származó krónikás forrást mutattunk be, amelyek nélkülözhetetlen információforrást jelentenek a Magyarország területén lezajlott járványok kutatásához.

FORRÁSOK

A tanulmányban idézett források az Eperjesi Egyetem Kiválósági Központjának adatbázisába található meg (Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity v Prešove)

Canonica Visitatio – Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek – Tiszai Egyházkerület – Sáros-Zempléni egyházmegye 1806, Sókút

Evangélikus Ordinációk – Tiszai evangélikus egyházkerület lelkészavatási anyakönyve 1741–1836

Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1823–1838, Anno 1833 diebus 26. a 27. Septembris in Privilegiato Montano Oppido Rosnyó–Bánya

Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei 1839–1880

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adam, Ján. 2013: Autori a jazyk farskej kroniky ev. a. v. cirkevi v Soli. *Kronika evanjelického a. v. cirkevného zboru v Soli (1792–1855)*. Prešov, 19–32.

Bada, Michal – Duchoňová, Diana 2019: *Pohromy, katastrofy, nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava.

Baláz, Vojtech 1948: *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku r. 1831*. Košice, 1–38.

Bizoňová, Monika 2021: Výskyt cholery v roku 1831 vo vybraných rímskokatolíckych farnostiach na Spiši. *Historia Ecclesiastica*. (12) 1. 237–243.

- Bizoňová, Monika 2023: Priebeh cholery vo farnostiach Spišskovlašského dekanátu Spišského biskupstva v roku 1873 (na základe druhopisov matrik). *Historia Ecclesiastica*. (14) 2. 310–316.
- Čorba, Andrej 1970: Hrozne a strašne rospavki o chorobe Cholery a rozbroju proščavi vo višších stranoch Uherske Žeme s roka 1831ho v kratkosci spisane pre obecni v tim čaše sburení ľud ku pokajaňu. *Nové obzory*. Prešov, 379–491.
- Derfiňák, Patrik 2016: Cholerová epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872–1873. *Annales historici Presovienses*. (16) 115–140.
- Derfiňák, Patrik 2021: Uhorsko a cholera v rokoch 1848/49. *Annales historici Presovienses*. (21) 2. 71–86.
- Dobrotková, Marta 2019: Cholera roku 1831 v Trnave a jej poddnaských dedinách. *Pohromy, katastrofy, nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava, 339–358.
- Gogola, Matej – Mesiarkin, Adam – Daniš, Miroslav 2021: Endémie, epidémie, a pandémie v dejinách. *Historia Medicinae Slovaca VI*. Bratislava.
- Golian, Ján 2022: Possibilities of studying epidemics of cholera in Upper Hungary (contemporary Slovakia) in the 19th century. *Studia Historiae Oeconomicae*. (40), 61–78.
- Haraksim, Ľudovít 1981: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831. *Historický časopis*. (29) 4. 467–481.
- Kónya, Peter 2013: *Kronika evanjelického a. v. cirkevného zboru v Soli (1792–1855)*. Prešov.
- Kónya, Peter 2021: Zámutoy – jedno z centier cholerového povstania roku 1831. *Annales historici Presovienses*. (2), 21, 19–29.
- Kováč, Dušan 1987: *Dejiny Slovenska II*. Bratislava.
- Kováč, Dušan, 1998: *Kronika Slovenska I*. Bratislava.
- Kovár, Branislav – Zajac, Oliver – Benediková, Lucia 2020: *Epidémie v dejinách. Ľudstvo v boji s neviditeľnými nepriateľmi*. Bratislava.
- Liška, Anton 2012: *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov.
- Liška, Anton 2013: Predstavenie dokumentov o liečbe cholery rímskokatolíckym kňazom Jánom Morvayom počas epidémie v roku 1831 a popis liečby cholery na základe jeho odporúčaní. *Acta theologica et religionistica*. (2) 1. 150–174.
- Lopatková, Zuzana 2013: Cholerová epidémia v roku 1831 v severnej časti malokarpatského regiónu. *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava, 187–204.
- Michnovič, Imrich 1992: Roľnícke povstanie roku 1831. *Dejiny Vranova nad Topľou*. Košice, 117–120.
- Petrík, Borislav 2001: *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava.
- Rapant, Daniel 1953: *Roľnícke povstanie na východnom Slovensku roku 1831*. Bratislava.

- Sedlák, Imrich 1970: Andrej Čorba a jeho veršovaná kronika o Východoslovenskom roľníckom povstaní z roku 1831. *Nové obzory*. Prešov, 369–377.
- Škvarna, Dušan 2001: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831. *Studia Academica Slovaca* 30. 238–248.
- Šteflová, Lucia – Karpinský, Peter 2023: Čorbova kronika – svedectvo o cholerovej epidémii z roku 1831 z historického a jazykového hľadiska. *Historia Ecclesiastica*. (14) 1. 103–120.
- Tajták, Ladislav 1984: Východoslovenské roľnícke povstanie, jeho príčiny, priebeh a dôsledky. In: *Roľnícke povstanie 1831. Zborník príspevkov prednesených na konferencii Roľnícke povstanie na východnom Slovensku v roku 1831 a jeho miesto v triednych bojoch poddaného ľudu*. Košice 15. – 16. 10. 1981. Košice, 11–27.
- Tišliar, Pavol 2021: Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. *Slovenská štatistika a demografia*. (31) 4. 7–19.
- Žilka Tibor 1984: *Poetický slovník*. Bratislava.

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

„Balsamum est illud?” Fejezetek az olasz–magyar kapcsolatok történetéből*

Kristóf Ilona (szerk.): Chapters from the History of Italian–Hungarian Relations. Líceum Kiadó, Eger, 2023. 189 oldal

Magyarra fordítva *Fejezetek az olasz–magyar kapcsolatok történetéből* címmel jelent meg a Vestigia Kutatócsoport sorszámozást nem viselő, de időrendben negyedik tanulmánykötete, amelynek nem titkolt célja a nemzetközi kutatás számára is bemutatni a 2010 óta zajló munka (rész)eredményeit. A nemzetközi nyitás nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a kötetben szereplő tanulmányok angol nyelven születtek, hanem abban is, hogy a szerzőgárda harmada a Vestigiával szorosán együttműködő külhoni, két itáliai és egy cseh kutató. A Domokos György vezette kutatócsoport tagjai munkájukkal a 19–20. század fordulóján jól működő, majd az előző század közepére elhaló, nagy hagyományokkal rendelkező Hungarika-kutatásokat elevenítették fel az észak-itáliai állami levéltárak és könyvtárak (Milánó, Modena, Mantova) szisztematikus átvizsgálásával. Ennek az elszigeteltnek nem nevezhető törekvésnek a gyümölcse az ismertetésre váró tanulmánykötet.

A mű előszavában Neumann Tibor kiemelte, a magyarországi levéltárak középkorból származó forrásai sok esetben nem teszik lehetővé egy történeti szereplő személyes attitűdjeinek, jellemvonásainak részletesebb megismerését. Ezeket a hiányokat jól pótolják a kutatócsoport által feltárt iratok, sőt rámutatnak a korabeli magyar és olasz emberek közti „kulturális különbségekre”, amelyek még inkább árnyalják a korszakról alkotott képet. Neumann felosztását követve az alábbi témakörökben olvashatók tanulmányok és forráskiadások: 1. házassági szerződések és diplomáciai kapcsolatok; 2. Estei Hippolit udvaroncainak magyarországi tevékenysége és levelezése; 3. katonai események a török háborúk idején.

A házassági szerződések és diplomáciai kapcsolatok témakörében Patrizia Cremonininek, az Archivio di Stato di Modena már nyugalmazott vezetőjének tanulmánya olvasható, amelyben Cremonini a II. András és Beatrice d’Este 1234. évi házasságkötése kapcsán a Modenai Állami Levéltárban fennmaradt oklevél másolatát mutatta be és adta ki.¹ A szerző érdeme, hogy a különböző nyomtatott kiadások és a modenai levéltárban található kézirat filológiai vizsgálatával helyreállította az eredeti

* Készült a PPKE-BTK-23-5 számú projekt keretében, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar támogatásával és finanszírozásával, a Vestigia Kutatócsoportban.

¹ A tanulmány a kötetben *The Marriage of King Andrew II and Beatrice d’Este (Székesfehérvár, 14 May 1234)* címen jelent meg, a mű magyarul is megjelent. Cremonini, Patrizia 2019.

szövegvariánst, valamint a keletkezési körülményeit és tartalmát is alaposan elemezte. Egy másik, bár meg nem valósult házassággal foglalkozik Patrik Paštrnák (Palacky Egyetem, Olomouc). Vizsgálatának fókuszába Bianca Maria Sforza és Corvin János esküvői előkészületei kerültek, egész pontosan a menyasszony esküvői küldöttsége. Kutatása a Milánói Állami Levéltárban őrzött, eddig még csak részben kiadott vagy teljesen kiadatlan iratokra épült. Célja egyrészt annak bemutatása, miként alakult ki a milánói hercegnő kísérete – beleértve, hogy az a magyar követséggel egyenrangú legyen, illetve hogy hogyan kerülhetők el a helyiek és az asszonyért küldött magyar követség konfliktusa –, másrészt annak további, menyasszonyi (pl. Aragóniai Beatrix) és egyházi udvari (pl. Estei Hippolit) kísérettekkel való összehasonlítása. Paštrnák tanulmánya tanúbizonyosságát adja, hogy szerzője jól ismeri az ez irányú hazai és a külföldi kutatásokat, és munkája jól árnyalja az eddigi ismereteket. Szovák Márton (OSZK Régi Nyomtatványok Tára) a ferrarai udvar szemüvegén, egészen pontosan a ferrarai Bernardino Zambotti naplóján keresztül vizsgálta a 15. század végi–16. század eleji magyar–olasz kapcsolatokat.² A tanulmány – amellet, hogy foglalkozik a 15. századi napló műfajával, és bemutatja a diárium szerzőjét, keletkezésének történetét – nemcsak tételszerűen felsorolja a magyar vonatkozású eseményeket, de igyekszik kitérni azok hátterére, valamint Zambotti információinak forrásaira is fényt deríteni.

Estei Hippolit udvaroncainak magyarországi tevékenysége és levelezése szinte kiemelésre méltó témát nyújt kutatóinak. Ezt bizonyítja Domokos Györgynek (PPKE BTK Olasz Tanszék), a Vestigia Kutatócsoport vezetőjének munkája, aki Ercole Pio 1508 és 1510 között keletkezett beszámolóinak részletein keresztül világította meg, milyen sora lehetett annak, akit Estei Hippolit magyarországi szolgálatra fogadott föl. A Modenai Állami Levéltárban őrzött levelekből – amelyeket a szerző néhány éve adott közre³ – képet kaphatunk az 1508 és 1510 között uralkodó hazai viszonyok mellett II. Ulászló személyiségéről, vadászati szokásairól, járványokról és olyan ajándékokról (gepárd, balzsam stb.), amelyek az uralkodó szemében is különlegességeknek számítottak. Pio leveleinek értékét azok a színes beszámolók adják, amelyek egy hivatalos beszámolóba nem kerültek bele. Egy másik érseki udvaronc, Agostino Benci 1488 és 1498 között írt leveleit Kriston Dorottya Anna (PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola) adja közre.⁴ Benci

² A tanulmány a kötetben *The Hungarian News of Bernardino Zambotti's Diary* címen jelent meg, ez magyarul is olvasható. Szovák Márton 2018. A magyar tanulmányban egy Aragóniai Jánossal kapcsolatban megjelent életrajzi tévedés, miszerint VIII. Ince megválasztását követően „1485-ben immáron törvényes érsekként bevonult Esztergomba”, sajnos az angol verzióban sem lett javítva, holott Farbak Péter mind magyar, mind angol nyelven megjelent publikációi ezt a Beke Margit által megfogalmazott téves állítást cáfolják. Beke Margit 2003. Frissebb életrajzi adatokat Farbak Péter közöl. Farbak Péter 2017, Farbak Péter 2021.

³ Domokos György 2019.

⁴ A tanulmány a kötetben *Wine Trade, Medicine and Insolventy the Letters of Agostino Benci, the Physician of Ippolito I d'Este (1488–1498)* címen jelent meg, amely magyarul is olvasható. Kriston Anna Dorottya

levelei, azon felül, hogy a borkereskedelem visszásságaira, a kor gyógyászatára és az érseki udvaroncok pénzügyi helyzetére szolgálnak forrásul, lehetőséget adnak az udvarban szereplők – jelen esetben az udvari orvosok – társadalmi helyzetének és megbecsültségének elemzésére. Érdekes, hogy Benci levelei is rávilágítanak a magyar és olasz betegek kulturális különbségeire. A tanulmány végén olvashatók a modenai levéltárból közölt iratok, amelyek elé rövid összefoglaló is készült. Szintén Estei Hippolit környezetéhez tartozott az a személy, akinek 1501. évi Magyarországról való hazautazását egy rövid számadáskönyv örökítette meg, s amelyet Kristóf Ilona (EKKE Történettudomány) dolgozott föl és közölt tanulmány formájában.⁵ Az Estei Hippolit számadáskönyvei közt fennmaradt, de részleteiben és tartalmában attól elkülönülő irat kiváló lehetőséget nyújt az Eger–Ferrara között közlekedő személyzet útvonal-rekonstrukciójára, de tágabb értelemben a magyar–itáliai utakat járó személyek vizsgálata számára is, valamint az út számos összehasonlító elemzésnek vethető alá menetidő, költségek, személyzet stb. tekintetében, amit a szerző remek érzékkel ki is használ.

A kötet tanulmányainak harmadik csoportja a török háborúk idején zajló katonai eseményekhez kapcsolódik. Chiara Maria Carpentieri (Università Cattolica del Sacro Cuore, Milánó) Gian Vincenzo Pinelli padovai könyvtárának Milánóba került köteteit vette górcső alá, amelyek egy része 16. század végi, főleg a 15 éves háború első éveiben keletkezett beszédek, levelek tartalmaznak, de található köztük II. Ulászló korából való beszédek. A tanulmány külön érdekessége annak a két kódexnek a bemutatása, amelyekben Pinelli összegyűjtötte az 1566-ban és 1569-ben Padovába érkező európai történések híreit, köztük magyarországi eseményekkel. Ezek értelmezéséhez a szerző rövid, 1526 és 1566 közötti magyar történelmi bemutatót írt, amely jó fogódzó a külföldi olvasó számára. Ezt követi a két kódexben található beszámolók alapos kodikológiai bemutatása. Ebbe a sorba illeszkedik Demjén Balázs Ádám tanulmánya, amely egy, az 1543. évi magyarországi török hadjáratról készült itáliai jelentést vesz vizsgálat alá.⁶

A kötet szerzőinek, szerkesztőjének és a Vestigia Kutatócsoportnak az volt a szándéka, hogy a magyar történetírás számára eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert forrásokat, illetve az azokból levont következtetéseket a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé tegyék. Ennek az elvárásnak a mű jól megfelel, sőt a külföldi olvasó számára hasznos a magyar történelmi szereplőket lábjegyzetben jelölő segédlet. Érdemes lenne

2018. A magyar tanulmánytól eltérően a szerző Bencio helyett a Benci névalakot használja, valamint a magyar kiadástól eltérően tizenegy helyett csak tíz levelet közöl, a kihagyott levelet ugyanis nem Benci írta.

⁵ A tanulmány a kötetben *Travelling to Italy in the Summer of 1501 Lessons Learned from a Book of Accounts* címen jelent meg. Ez átdolgozott és frissített változata a magyarul is megjelent cikknek. Kristóf Ilona 2021.

⁶ A tanulmány a kötetben „*To My Gracious and Honourable Lord, Your Excellency.*” *An Italian Account of the 1543 Turkish Campaign in Hungary* címen jelent meg, amely magyarul is olvasható. A magyar kiadásban megjelent a tanulmány alapját képező forrásszöveg is. Demjén Balázs Ádám 2018.

azonban keresést könnyítő mutatókat (helynév-konkordancia, névmutató) készíteni az ilyen művekhez (is). Nagyon hasznos a kötet végén található tekintélyes bibliográfiai jegyzék. Ez a levéltári források megjelölésén kívül a tanulmányokban említett szövegkiadásokat és a szakirodalmi jegyzéket foglalja magában. Minthogy az írárok többsége már egyszer magyar nyelven megjelent, érdemes lett volna az első megjelenési helyet a tanulmányok elején egy lábjegyzetben jelölni, valamint azt is megemlíteni, átdolgozták-e vagy sem. Ami ez utóbbit illeti, az átdolgozás szükségessége leginkább csak egyegy bibliográfiai tétel bővítésében, frissítésében, esetleg a forráskiadás során megjelölt őrzési hely DL–DF számmal való bővülésében (ezen számok hiányában) észrevételezhető. Ez persze cseppet sem von le a kötet egyetemes értékéből, amely annak a sokéves munkának a gyümölcse, amelyet a kutatócsoport a levéltárakban és a könyvtárakban eltöltött, valamint a történelmi források felkutatásában, a feldolgozásban és előadásban, a külföldi kapcsolatépítés és a nemzetközi beágyazódás tekintetében elvégzett és megvalósított.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beke Margit 2003: *Esztergomi érsekek, 1001–2003*. Budapest, 221–223.
- Cremonini, Patrizia 2019: II. András és Beatrice d’Este házasságkötése (Székesfehérvár, 1234. május 14.). In: Szovák Kornél – Zsoldos Attila (szerk.): *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Székesfehérvár, 187–198.
- Demjén Balázs Ádám 2018: „Fényességes és Excellenciás Tekintetes Uramnak” – egy itáliai jelentés az 1543-as magyarországi török hadjáratról. In: Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, 137–142.
- Domokos György 2019: *A jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510*. Budapest.
- Farbaky, Péter 2017: Patrons and Patterns: The Connection between the Aragon Dynasty of Naples and the Hungarian Court of Matthias Corvinus. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (41.) 23–31. <https://doi.org/10.31664/ripu.2017.41.02>
- Farbaky Péter 2021: Giovanni d’Aragona (1456–1485) szerepe Mátyás király mecénásságában. *Művészettörténeti Értesítő* (70.) 47–91. <https://doi.org/10.1556/080.2021.00002>
- Kristóf Ilona 2021: Utazás Itáliába 1501 nyarán: egy számadáskönyv tanulságai. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clio elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 187–209. <https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.187>
- Kriston Anna Dorottya 2018: Borkereskedelem, gyógyászat és pénztelenség Augusto Bencio, Estei Hippolit orvosának levelei (1488–1498). In: Domokos György –

Kristóf Ilona (szerk.): Chapters from the History of Italian–Hungarian Relations.

Kuffart Hajnalka – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, 71–92.

Szovák Márton 2018: Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai. In: Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, 203–218.

SZÁDOCZKI BÁLINT

Városlakók a fogalmak útvesztőiben – Eger és „polgársága” a 19. században

Berecz Anita: Földesúri jobbágyságok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben. (Társadalomtörténelmi monográfiák 14.) Korall Társadalomtörténelmi Egyesület, Budapest. 236 oldal

A magyar várostörténetírás az utóbbi évtizedekben komoly eredményeket ért el, számos monográfia és tanulmánykötet jelent meg a témában. A várostörténetírás 2006 óta önálló évkönyvvel (*Urbs*) rendelkezik. A településtörténet újabban szinte reneszánszát éli, hiszen a falusi önkormányzatok által finanszírozott – gyakran változó minőségű – feldolgozószövegeken át, jelentős kutatási kapacitásokkal rendelkező történészcsoportok által szervezett szisztematikus kutatásokra is számos példa adódik. Gyakoriak a településtörténelmi tudományos konferenciák és az ismeretterjesztés egyik kedvelt tematikája a lokalitás története. Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen működő parlamentarizmustörténelmi kutatócsoport¹ is több, a városok és társadalmát feldolgozó munkát jelentetett meg. Ezeknek egyike Berecz Anita monográfiája, mely több szempontból egyedi vállalkozás. A szerző ugyanis egy olyan mezővárosi jogállású települést választott vizsgálat tárgyául, mely másfél évszázadon át sikertelenül törekedett a szabad királyi városi cím megszerzésére. A professzionális várostörténetírás az utóbbi időszakban pedig mintha kissé elfordulva ettől a településtípustól és figyelmét mintha inkább a szabad királyi városokra szegezné. Kiemelendő az a szándék is, hogy a történelmi diskurzusban általában elemzési határnak tekintett politikátörténelmi válaszvonalat – 1848-at – tudatosan átlépve, egy hosszabb periódusra, az ún. hosszú 19. századra terjeszti ki vizsgálati horizontját. Eger történetével kapcsolatban több helytörténelmi munka jelent meg a 20. század második felében, ezek azonban vagy politikátörténelmi ihletettséggel, vagy kevésbé voltak tekintettel a településtörténet tágabb kontextusaira. A szerző munkája elsősorban a városi társadalom fejlődésére koncentrál és a lokális tapasztalatait folyamatosan értelmezi a tágabb, regionális vagy országos perspektíva segítségével. Munkája során olyan általában kevésbé kutatott forrásokat használt – telekkönyvek, polgárlisták, adóösszeírások, választói névjegyzékek, egyesületi tagnévsorok, anyakönyvi adatok – melyek, ha történelmi elemzés alapját is szolgálják, azok egyenként, egymástól elválasztva, pusztán adathalmazként kerülnek felhasználásra. Berecz Anita ezekben az egymástól elkülönülő forrásokban előforduló adatokat komplexen értelmezve egy személyközpontú adatbázist hozott létre, melyben

¹ A dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból (NKFIH (OTKA) K 134378)

az információmorzsák, egyének, családok, társadalmi csoportok összefüggő jellemzőivé álltak össze, megteremtve ezáltal a sokszempontú elemzés lehetőségét.

A szerző a modern társadalomtörténet elméleti keretét követve Weberi értelemben vett viselkedésszociológiai alapú megközelítést² alkalmaz társadalmi elemzése során, amit azonban kombinál a korabeli jogi fogalmakkal (pl: zsellér/jobbágy – polgár – városlakó nemes). Elsősorban a 19. század első felét érintő elemzéseiben érzékelhető az világosan, hogy a rendi értelemben különböző jogi kategóriákba sorolható városlakók a rang-presztízs, a tevékenységszerkezeti–vagyonai viszonyok alapján, egy sokkal strukturáltabb viszonyrendszerben éltek életüket, melyet a jogi kategóriák csak nagyvonalakban tudtak leírni. Példának okáért a (helyi) polgári státusú személyek már a 19. század első felében sem feleltethetők meg a város elitjének, még a hivatalviselők között sem volt meghatározó a szerepük. Berecz Anita a Kövér György által is alkalmazott modellnek megfelelően,³ a 18. század végi 19. század eleji állapotból kiindulva vizsgálja a „lomhán átalakuló” városi társadalom kontinuitási kérdéseit. Munkájának legfontosabb elemzési horizontjai a hatalmi viszonyokba való bekapcsolódás, tehát a választójogi helyzet valamint ezzel összefüggésben az egyesületi tagság és a családi viszonyrendszer. A kötet a városi elit állandóan változó csoportjának pontos meghatározásával – a bevezetőben megtalálható lehatárolás alapján – ugyan nem foglalalkozik, de az megállapítja, hogy a vizsgált csoportjai (polgárok és a képviselőtestületi tagok) nem tekinthetők elitcsoportnak. A munka tehát az elitnél tágabb kört ölel fel.

A kötet bevezetőjében ismereti a várostörténet általános értelmezési kereteit, a közigazgatási-jogi és funkcionális megközelítésmódot. Egert – a Bácskai Vera által felállított kritériumok alapján – az úgynevezett gyűjtő- és elosztóközpontok egyikeként, a fejlettnak minősített központok csoportjába sorolja. A szerző, bár nem célja a politikatörténet részletes bemutatása, szükségesnek látja, hogy áttekintse a város történetének fontos fordulópontjait. Kiemelt figyelmet szentel azokra a momentumokra, melyek megakadályozták, hogy a török alól felszabadult település a szabad királyi városok sorába kerüljön.

A 19. század első felét feldolgozó részben elsősorban a polgárság fogalmát járja körül. A szabad királyi városok polgárainak későbbi viszonyrendszerét Bácskai Verának és tanítványainak publikációira támaszkodva mutatja be. A mezővárosi polgártudat magyarországi párhuzamaiból számos példát be tud említeni saját elemzésébe, azonban meg kell állapítania, hogy ebben a kérdésben még nem rendelkezünk szisztematikus, áttekintő jellegű kutatásokkal. Saját vizsgálatát az egri polgárkönyvre alapozza. Meghatározza annak az 1828-as összeíráshoz kapcsolódó keletkezési körülményeit. Megállapítása szerint 1828-ban a még élő polgárokat írták össze. A legkorábbi bejegyzés

² Kövér 2001: 99.

³ Kövér 2001: 13.

1781-re vonatkozott. 1828-ban 430 fő bírt polgárjoggal, mely lista 1828-at követően még 220 fővel bővült. Eger polgárjogú lakosai – más településekkel összehasonlítva – tehát viszonylag alacsony arányban (3%) voltak jelen a városi társadalomban és alapvetően a ruházati iparhoz kapcsolódtak. A csoportra elsősorban a helyi rekrutáció volt jellemző, még a nem egri születésűek is a környékből származtak. Ez a jelenség jelentősen különbözött a 18. századi állapottól, amikor Eger még egy potenciális migrációs célpont volt az ország elsősorban északi területein lakó iparosok és kereskedők számára. Érdekes eredménye a családi kapcsolatok feltárásának, hogy a tapasztalatok szerint egy polgár családján belül a leszármazottak közül nem mindenki vette fel a polgárjogot, hanem inkább arra ügyeltek a házassági kapcsolatokat kiépítése során, hogy valaki mindig legyen a szűkebb rokoni körben, aki bírt a polgárjoggal. A szerző másik fontos megállapítása, hogy 19. század első felében a városvezetőknek – a belső és a külső tanács tagjai – mindössze 20%-a volt polgár, ami az érsekkel, mint földesúrral folytatott folyamatos konfliktusra vezethető vissza.

Az 1848-as átalakulást követően a választójoggal rendelkezők kerülnek a vizsgálat középpontjába, akik mintegy átöröklik az 1848 előtti polgárok kvázi hatalmi pozícióját. E fejezetek a legfontosabb forrásai a választói névjegyzékek. Egerben 1848-ból, 1860-ból és 1869-ből maradtak fent különböző szempontból készült listák. A személyszintű elemzés kimutatta, hogy bár az összevetés viszonylag nehéz, de elég magas kicserélődési arány tapasztalható. Jól érzékelhető, hogy a régi jogon összeírtak visszaszorulása, a generációváltás és az izraeliták 1867 utáni választójoga nagymértékben átalakította Egerben a politizálók körét. Ezzel párhuzamosan a képviselőtestületen belül is nagyfokú fluktuáció tapasztalható. Az átalakulás legnagyobb vesztesei az 1848 előtti polgárok voltak, ugyanis a korábban polgárjoggal rendelkező személyek többsége nem tudta megtartani a választójogát. Két évtized a választók körében című fejezet a családi kapcsolatokon keresztül mutatja be ezt a folyamatot. Hatalmas munka áll ezen oldalak mögött, de a szövevényes családi kapcsolatok miatt ezek a legnehezebben befogadható és értelmezhető részei a kötetnek.

A dualizmus időszakán belül fontos határpontot jelent az 1870-es évek elején végrehajtott, városi jogállást és a választójogot érintő törvényi szabályozás. Ezen jogi aktusoknak konkrét társadalomtörténeti hatása abban ragadható meg, hogy átalakították azt a kört, mely a vizsgálat tárgyát képezi, tehát megváltoztatta a képviselőtestületek összetételét és a választójogot. Ezek a reformok a társadalom történetét közvetlenül természetesen kevésbé érintették, elsősorban politikatörténeti következményei lehettek. A választók köre bővebb volt a helyi elitnél, mely elit a reform után is választói joggal bírt. A reform azon választók körét rendezte át, melyek az elitpozíció peremén, vagy azon túl voltak. A személyi változások azonban csupán sejthetők, hiszen választói névjegyzékek nem maradtak fent, azáltal csak a választói csoportok létszámának és arányának változásából következtethetünk a reformok konkrét hatásaira. Ennek

a kérdésnek a részletes bemutatására azonban nem állnak rendelkezésére pontos adatok, így a szerző is csak a századfordulót követő tendenciákat tudja elemezni.

Hatalmas mennyiségű forrás feldolgozása áll a tulajdonviszonyi változásokat végig követő vizsgálat mögött, melynek alapját a belvárosi ingatlanok tulajdonlapi bejegyzéseinek a feltárása jelentette. Az innen nyert adatok segítségével áttekinthette a helyi ingatlanpiac mozgását. Eredményeit a városi negyedekhez tudta kötni, és megállapította, hogy a szűkebb értelemben vett belvárosban – szemben a külsőbb kerületekkel – csak a századfordulón indult meg a lakosság mobilizációja, hiszen addig viszonylag stabil maradt a tulajdonszerkezet. A századforduló után azonban itt is egyre gyakoribbá vált a kicserélődés, az örökösök ugyanis eladták örökségüket és elhagyták a jelentős presztízzsel bíró belvárosi ingatlanokat, ahol egy új tulajdonosi és bérlői kör jelent meg. A városban tehát a jól érzékelhetően egy belső migráció is zajlott, ami folyamatosan formálta a negyedek és a választóközetek társadalmi karakterét. A város negyedei eltérő gazdasági és szociológiai karaktere pedig jól kirajzolódott a különböző választói csoportok lakóhelyi elkülönüléséből. A szűkebb belvárosban például a századfordulóra jellemző lett, hogy jelentős volt a lakos, de nem tulajdonos értelmiségiek száma, akik a választók között is megjelentek.

A választott képviselőre koncentráló elemzés szerint jelentős fluktuáció mutatható ki a képviselőtestületben, melynek azonban két kiemelkedő időszaka volt. Az 1870-es évek eleje és a századforduló. Az 1870-es évek elején – a változó törvényi keretek hatására – kialakul egy új csoport, mely az 1890-es évekig őrizte szerepét. A folyamatosság azonban a századfordulóra megszakad, ami párhuzamban állt a belvárosi lakosság kicserélődési folyamatával. Ez utóbbi időszakban a képviselők foglalkozási és származási összetétele is átalakult, egyre erősebben kidomborodott a település megye- és iskolaközponti funkciója, mellyel párhuzamosan 30–40%-ra emelkedett a nem Egerben születettek tanácsnokok aránya. Berecz Anita is dokumentálja a képviselőtestület folyamatos súlyvesztését, amiben a parlamenthez hasonlatos folyamatot lát. Az ún. munkaparlamenthez⁴ hasonló tendencia zajlott a városi képviselőtestületben is, a politikai viták ritkultak, a testületi üléseken eluralkodott a szabályzatalkotás monotonitása. A folyamat természetesen a bürokratizáció és professzionalizáció jele is volt egyben. Ez utóbbi szempontból is fontos a városi tisztviselőkkel, a konkrét hivatalnokokkal foglalkozó elemzés, bár róluk személy szerint viszonylag keveset olvashatunk, mivel elsősorban statisztikai elemzés szintjén jelennek meg a munkában. A szerző megállapította, hogy a tisztviselői karban ugyan jelentős volt a fluktuáció, de a hivatalnokok kétharmada a választások során megtartotta állását, ők alkották a stabil magot. A váltások nem választásokhoz, hanem polgármesterváltáshoz kapcsolódnak. A századfordulón – Jankovics Dezső polgármesteri ciklusával párhuzamosan

⁴ Cieger 2021: 154–155.

– azonban egy generációváltás is történt, amikor fiatalabb hivatalnokok kerültek nagy számban állásokba. Az elemzés összegző része, kimutatta, hogy a századfordulóra minden vizsgált szegmensben – ingatlanok tulajdonosi köre, választott és virilis képviselőtestületi tagok, hivatalnokok – átalakulás történt. Megjelentek például a nem egri születésű értelmiségiek. Párhuzamos a dualizmus fejlődő bürokráciájával, a városban új intézményrendszer épült ki, ahol az állásokba kerültek zömét már nem a helyi lakosság adta. Fontos szerepet kapott a rekrutációban az Érseki Jogakadémia is, hiszen az ott végzettek gyakran szándékoztak és tudtak a városban maradni.

A városi társadalomba való integrálódás egyik útja a rokoni kapcsolatok kiépítése volt. A kötet a családi kapcsolatok hosszútávú vizsgálatára is vállalkozott. 714 házasságkötést dolgozott fel, hogy horizontális és vertikális hálózatba kapcsolja a képviselőtestületi tagokat. Arra kereste választ, hogy a képviselőtestületi tagjai milyen mértékben voltak beágyazódva a városi társadalomba, mennyire voltak összetartók a házasság útján szerzett kapcsolataik, elkezdődött-e ezeknek a bomlása, és általános jelenség volt-e ezeknek a kapcsolatoknak a város határain való átnyúlása. A szerző a családi folytonosság – a rokonság modernizációval párhuzamos hanyatlásának weberi elméletét vette kritika alá. Elemzése során arra jutott, hogy a modernizáció, a bürokratizáció nem vezet el a rokoni kapcsolatok jelentőségének hanyatlásához. Gyakorlatilag csupán a házasságok segítségével mutatható ki, hogy a személyváltások ellenére az 1890-es évek elejéig szinte ugyanazok a családok játszottak szerepet a városirányításban. A családi folytonosság tehát igen jelentős volt. A századfordulóhoz közeledve azonban a képviselők között érzékelhető volt, hogy a folytonosság némiképp megszakadt és kezdtek háttérbe kerülni a rendszeresen megválasztott tagok. Ez az átalakulás azonban egy olyan új csoportot jelenített meg a város vezetésében, melynek vizsgálata már túlnyúlik a kötet időkeretein. A 20. századi családi viszonyrendszere már nem lehet megalapozott állításokat tenni. Természetesen az elemzett életpályák is csonkák a vizsgálat időhatárai miatt. A későbbiekben talán célszerű lenne tovább követni az egyének sorsát és rokoni hálózatuknak alakulását.

A családi-rokoni kapcsolatok vizsgálata alapján a házasság útján létrejövő kapcsolatrendszer kiépülését figyelte meg a 19. század második felében is. Idővel azonban a változás jelei is mutatkoztak, mivel az exogám jellegű kapcsolatok száma növekedni kezdett, és a városba újonnan érkező személyek többsége elsődlegesen már nem a helyi családok leszármazottaival házasodott össze.

A kötet utolsó nagy témaköre az egyesületi tagok társadalomtörténeti vizsgálata. Eger esetében a kaszinó és a fertálmesteri testület⁵ alkalmas erre. A kaszinó tagságáról megállapította, hogy annak összetétele az alapításhoz képest nem változott. Abban első-sorban hivatalnokok és az értelmiségiek különböző típusai voltak jelen, a kereskedőknek

⁵Petercsák 2014

és a pénzügyi világ helyi embereinek, birtokosoknak és egyháziaknak a jelenléte elenyésző volt. A fertálymesterség sokkal tradicionálisabb testület volt. Döntő szerepük volt abban a földműveseknek és az iparosoknak és természetesen megjelent a hivatali értelmiség is, de ennek szerepe elmarad a kaszinótóban tapasztalttól. A kötet három csoportnak – képviselők, kaszinótagok, fertálymesterek – átfedését vizsgálta meg, ennek során 600 körüli képviselő és kaszinótag és 200 fertálymester került be a mintába. Vizsgálata alapján jól látszik, hogy leginkább fertálymesterek voltak beépülve a város szövetébe, valamint folyamatosan csökkent az átfedés a választott képviselők és a kaszinótagok között.

Az eddigieket összefoglalva elmondható a kötetről, hogy a szerző módszertanilag innovatív módon szólaltatott meg olyan egymástól távolálló forrásokat, melyek segítségével rekonstruálni tudta a város társadalmának belső mozgását. A munkát olvasva jól láthatjuk azokat a technikákat, melynek segítségével a régi polgárság próbálta őrizni hatalmi pozícióit a modernizálódó világban. Ez a törekvés a századfordulói viszonylag sikeres volt, akkor azonban úgymond átszakadt a gát és az általános modernizáció végképp átformálta a helyi viszonyokat. Ez a változás érzékelhető volt a városi térhasználatban, a tulajdonviszonyokban éppúgy, mint az egyesületi tagságban és a képviselőtestület választott és virilisz tagjainak összetételében. Külön ki kell emelni a kötet erényei közül azt, hogy a vizsgálat csaknem másfélszáz év folyamatait tekintette át.

Berecz Anita munkája azonban nem városbiográfiának készült, számos témát érintetlenül hagyott, hiszen azok nem tartoztak elemzésének fő témájához. Gondolok itt a város belső történetére, a gazdasági átalakulásra, a városi társadalom növekedésére és új vallások, felekezetek, társadalmi csoportok megjelenésére, a városban található, de nem városi intézményrendszer kiépülésére, kulturális élet fellendülésére, a kultusz-történetre stb. Követve más települések – példának okáért megemlíthetjük Miskolcot, Pécsét, Szegedet vagy akár Budapestet – hamarosan Egerről is el lehetne készíteni egy modern várostörténeti feldolgozást, amibe beépülhetne Berecz Anita munkája is.

Hivatkozott irodalom

- Cieger András 2021: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában I. A képviselőház (1865-1918)*. Budapest.
- Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 11–186.
- Petercsák Tivadar 2014: *A fertály-mesterség: egy hagyományörző tisztség Egerben*. Budapest; Eger.

PAP JÓZSEF

Számunk szerzői

Berecz Anita

történész, PhD, EKKE

Cselenkó Borbála

történész, PhD, Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár

Fodor János

történész, PhD, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Gulyás László Szabolcs

történész, PhD, Nyíregyházi Egyetem

Kónya Annamária

történész, PhD, Eperjesi Egyetem

Lovaš Eldina

történész, PhD, Horváth Történelemtudományi Intézet – Szlavónia, Szerémség és Baranya Történeti Tagozat, Eszék

Šteflová Lucia

történész, PhD, Eperjesi Egyetem

Pakucs Mária

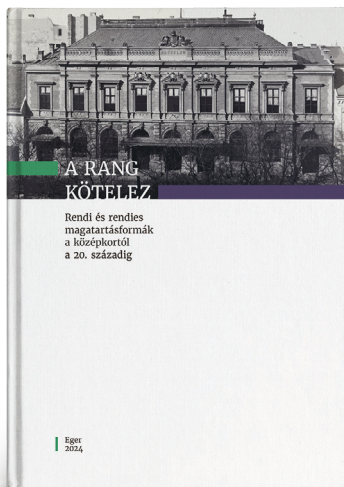
történész, PhD, Román Tudományos Akadémia „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézete, Bukarest

Pap József

történész, PhD, EKKE

Szádoczki Bálint

PhD hallgató, EKKE

BERECZ ANITA – KRISTÓF ILONA (SZERK.):

A rang kötelez

Rendi és rendies magatartásformák
a középkortól a 20. századig

Nyelv: magyar

Oldalszám: 424

Méret: 176 × 250 mm

A kötet, „*A rang kötelez. Rendi és rendies magatartásformák a középkortól a 20. századig*” című konferencia előadásainak anyagát tartalmazza, amelyre 2022. április 28–29-én került sor Egerben, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen.

A rendezvény és az elhangzott előadásokból összeálló kötet célja az volt, hogy teret adjon a magyar rendi állam jellegéről elindult eszmecsereinek, az évszázadokon átívelő, átalakuló értelmezési keret és a terminológiai problémák központba helyezésével.

Esettanulmányok és átfogó elemzések járják körül a kötetben a rendi szemlélet kérdését a hagyományos mintázatok és a megújulás szemszögéből. Írásaikban a szerzők olyan fogalmakat vizsgálnak mint a mobilitás, migráció, asszimiláció, mind az egyén, mind a társadalmi csoportok szempontjából. Vizsgálat alá kerülnek a rendi határátlépések, a normaszegések, az intergenerációs mobilitás, ezek következményeik és társadalmi megítélésük. A kötet 22 tanulmányai között kiemelt szerepet kapnak a társadalmi struktúrák változását és a folyamatokat vizsgáló, a mindennapi élet kultúrájára irányuló, az egyének és kis közösségek történelmére, az emberi élet sokféle aspektusára, tapasztalataira irányuló kutatások.

NAGY ANDOR:

Tisztviselői életpályák

A brassói szász vezető elit társadalmi
érvényesülése (1650–1750)

Nyelv: magyar

Oldalszám: 232

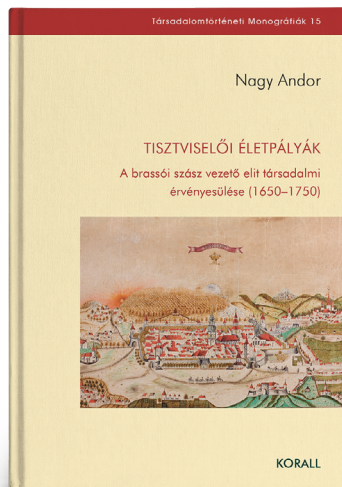
Méret: 168 × 238 mm

ÁR: 4 300 FT

Jelen kötetben a szerző egy olyan forrástípust hasznosít társadalomtörténeti szempontból, amely eddig jórészt csak az irodalomtörténészek számára tűnt érdekesnek. A dél-erdélyi szász kereskedőváros, Brassó egyházközségi levéltárának gazdag gyűjteményében fellelhető, nyomtatott és kéziratos alkalmi írások először kerülnek statisztikailag is értékelhetően nagy számban a történetész asztalára. A belőlük kinyert hivatal- és kapcsolat-történeti adatok a város politikai és egyházi elitjének érvényesülési stratégiáit tükrözik. Egyetemi disputációk, lakodalmi és névnapi köszöntők, hivatali beiktatások, előléptetések, kinevezések, halotti búcsúztatók, értesítők és beszédek szövegeit a szerző a közösségi emlékezés kifejezésének tekinti. Olyan alkalmaknak, amelyek az egyéni karrierpályák pillanatfelvételeiként a társadalmi kapcsolatok tudatosan épített szerveződési formáira is fényt derítenek. Az adatbázisban felépített információk alapján, kiegészítve a városra és körzetére vonatkozó családtörténeti, genealógiai, művelődés- és hivaltörténeti kutatások eredményeivel, rekonstruálhatóvá vált a kora újkori hivatalos viselő és értelmiségi elit családi-rokoni kapcsolathálózata, a fejlődési pályák és érdekérvényesítő viszonyok összefüggése.

Bővebb információ, illetve kiadványaink teljes listája megtalálható a Liceum Kiadó webshopjában: webshop.uni-eszterhazy.hu

A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című folyóirat egy lektorált, nyílt hozzáférésű periodika, melynek célja tudományos fórumot biztosítani a hazai és határon túli Kelet-Közép Európára vonatkozó kutatásokat folytató kollégák számára.

A folyóirat évente kétszer magyar és angol nyelvű tanulmányokkal jelenik meg az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete gondozásában.

A lap az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae” c. tudományos folyóirat jogutódja.

Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok
(Korábban Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae.
Sectio Historiae)
H-3300 Eger, Eszterhézy tér 1.
E-mail: tortenelem@uni-eszterhazy.hu
Honlap: <https://ojs.uni-eszterhazy.hu/>

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora

Megjelent az Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kusper Judit
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence
Megjelent: 2024-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó

TANULMÁNYOK / STUDIES

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A középkor végi mezővárosi vezetőréteg jellemzői és vizsgálatának módszertani kérdései..... 11

PAKUCS MÁRIA

Honterus Reformációskönyve és ennek hatása az erdélyi városi magisztrátusokra.....39

LOVAŠ ELDINA

Viribus unitis: Eszék útja a szabad királyi városi rang elnyeréséig 57

CSELENKÓ BORBÁLA

Szombathely és a püspök-földesúr kapcsolata a püspökség megalapítása utáni első évtizedekben 81

BERECZ ANITA

„Városunkba jó reménység alatt befogadtatik” A rimaszombati polgárjog (1798–1848) ... 107

KÓNYA ANNAMÁRIA

A zempléni mezővárosok vallási és nemzetiségi összetétele a 18–19. században.....129

FODOR JÁNOS

Kormány- és impériumváltások hatása Marosvásárhelyen – A város vezetése a huszadik század első évtizedeiben 151

MŰHELY / WORKSHOP

ŠTEFLOVÁ LUCIA

Az 1831-es kolerajárvány hatása egyes evangélikus gyülekezetekre a Magyar Királyság északi területein..... 175

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

SZÁDOCZKI BÁLINT

„Balsamum est illud?” Fejezetek az olasz–magyar kapcsolatok történetéből 193

PAP JÓZSEF

Városlakók a fogalmak útvesztőiben – Eger és „polgársága” a 19. században..... 199

Számunk szerzői.....205